

МУМТОЗ АДАБИЁТГА ОИД
ТАДҚИҚОТЛАР

Абдусалом АБДУҚОДИРОВ,

Академик Б.Ғафуров номидаги Хўжанд давлат
университети профессори, филология фанлари доктори
(Тожикистон)

ҲАМЗА НАЗМИДА АНЪАНАВИЙ ВА ЯНГИ ТАЛҚИНЛАР

Аннотация. Мақолада Ҳамза шеърояти адабий анъана, янгилик ва бадиий маҳорат бирлиги асосида тадқиқ этилиб, унинг асарлари оригинал ижод намунаси эканлиги кўрсатиб берилган.

Аннотация. В статье рассматривается поэзия Хамзы на основе единства литературной традиции, новизны и художественного мастерства, а также показано, что его произведения являются примером оригинального творчества.

Annotation. The article examines Hamza's poetry on the basis of the unity of literary tradition, novelty and artistic skill, and shows that his works are an example of original creativity.

Таянч сўз ва иборалар: анъана, янгилик, маҳорат, ғазал, қофия, тадқиқ, шакл ва мазмун бирлиги, фольклор, инқилоб, аруз системаси, поэтик образлар, реалистик тасвир, даъват, курашчан, миллийлик, лирик қаҳраман, шеър, руҳ.

Ключевые слова и выражения: традиция, новаторство, мастерство, газель, рифма, исследование, единство формы и содержания, фольклор, революция, система аруза, поэтический образ, реалистичное изображение, призвать, драгильный, национальность, лирический герой, стих, дух.

Key words and phrases: tradition, innovation, skill, gazelle, rhyme, research, unity of form and meaning, folklore, revolution, aruza system, poetic image, realistic image, invoke, pugnacious, nationality, lyric hero, poetry, soul.

Янги ўзбек адабиётининг асосчиларидан бири, адиб, драматург, композитор, педагог Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий (1889-1929) ўз ижодини анъана бўйича зулҳиссонинг шоир сифатида бошлаган. Ҳамза 1906-1914 йилларда Ниҳоний (Ниҳон) тахаллуси билан ёзган шеърларидан тартиб берган “Девон”ида илк ижод намуналарини жамлаган бўлиб, уларнинг аксариятини ўзбек ва тожик мумтоз шеърояти анъаналари асосида яратган эди. Аниқроқ айтганда, шоирнинг илк шеърлари, биринчидан, асосан, ғазал, мухаммас, мусаддас, мураббаъ, маснавий жанрларида яратилган бўлиб, бу жанрлар XII – XIV асрлардан буён ўзбек шеъроятида қўлланиб келинарди. Ҳамза ҳам бу анъанавий жанрларни фаол ривожлантирди. Иккинчидан, Ҳамза илк шеърларини асосан аруз шеърий тизимида яратди. Аруз эса XI асрдан ўзбек мумтоз назмининг асосий шеърий тизимига айлана бошлаган эди. Учунчидан, “Девон”даги шеърларнинг аксарияти ишқ-мухаббат мавзусида ёзилганки, бу мавзу ҳам ўзбек халқ оғзаки ижоди ва ёзма шеъроятидан бошлаб адабиётимизда чуқур илдиз отган эди. Тўртинчидан, мумтоз шеърят анъаналарига

содиқ бўлган Ҳамза салафлари ижодидаги айрим характерли мисраларни олиб, ўз шеърларида тазмин яратиш анъанасини ривожлантирди. Бешинчидан, Ҳамза илк шеърларида салафлари ижодидан шу қадар илҳомландики, ҳатто ўз адабий фаолиятида жанр танлашдан бошлаб, шунингдек, мавзу, ғоя, образ, тасвирий воситалар, қофия ва радиф танлашда ҳам улардан озиқланди. Бу борада у ўзига ҳамшаҳар ва катта замондош салафлари Муқимий, Фурқат ва Завқийга издошлик қилди.

Чунончи, Ҳамзанинг “Сабо, арзимни еткур, моҳи тобон бир келуб кетсун, Тамоми ҳусн элини шоҳи-султон бир келуб кетсун”⁴⁷ мисралари билан бошланадиган ғазали Муқимийнинг “Сабо, арз айла то ул зулфи райҳон бир келуб кетсун Ки, топсун бўйнидин тан ҳар нафас жон, бир келуб кетсун”⁴⁸ байти билан бошланадиган ғазалига, “Лола янглиғ оразини бир кўруб тасвирда, Мубтало ўлмоқлиғим ёзмиш экан тақдирда”⁴⁹ байти билан бошланадиган ғазали эса Фурқатнинг “Бир қамар сиймони кўрдим балдаи Кашмирда, Кўзлари масхуру юз жоду эрур тасхирда”⁵⁰ мисралари билан бошланадиган ғазалига ҳамоҳангдир. Бу ҳамоҳанглик ғазаллардаги мавзу, ғоя, образ, тасвирий восита, қофия ва радифлар яқинлигида яққол кўзга ташланади. Бундай анъанавий шеърлар Ҳамза “Девон”ида кўпчиликни ташкил этади. Демак, Ҳамза ўз ижодини ана шундай анъаналар билан бошлади. Аммо шоир анъаналарга издошлик билан чегараланиб қолмади. Балки мумтоз шеърият анъаналарига ижодий ёндашиш, уларга янгиликлар киритиш билан адабий фаолиятини давом эттирди.

Шоир назмидаги янги талқинлар қуйидагиларда кўзга ташланади. Аввало, бу Ҳамзанинг сўз қўллашида кўринади. Маълумки, аруз шеърий тизимида ёзилган шеърларда арабча, форсча-тожикча сўзлар ғоят кўп қўлланарди. Ҳамза эса кўпроқ ўзбекча сўзларни қўллашга интилди ва бунинг уддасидан чиқди. Иккинчидан, Ҳамза арузда ёзар экан, унинг энг осон, ўйноқи, фольклорона вазнлари ҳазаж ва рамал баҳрларини қўлади. Шу асосда арузни фольклорга яқинлаштириб, унга содда, халқчил руҳ берди. Учинчидан, ишқ-муҳаббат мавзусидаги шеърларида илоҳий

⁴⁷ Ҳамза Ҳ.Н. Девон / Тўла асарлар тўплами. 5 жилдлик. Ж. 1.- Тошкент: Фан, 1988.- Б. 150.

⁴⁸ Муқимий. Боғ аро. Шеърлар.- Тошкент: Akademnashr, 2010.- Б. 117.

⁴⁹ Ҳамза Ҳ.Н. Девон / Тўла асарлар тўплами. 5 жилдлик. Ж. 1.- Тошкент: Фан, 1988.- Б. 169.

⁵⁰ Фурқат. Танланган асарлар.- Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1975.- Б. 21.

ишқни эмас, асосан инсоний муҳаббатни куйлади. Шу билан бир-галикда, инсоний муҳаббатга янгича ёндашди. Унингча, муҳаббат ошиқнинг маъшуқага оддий дил изҳори эмас. Шоирнинг фикрича, муҳаббат- ҳаётнинг, яшашнинг манбаи.

Шоир масалага янада чуқурроқ ёндашиб, хотин-қизлар муҳаббат тасвири учун восита эмас, балки уларсиз муҳаббат ҳам, ҳаёт ҳам йўқ, деган фикрни олға сурадики, бу аёлларга нисбатан янгича, эҳтиромли қараш эди. Ҳамза талқинича, хотин-қизлар ҳаёт гўзаллиги, бахт-саодат манбаидир. Улар хушфеъллиги ва ширинкаломлиги билан барча мавжудотдан афзал бўлиб, шу гўзал фазилатлари учунгина ҳам уларни авайлаш, ёмон кўз ва ёмонликлардан сақлаш лозим бўлади:

*Кўрмадим оламда андоғ хулқи хуш, ширин сухан,
Жонга пайванддур шакар гуфторига кўз тегмасун*⁵¹.

Кўринадик, Ҳамза илк ижодидаёқ аъъаналарга ижодий ёндашган ва янгиликка интиланган. Ҳамза назмида ҳақиқий янгиликлар унинг инқилобий шеърларида кўрилади. Шу ўриндаққайд этиш лозимки, ҳозирги давр нуқтаи назаридан 1917 йилги ижтимоий-сиёсий ўзгариш тўнтариш деб аталмоқда. Бу - тўғри, албатта. Аммо, шу билан бирга, ўша ўзгариш ўз даврида аксари илм-маърифатли кишилар, шоир ва олимлар томонидан инқилоб сифатида қабул қилинганини ҳам унутмаслик лозим. Зеро, ўша ўзгариш катта камчиликларни, йўқотиш ва бузғунчиликларни юзага келтирган бўлса-да, фойдали ишларнинг амалга оширилишига ҳам йўл очган. Чунончи, халқлар ўртасида миллий тенгликнинг яратилиши, хотин-қизлар эркинлиги таъминланиб, улар ҳам эркалар қатори тенг ҳуқуқли ҳаётга эришишлари; ҳамманинг иш билан таъминланиши, бепул ўқиш ва даволаниш ҳуқуқига эга бўлиши каби инсонпарварона амалиётлар ўша ўзгариш туфайли бўлганлигини унутиб бўлмайди. Бундай ўзгаришларнинг ичида бўлган ва уларни ўз кўзи билан кўрган Ҳамза 1917 йилдаги ижтимоий-сиёсий янгиликларни бошқалар қатори иқилоб ва иққилобий ўзгаришлар сифатида қабул қилдики, бу давр тақозоси эди.

Узоқ муддат ўзбек шеърлятида қўлланиб келинган сокин аруз шеърий тизими сиёсий ўзгаришлар давридаги жўшқин, курашчан, жанговар пафосдаги тўлқинли ҳаётни ўзида акс эттиролмай қолгани ҳам яширин эмас. Илк ижодидан бошлаб ҳаёт билан ҳам-

⁵¹ Ҳамза Ҳ.Н. Девон / Тўла асарлар тўплами. 5 жилдлик. Ж. 1.- Тошкент: Фан, 1988.- Б.152.

нафас фаолиятда бўлган Ҳамза буни биринчи бўлиб тушунди ва бу юксак ўзгаришларни ўзида қамраган пафосли даврни бармоқ вазнида, кейин эса эркин вазнда яратган шеърларида ифодалай бошлади.

Шундай қилиб, у янги мазмунни янги шаклда ифодаладики, бу ўзига хос бадиий янгилик эди. Унинг “Ҳой, ишчилар!” (1917), “Биз ишчибиз” (1917), “Яша, Турон!” (1918), “Ҳой, ҳой, отамиз!” (1918) каби шеърлари ўзбек шеърляти учун янгилик бўлди. Аммо бу янгилик ҳам анъаналарга эга эди. Чунончи, бу шеърларда қўлланган ишчи образи олдин ҳам бор эди. Масалан, Муқимийнинг “Московчи бой таърифида” шеърида ишчи образи яратилган⁵². Аммо у эзилган, хўрланган, алданган ишчи бўлган, холос. Муқимий ҳам уни шундай тасвирлаган. Ҳамза тасвирлаган ишчи эса ўз эрки учун курашга отланган, жанговар ва бунёдкор ишчидир. Масалан:

Биз ишчибиз, меҳнатчибиз,

Биз ҳам инсон ўғлибиз.

Ўйлашайлик бизлар на деб,

*Золим бойлар қулибиз?*⁵³.

Ишчи яна дейди:

Ҳой, ҳой, отамиз!

Тошни кесар болтамиз.

Биз ҳам дунё лаззатини,

*Навбат келди, тотамиз?*⁵⁴.

Шоир шундай ўз ҳақ-ҳуқуқини таниган, эркин замон келганини англаган ва янги даврнинг эгасига айланаётган ишчи образини яратди. Бу ўринда Ҳамза яратган яна бир янги образ ҳақида ҳам тўхталиш лозим бўлади. Бу поэтик образдир.

Поэтик образ ўзида ижтимоий-фалсафий, ахлоқий-эстетик маъноларни ифодалаб, даврдан-даврга кўчиб, маъно қирраларини янгилаб, ҳар бир замонга мослашиб боровчи сўз-образлардир. Масалан, гул, булбул, қуёш, кеча, булут, чақмоқ кабилар. Мумтоз шеърлятда гул маъшуқани, булбул ошиқни, қуёш хотин-қизларнинг гўзаллигини ифодалашда қўлланарди. Ҳамза ҳам поэтик образларга мурожаат этди, аммо уларга янгича ёндашди. Чунончи, шоир кеча, булут образларини ўтмишдаги зулматли ҳаётга нисбат берса, чақмоқ образини озодлик нурига нисбат беради.

⁵² Муқимий. Боғ аро. Шеърлар.- Тошкент: Akademnashr, 2010.- Б.224-226.

⁵³ Ҳамза Ҳ.Н. Шеърлар, педагогик рисоалар, насрий асарлар / Тўла асарлар тўплами. 5жилдлик. Ж. 2.- Тошкент: Фан, 1988.- Б. 150.

⁵⁴ Ўша асар.- Б. 162.

Шунингдек, қуёш поэтик образидан истифода этар экан, уни гўзаллик маъносида эмас, балки озодлик, бахт-саодат берувчи янги давр маъносида қўллайди:

*Гулдур этуб, булут тарқаб,
Ялт-юлт этуб чақмоқ чақди.
Ишчи бобо, сескансанг-чи,
Шарққа қуёш чинлаб чиқди⁵⁵.
Яна бир шеърда ёзади:
Кечам тонг отди,
Чиқди қуёшим⁵⁶.*

Бу шеърлар бармоқ шеърый тизимида ёзилган бўлиб, Ҳамза қўллаган бармоқ вазни фольклорда бор эди. Аммо Ҳамза унга янги мазмун берди. Аниқроқ айтганда, шоир бармоқ шеърый тизими ва поэтик образларда халқ орзу-умидлари акс этган янги даврни биринчи бўлиб акс эттирди.

Ҳамза шеъриятидаги энг катта янгиликлардан бири - уларнинг мазмунан ҳаққонийлигида эди. Дарҳақиқат, Ҳамза янги ўзбек назмига биринчи бўлиб ҳаққоний (реалистик) тасвир усулини олиб кирди.

Ҳамза янги даврда яратган аксари шеърларида қайси анъаналарга мурожаат қилган бўлса, уларга янгича муносабатда бўлди. Масалан, “Пастки шўролар сайлови муносабатида ёзилгон “чўп-чарлар” (чўпчаклар) баҳс-манзумасида Муқимий ва Завқий биринчи бўлиб адабиётга олиб кирган сайлов мавзусини қаламга олди. Агар Муқимийнинг “Сайлов”⁵⁷ шеъри ва Завқийнинг “Воқеаи қози сайлов” (“Қози сайлаш воқеаси”)⁵⁸ достонида рус амалдорларининг Туркистонда ўтказадиган сайловларида маҳаллий мансабларга фақат пора берганлар тайинлангани танқид қилинган бўлса, Ҳамза ҳаёт воқелиги асосида янги даврда ўтказилаётган сайлов тизимини ёрқин чизиб беради. Шоир талқинича, энди номуносиб одамларни эмас, балки меҳнаткаш, ўқимишли ва халққа хизмат қиладиган кишиларни сайлаш вақти келган. Буни Ҳамза асар қаҳрамонлари баҳси, интилиши, ижтимоий ҳолати ва маънавий даражаси асосида кўрсатиб беради.

Бундан ташқари, шоир анаънавий ғазал жанрида янги мазмунни, чунончи, хотин-қизлар озодлиги, ўқиш, ишлаш борасидаги эркини “келди очилур чоғи, ўзлигинг намоён қил”, “мактаб,

⁵⁵ Ўша асар.- Б.159.

⁵⁶ Ўшаасар.- Б.179.

⁵⁷ Муқимий. Боғ аро. Шеърлар.- Тошкент: Akademnashr, 2010.- Б. 227.

⁵⁸ Завқий. Ажаб замона. Шеърлар.- Тошкент: Шарқ, 2003.- Б. 142-146.

анжуман борғил”⁵⁹ тарзидаги даъватлар билан моҳирона тасвирлаб берди. Шунингдек, Мунис, Огаҳий, Нодира, Муқимий шеърларида рўза тинкани қуритувчи, кишини очлик билан қийновчи ҳукм сифатида танқид қилинган бўлса, Ҳамза масалага янгича ёндашиб, ислом дини арконларидан бўлган рўзани айрим дин арбоблари текин ейиш ва бойиш манбаига айлантирганликларини уларнинг ўз тилидан фош этади:

*Рўза тутдим ор учун,
Ҳар куни ифтор учун.
Чунки ҳар ифторчининг
Бир чопони бор учун*⁶⁰.

Шуниси эътиборлики, саккиз бандли бу шеър ҳаётий асосга эга бўлиб, унда Қўқон шаҳрининг Шаҳрисабз маҳалласида яшаган Азимхожа эшон бинни Тошхожа эшоннинг рўза пайтидаги кирдикорлари фош этилган экан.

Ниҳоят, Ҳамза мумтоз шеъриятдаги эзилган, хўрланган, замондан норози бўлса-да, унга қарши кураша олмаган, тақдирга тан берган, муросасоз қаҳрамон ўрнига биринчилардан бўлиб, шеъриятда курашчан, бунёдкор, муросасиз, жанговар руҳдаги жўшқин лирик қаҳрамон образини яратдики, у ўзбек назмининг кейинги даврларидаги асосий қаҳрамонларидан бирига айланган эди.

Ҳамза янги ўзбек назмининг илк қалдирғочларидан бўлиб, кенг қўллаган бармоқ шеърий тизими ҳам ҳозирги шеъриятимизнинг асосий шеър шакли сифатида фойдаланилмоқда. Шунингдек, Ҳамза биринчилардан бўлиб янги ўзбек назмида истифода этган ҳаққонийлик (реализм) тасвир усули ҳам ундан кейинги ва ҳозирги давр шеъриятимизнинг асосий ифода шакли бўлиб қолди.

⁵⁹ Ҳамза Ҳ.Н. Шеърлар, педагогик рисолалар, насрий асарлар / Тўла асарлар тўплами. 5 жилдлик. Ж. 2.- Тошкент: Фан, 1988.- Б. 196.

⁶⁰ Ўша асар.- Б. 203.

Низомиддин МУРОДИ,
*доктор филологических наук,
 профессор кафедры персидско-китайского языков
 Худжандского государственного университета
 имени академика Б.Гафурова
 (Таджикистан)*

ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИЕ ЛИТЕРАТУРНЫЕ ТРАДИЦИИ В ВОСТОЧНОМ ТУРКЕСТАНЕ

Аннотация. Бизнинг тадқиқотимиз - Ғарбий Хитой адабиётида - Уйғур шеърияти ва насрида тематик, бадиий - эстетик ва жанр тизимининг шаклланиши ва ривожланишига форс - тожик адабиёти анъаналарининг кириб келиши ва адабий таъсирини системали таҳлил қилишга қаратилган.

Аннотация. Наше исследование представляет собой введение системного анализа процесса проникновения и влияния традиций персидско-таджикской литературы в формирование и развитие тематической, художественно-эстетической и жанровой системы на литературу Западного Китая - уйгурскую поэзию и прозу.

Annotation. Our research is an introduction of a systematic analysis of the process of penetration and influence of the tradition of Persian-Tajik literature in the formation and development of a thematic, fictional-aesthetic and genre system into the Western Chinese literature - Uyghur poetry and prose.

Таянч сез ва иборалар: Форс - тожик адабиёти анъаналари, Шарқий Туркистон, уйғур адабиёти, Хитой, шеърият ва наср.

Ключевые слова и выражения: Персидско - таджикские литературные традиции, Восточный Туркестан, уйгурская литература, Китай, поэзия и проза.

Key words and phrases: Persian-Tajik literary traditions, East Turkestan, Uyghur literature, China, poetry and prose.

В современном литературоведении и востоковедении начальным периодом персидско-таджикских и уйгурских литературных связей признан средней период истории литературы уйгурского народа, так как именно этот период (XVI-XIX вв.) считают одним из самых ярких страниц этого народа.

Следует отметить, что, во-первых, связи между персидско-таджикской и уйгурской литературами имеет в основном односторонний характер, т.е. больше всего уйгурской поэзией заимствованы лучшие традиции персидско-таджикской средневековой литературы. Во-вторых, влияние персидско-таджикской литературы на уйгурскую происходило в основном двумя путями - посредством перевода произведений выдающихся представителей персоязычной литературы на уйгурский язык и путем подражания уйгурских литераторов знаменитым памятникам персидско-таджикской литературы.

Литературоведы и востоковеды Европы, России, Узбекистана, Турции, Японии, Казахстана и сами уйгуры исследовали ряд вопросов, относящиеся к языку, истории, традициям, фольклору, культуре уйгурского народа, однако, их работы в основном носят историко-филологический характер, а специальных научных исследований, посвященных влиянию персидско-таджикской культуры на процессе становления и развития уйгурской литературы, до сих пор отсутствует в современном литературоведении.

Исходя из этого, наше исследование представляет собой введению системного анализа процесса проникновения и влияния традиций персидско-таджикской литературы в формирование и развитие тематической, художественно-эстетической и жанровой системы уйгурской поэзии в Восточном Туркестане. А так же, влияния персидско-таджикской литературы на литературу Западного Китая - уйгурскую поэзию и прозу с точки зрения проникновения литературных традиций, проявляющееся в создании месневи и «Хамса», сочинении сакинаме и газелей, продолжении традиции двуязычия уйгурскими литераторами, использовании литературных приемов. Рассмотрение вопроса о переводах и татаббу' - подражаниях уйгурскими литераторами в XVI-XIX вв., а также определяются их особенности. Исследование диванов уйгурских поэтов XIV-XIX вв. - Залили, Зухури, Каландара, Машхури, Махзуна, Навбати, Арши, Нокиса, Билола, в которых отчетливо прослеживается следование и подражание персидско-таджикским диванам. Наряду с поэтами-мужчинами, представлены имена и произведения двух женщин-литераторов - Амоннисахан и Зулайхабегим, которые до настоящего времени не упоминались в работах других исследователей.

В действительности, этническое родство уйгурского народа с иранскими народностями является недостаточно изученной страницей истории. Персы-согдийцы были основной движущей силой в развитии цивилизаций. Благодаря Великому Шелковому пути не только ощущалось влияние согдийской культуры вдоль данной дороги, но также происходил диалог культур. В особенности, изучение северо-западной частей Китая выявляет их связь с иранской цивилизацией и тюркской культурой.⁶¹ Данное

⁶¹ Камалов, А. Проблемы истории и культуры согдийцев и тюрок Центральной Азии и Китая в трудах японских исследователей // Иран-наме. Научный востоковедческий журнал. - №1. - Алматы, 2008. - С.263

обстоятельство впоследствии послужило причиной появления коренных жителей - персов в Китае. В исторических источниках говорится о том, что персидские племена здесь жили еще до начала правления династии Тан (VII век), и более того способствовали ее развитию.

Предки китайских мусульман - хуэй были из мусульманского племени персов «даши» (от слова "таджик"), мигрировавших из Центральной и Западной Азии. Часть из них составляли таджики-выходцы из Средней Азии. Предки хуэй, которых также называют дунган, в период правления династии Юань и Мин проживали в Юннане и Нинься, и они на самом деле прибыли из Бухары и Самарканда.⁶²

Можно говорить о том, что оккупация Средней Азии Караханидами способствовала приближению Кашгарской культуры к народу Мавераннахра и Хорасана. Сами же они смогли взять все самое лучшее из персидской цивилизации и культуры. Изучение страниц истории взаимосвязей персидско-таджикской культуры с уйгурской литературой выявляет, что на протяжении истории связи с Китаем и Кашгаром являлись постоянными. В персидско-таджикской литературе трудно найти литератора, который в своем творчестве ни разу бы не упомянул бы о Китае, Хутане и Кашгаре, или же о китайских ремеслах.

«Шахнаме» Абулькасима Фирдоуси относится к первым источникам, в которых содержатся упоминания о Хутане.

Еще в XII в., Махмуд Кашгари в своем произведении «Диван лугат-ат-турк», комментируя топонимику слов Чин и Мочин, приводит ценные сведения: «Чин состоит из трех частей: Верхний Чин, который находится на Востоке и называется Тавгач. Другая часть, Средний Чин, который является Китаем и Нижний Чин - Бархан, где находится Кашгар. Сейчас Тавгач называют Мочином, Китай - Чином. Расстояние между Мочином и Чином - несколько месяцев пути».⁶³

Адам поэтов Рудаки в IX веке воспевал в своих стихах мускус Хутана и красавиц Тароза. Доказательством тому является газель из его творчества: Хар бод, ки аз суи Бухоро ба ман ояд...

⁶² Кадырбаев, А. Таджики: Вехи истории и культурное наследие [Электронный ресурс]. - Режим доступа: <http://central-eurasia.com/tajikistan/?uid=269>: 23.04.2014

⁶³ Хасанов, Х.Х. Ценный источник по топонимике Средней и Центральной Азии // Топонимика Востока. - М., 1962. - С.33-34

Са’ади Ширази в «Гулистане» в пятой главе «О любви и молодости», в 16-ом хикайте рассказывает интересный хикаят, упоминание о котором еще раз подтверждает присутствие иранской культуры и персидской литературы на территории Кашгара.

Махмуд Кашгари в своем сочинении «Диван лугат-ат-турк» (XI в.), приводя толкование слова «тот», отмечает: «Для всех тюрков «тот» - человек, говорящий на персидском языке. Об этом существует пословица: «Без тотта нет тюрка и без головы - шапки».⁶⁴

Наравне с этим произведением следует упомянуть еще об одном тюркском шедевре, которое считается уйгурским классическим наследием. Это «Кутадгу билиг» - «Знания, приносящие благополучие», Юсуфа Хоса Хаджиба. В предисловии пишет:

Арабча, тожикча китоблар укуш

Бизнинг тилимизга бу юмги укуш.

Смысл бейта заключается в утверждении того, что чтение арабских и таджикских книг на тюркском языке является началом знаний.⁶⁵

Можно говорить о том, что уйгуры создали богатую и своеобразную культуру, которая многое почерпнула из литературного наследия и искусства персоязычных народов. В свою очередь, архитектурное искусство, музыкальное наследие и литература уйгуров, безусловно, также оказали влияние на цивилизацию стран Востока. Изучение и анализ данного вопроса позволяет обнаружить новые и интересные факты.

Если, с одной стороны, их подражание нашей литературе является свидетельством влияния лучших персидско-таджикских литературных традиций, то с другой стороны, владение литераторами Восточного Туркестана собственными литературными принципами, присущими их литературному кругу, а также их творческое отношение ко всем персидским произведениям освобождает их от абсолютного подражательства.

Анализ стихотворений Залили, Аязбека Кушчи, Абдаррахима Низари, Хароботи, Малики Амоннисахан, Навбати, Хиркати, Билола Нозима, Машхури, Махзуна, Нокиса, Каландара, Арши, Зухури, Мансурбахши, Рашиди, Аязи, Зулайхабегим, Мазхари, Амини, Гайрати, Ниязи, Мискина, Асири и десятков других представите-

⁶⁴ Чвырь, Л.А. Обряды и верования уйгуров в XIX-XX вв. (Очерки народного ислама в Туркестане). - М.: Восточная литература, 2006. - С.240

⁶⁵ Маллаев, Н. Ўзбек адабиёти тарихи. Биринчи китоб (XVII асрғача). - Тошкент: Ўрта ва олий мактаб, 1963. - С.143

лей этой классической литературы, которые жили в XVI-XIX вв. являются олицетворением роли и значимости поэзии и литературы на уйгурской земле.⁶⁶

Размещение персидских произведений в сборниках и диванах демонстрировало не только обладание мастерством зулисонайна, а также свидетельствовало о высоком положении литератора в своем времени. Представители уйгурских литературных кругов, кроме того, что владели персидским языком, также создавали произведения на этом языке, что явилось причиной признания и прославления их произведений. Следует отметить, что язык фарси в тот период и до него приобрел статус языка общения между учеными, аристократии и придворных.

В действительности, сближение арабской и персидской литературы и их влияние на уйгурскую классическую литературу способствовали тому, что народ Кашгара стал наследником великолепной литературы и культуры, имеющей мировое значение.

Мақсуд АСАДОВ,
филология фанлари доктори,
ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини катта илмий ходими
(Ўзбекистон)

НОМАЛАРДАГИ ЯНА БИР ЎЗИГА ХОСЛИК ХУСУСИДА

Аннотация: Мақолада ўзбек мумтоз адабиётидаги нома жанри намуналарининг ўзига хос хусусиятлари, хусусан, улар таркибида қўлланган соқийга мурожаатларнинг соқийнома жанри тақомилидаги роли хусусида баҳс юритилган.

Калит сўзлар: нома, жанр, ассоциатив тасвир, соқийга мурожаат, базм

Маълумки, ўзбек мумтоз адабиётида ғазал, қитъа, маснавий, туюқ, фард каби бир қатор поэтик жанрлар тараққиётида номалар муҳим аҳамиятга эгадир. Кузатишларимиз шуни кўрсатдики, мумтоз шеъриятимизда ўзига хос ўрин тутган соқийноминанинг илк намуналари ҳам айнан номаларда учрайди. Улар ҳар бир номадан сўнг келтирилган маснавийлар таркибидан ўрин

⁶⁶ Муроиди Н. Традиции персидско-таджикской поэзии в уйгурской литературе XVI – XIX вв. - Худжанд: Нури маърифат, 2017. - С.130

олган. Хоразмий “Муҳаббатнома”сидаги 12 та маснавий шеърнинг 10 тасида 3 байтдан жами 30 байт, Хўжандийнинг “Латофатнома” асарида ҳар бир номанинг сўнгида 1 байтдан жами 18 байт, Саййид Аҳмад қаламига мансуб “Таашшуқнома”нинг “Сўзнунг хулосаси” қисмларида 3-5 байтдан жами 30 байт соқийнома йўналишида ёзилган. Уларнинг барчаси соқийга мурожаат билан бошланади. Чунончи,

*Кел, эй соқий, кетургил бодаи ноб,
Кула ўйнаю ичсунлар бу асҳоб...⁶⁷*

Туркий шеърятда дастлаб номаларда қўлланган “кел, эй соқий, кетургил.....” ёки “кетур, соқий” каби соқийга мурожаат келтирилган поэтик конструкциялар кейинчалик соқийнома жанрининг композицион қурилишида муҳим функция бажарди. Эътиборлиси, номалардаги соқийномаларда поэтик синтаксиснинг инверсия кўриниши, яъни ундаш, буйруқ маъносини ифодалаган ритмик бўлак – “кел” ёки “кетур” сўзи риторик мурожаатдан олдин қўлланиб, лирик қаҳрамон ва соқийнинг ўзаро муомала маданиятини ҳам юзага чиқаради:

*Кетур, соқий, равон ул жоми Жамдин,
Халос этгил мани бу дарду ғамдин.
Қи меҳнат ўтина ёнди кўнгул пок,
Ўтибдур жонға ҳаддин жаври афлок...
Майи гулгун ичу қил порсойи(й),
Гадолиғ кисватинда подшойи(й)⁶⁸*

“Дарду ғам”, “меҳнат ўти”, “жавру афлок” – ғам-андух, алам-изтиробдан зада бўлган, кундалик турмуш ташвишларидан чарчаган лирик қаҳрамоннинг ҳорғин қиёфасини бадиий акс эттиради. Соқий унинг ягона халоскори, сирдоши, дилдош – ҳасратдоши сифатида гавдалантирилади. Бу ўринда май мана шу – ўзаро яқинлик, дўстликнинг сабабидир.

Соқийномаларнинг дастлабки мисраси, яъни кейинчалик соқийнома жанри поэтик қонуниятлари учун қатъийлашган қолип – соқийга мурожаат ва кескин талаб қилиш оҳанги ўзига хос шеърый ритмни ҳосил қилади. Мустақил соқийномаларда соқийга мурожаат қўлланган байтларнинг 2-мисрасида соқийга юзла-

⁶⁷ Хоразмий. Муҳаббатнома // Ўзбек мумтоз адабиёти намуналари. 2 жилдлик. II жилд (XIV – XV асрнинг бошлари) (Тузувчи, изоҳ ва шарҳлар муаллифи ф.ф.д., проф. Насимхон Раҳмон). – Тошкент: Фан, 2007. – Б. 108 (Бундан кейин мазкур нашрга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – М.А).

⁶⁸ Муборак мактублар. – Тошкент: Адабиёт ва санъат, 1987. – Б. 151.

нишнинг, ундан май талаб қилишнинг сабаби ошкор қилинса, номалардаги соқийномаларда тасвир бошқача: дарду ҳасратдан узоқ бўлиш, хурсандчилик, умрнинг гўзал дамларини улуғлаш каби ҳаётсеварлик ғоялари ифода этилади. Масалан:

Кел, эй соқий, кетургил хуш сабуҳи,
Ким, ушбу дам эрур жоннинг футуҳи. (106-бет)

Ёки

Кел, эй соқий, кетургил жоми гулфом,
Фанимат тут бу дамни кечти айём. (110-бет)

Бу жиҳатдан, айниқса, “Муҳаббатнома” ва “Таашшуқнома”даги соқийномалар алоҳида эътиборга молик. Тўғри, бу шеърларни мустақил соқийнома жанри намунаси сифатида кўрсатиб бўлмайди. Яъни уларни матн семантикаси ёки асар композициясидан буткул ажратиб олиб талқин қилиш ёки баҳо бериш мушкул. Шунга кўра, адабиётшуносликда бу шеърлар, кўпинча, поэтик хулосаларнинг ифодаси деб баҳоланади⁶⁹. Аммо улар мавзунинг қўйилиши, ижтимоий-ҳаётий, ахлоқий-дидактик, ишқий-фалсафий, қолаверса, маърифий-ирфоний кечинмаларнинг ифодаланиши, қофияланиш тарзи, образ ва тимсоллари, ўзига хос бадиий-стилистик воситалари каби қатор хусусиятлари билан ҳам соқийнома жанри талабларига мос келади. Шу сабабли, турк олими Р.Жаним туркий адабиётдаги илк соқийномалар айнан номалар таркибида келтирилганини айтган⁷⁰.

“Таашшуқнома”дан ўрин олган соқийнома мазмунидаги шеърларга гарчи “Сўзнунг хулосаси” деб сарлавҳа қўйилган бўлса-да, “Муҳаббатнома” муаллифи уларни “Маснавий” деб номлаган. Чунончи, асарнинг қуйидаги “Маснавий”сини олиб кўрайлик. Байтда қўлланган талмеҳ санъати лирик қаҳрамоннинг кайфияти ва мақсадини аниқ-равшан тушунишга имкон берган:

Кел, эй соқий, кетургил жоми Жамни,
Кишининг кўнглидин май юр ғамни. (108-бет)

Жам – қадимги Эроннинг афсонавий подшоҳи Жамшид номининг қисқартирилган шакли. Жамшид “жоми жаҳоннамо⁷¹” – бу-

⁶⁹ Қаранг: Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. – Тошкент: Фан, 1983. – Б. 88.

⁷⁰ Saki-name // İslam ansiklopedisi. Cilt 36. Sakal – Sevm. – Istanbul, 2009. – S. 14.

⁷¹ Изох: Фирдавсий “Шоҳнома”сидаги “Бижон ва Манижа” достонида ҳикоя қилинишича, Бижон йўқолиб қолганда, унинг отаси Гив ўғлининг қаерда эканини Кайхусрав келтирган афсонавий жомга қараб билиб олади. “Ғиёс ул-луғот”да ёзилишича, мумтоз адабиётда жом тимсоли, одатда, Жамшид номи билан биргаликда қўлланади. Чунки бу тимсол Жамшиднинг хатти-ҳаракатлари, ғояларига уйғун. Аммо аслида жом Кайхусрав даврида яратилган.

тун оламни ойна каби ёрқин акс эттирувчи жом ясаттирган бўлиб, унда дунёдаги нафақат айни замондаги, балки ўтмишда юз берган ва ҳатто келажакда содир бўладиган воқеа-ҳодисалар ҳам тазаҳхур этар экан⁷². Мумтоз адабиётда жоми Жам, жоми жаҳонбин, жоми жаҳоннамо кабилар олам ҳодисалари, шунингдек, инсон ақл-заковати англаб етмаган сир-синоатларни, оламшумул ҳақиқатларни ҳам ошкор этадиган ўзига хос поэтик тимсоллар саналади. Мумтоз адабиётда, жумладан, ирфоний шеърятда ҳам ғам – дунё ташвишлари, алам-изтироблари, қайғу-ҳасратлари ҳамда севикли ёрдан айри тушган жафокаш ошиқнинг руҳий изтиробларини англатувчи умумлашма образдир⁷³. Май эса шодлик, руҳий тетиклик, ёр висолдан баҳрамандлик рамзи. Лирик қаҳрамоннинг соқийдан айнан нима учун “жоми Жам” келтиришини сўраётгани иккинчи байт мазмунидан янада очиқроқ аён бўлади:

*Ким ошти кўкка оҳим ихтироқи,
Кююрди кўнглуми дилбар фироқи. (114-бет)*

Яъни ҳижрон ва айрилиқ азобидан қийналган, кўнглини ёр соғинчи банд этган ошиқ “жоми Жам” ёрдамида ёр жамолини кўриб, висол лаззатидан баҳраманд бўлишни истайди.

“Муҳаббатнома”даги соқийнома йўналишидаги лирик парчалар композицияси таржеъбанд-соқийномаларни ҳам ёдга солади. Тезис – Матн – Рефрен бадий структураси фикрнинг ихчамлиги, сиқиклиги, шунингдек таъсирчанлигини ҳам таъминлайди:

*Кел, эй соқий, кетур паймона бизга,
Иноятлар қилур жонона бизга.
Ичолинг бодани жонон юзига,
Хизр суйин сочолинг жон юзига.
Сабурдин яхши йўқтур пеша қилсам,
Бу йўлда сабр йўқ андеша қилсам. (112-бет)*

Номаларнинг асосида соқийнома жанри маъносига хос бўлган кўнгилни ҳамиша ёр муҳаббати, унинг фикру хаёли билан боғлаш, бу дунёнинг бетакрор манзараларидан завқланиш, инсон умрининг боқий эмаслиги, шу сабабли, уни шоду хуррамлик-

Муҳаммад Ғиёсуддин. Ғиёс ул-луғот. Иборат аз 3 жилд. Жилди 1. – Душанбе, 1987. – С. 226. Мумтоз адабиётда жом тимсоли Сулаймон, Жамшид, Кайхусрав, Искандар, Хизр номлари билан ҳам боғланади.

⁷² Ҳофиз Шерозий. Ишқ гавҳари (Изоҳлар қисми). – Тошкент: Шарқ, 2006. – 224 б.

⁷³ Uludağ S. Tasavvuf terimleri sözlüğü. – Istanbul, 1995. – S. 198.

да, хурсандчиликда ўтказиш каби мазмунлар ётади. Бу шеърларда соқийномага хос икки тушунча: соқийга хитоб ва майхўрлик кайфияти орқали лирик қаҳрамоннинг атрофдагиларга муносабати, руҳий-маънавий дунёси янада ёрқинроқ очилади. Ринднинг эрки, эркинлиги, эрксеварлиги жўшқинлигу неқбинлик туйғуларни билан уйғунлашади. Ишқ ва ишққа ташналик, висол лаззатидан умидворлик ҳислари ринд – ошиқнинг мукамал поэтик қиёфасини жонли тарзда гавдалантиради. Демак, номаларда соқий ва ринд образи полифоник – кўп овозлилиқ характериға эға образлар бўлиб, ринднинг дунёқарашни, ўй-кечинмалари ва соқий образи орқали юзаға чиқаётган маъно ҳамиша бир-бирини тўлдириб келади. Бир ўринда Хоразмий соқийға мурожаат этаркан, ундан ўзини “назар”дан четға қўймаслигини, ошиқ учун “сайқал” бўлган ишқ майидан беришини сўрайди:

Кел, эй соқий, назардин солмоғил гал,

Кетур ул майки бўлғай бизға сайқал. (123-бет)

Номалардаги ассоциатив тасвир – биргина тушунча орқали кенг манзарани тасаввур қилиш ёки муайян образ воситасида фикрни тўла очиб бериш поэтик усули соқийномалардаги ўзгача жўшқинликни, руҳий кўтаринкиликни ва ҳаётдан ҳамиша шодланиш кайфиятини тўлароқ англатишға кўмак беради. Масалан, “Таашшукнома” муаллифи ҳаёт лаззатларидан баҳраманд бўлиш, умрнинг ҳар дамини хуш ўтказиш учун баҳорни энг яхши фурсат деб улуғлаб, Наврўз сўзига алоҳида бадий вазифа юклайди:

Кел, эй соқий, кетур жоми дилафрўз,

Ки ишрат чоғидур ҳам фасли наврўз. (164-бет)

Шунингдек, “соқий”, “жом”, “ишрат чоғи” каби алоҳида маъно оттенкасиға эға бўлган поэтик образлар ўқувчи руҳиятиға ҳаётсеварлик туйғуларини сингдиради. Бу эса номалар таркибида қўлланган соқийномаларға хос бетакрор хусусусиятлардан биридир. Дастлаб номалардаги соқийномаларда қўлланган бир неча уядош сўзлар ёки мутаносиб тушунча ва образларни (таносуб санъати) ижодкор мақсад-муддаосини очиб беришға йўналтириш поэтик усули кейинчалик ўзбек мумтоз адабиётида яратилган мустақил соқийномаларнинг ифода йўсинини ташкил этди.

Май базми ва базм иштирокчиларининг муайян вақт – нутқ сўзланиб турган замондаги ахлоқий қиёфаси тасвири соқийномаларнинг ажралмас қисмидир. Номаларда ҳам ўзига хос майхўрлик кечалари, улардаги урф-одат ва тартиб-қоидалар тасвириға кенг ўрин берилган. Бу жиҳатдан улар ўзбек қадимги араб ада-

биётидаги хамрият шеърларнит ҳам ёдга солади. Чунки хамриятда ҳам май ва май мажлиси, мусиқа ва қўшиқ тавсифи, табиат манзаралари ва май ичиладиган жойнинг реал тасвири бадийй бўёқларда ёрқин аксини топган. Шу билан бирга номаларда май базмларида май ёки шаробнинг қадаҳларга қандай қуйилиши ва май қуювчи – соқийнинг ўзига хос маданияти тўғрисида ҳам қайдлар келтирилган. Масалан, “Таашшукнома” асарининг лирик қаҳрамони соқийга мурожаат қилар экан, ундан май тўлатиб қуйилган қадаҳ сўрайди:

*Кел, эй соқий, кетур жоми лаболаб,
Қўбиз қўбсаб, ичайлик кулуб-ўйнаб. (168-бет)*

Диққатга сазовор томони шундаки, номаларда қўлланган соқийнома моҳиятидаги байтларда албатта чолғу асбоблари, куй, оҳанг, қўшиқ, мусиқачи, қўшиқчи ва раққосалар образлари параллел келади. Жумладан, Юсуф Амирий “Дахнома”да қўбизнинг завқбахш куйи, найнинг майин садоси, барбатнинг жарангдор навоси ва танбурнинг ўтли ноласи майхўрлик кечасига файз киритганини тасвирлар экан, айниқса, муғаннийнинг қўшиқлари ҳамда соқийнинг гўзал одоби ҳам ичкиликнинг таъсирини оширганини айтади:

*Ўпиб соқий аёғин дам-бадам эл,
Кўнгул очилмоғига боғлабон бел...
Қилиб суҳбатни ҳамдамлар дами гарм,
Тааммул пардасидин кетиб озарм...
Ҳикоятлар улошиб бир-бирига,
Қулоқ солмай йиравчилар йирига... (196-бет)*

Май базми иштирокчиларининг кўтаринки кайфияти, ўзига хос шодон қиёфаси, бир-бирига ҳикоятлар сўзлаб, жўшқинлик ва қувноқлик ҳолатини намоён этиши бошқа бирор асарда бу қадар аниқ ва жонли тасвирланмаган. Шу тариқа, номаларда соқий, май, май базми, шунингдек, базм иштирокчилари ҳақида ҳам ўзига хос талқинлар ўрин олган. Бу орқали шоирнинг руҳий гўзалликка ташна бўлган ва ўзаро яқинлик, дўстлик, ҳурмат-эътиборни, ҳаёт инсонга тақдим этган гўзал лаҳзаларни қадрлашга, ундан завқланишга чорловчи ҳаётсевар – некбин қиёфаси намоён бўлади. Шунингдек, ишқ-муҳаббат кечинмалари, ижтимоий-ҳаётий қарашлари, табиат ва инсон тақдири ҳақидаги хулосалари ёрқин ифодаланади. Бу эса, номалар таркибидаги соқийнома характерига эга бўлган шеърий парчаларни мазкур жанрнинг дастлабки кўриниши сифатида баҳолашга тўла имкон беради

Könül HACIYEVA,

*Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent, AMEA, Nizami Gəncəvi
adına Ədəbiyyat İnstitutunda aparıcı elmi işçi
(Azərbaycan)*

XV ASR OZARBAIJON SHOIRI ŞE'RIYATIDA AMIR TEMUR VA UNING 'ŦLI ŞOXRUX ƏMİR TEYMUR VƏ OĞLU ŞAHRUX XV ƏSR AZƏRBAYCAN ŞAIRİNİN ŞEİRLƏRİNDƏ

Аннотация: Мазкур мақолада XV асрда яшаб ижод этган озарбайжонлик истеъдодли шоир Бадр Ширванининг девонига кирган саркарда Амиир Темур ва унинг 'ғли Шохрух ҳақидаги маълумотлар таҳлил этилган. Тадқиқотчи бу масалани ўрганиш учун Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Шарқшунослик институтида сақланаётган №132 рақамли қўлёзмани асос қилиб олган.

Калит сўзлар: Бадр Ширвани, девон, қўлёзма, Амир Темур, Шохрух, Озарбайжон адабиёти, Ширвоншоҳлар давлати.

Azərbaycanın XV əsrdə yaşayıb-yaratmış istedadlı şairlərindən olan Bədr Şirvaninin həyat və fəaliyyəti Şirvanşahlar dövlətinin hökmrənlik dövrünə təsadüf edir. Bədr Şirvani öz şeirlər divanında bir çox tarixi şəxsiyyətlər və hadisələr haqqında məlumat vermişdir. Qeyd edək ki, "Daşkənd nüsxəsi" adlanan bu divan Özbəkistan Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq Institutunun kitabxanasında qorunub saxlanılır.⁷⁴ Şair divana daxil olan qəsidələrində böyük sərkərdə və fəthət Əmir Teymurdan, onun oğlu Şahruxdan da geniş bəhs etmişdir.

1382-ci ildə İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubad yerli feodallar tərəfindən Şirvanşahlar dövlətinin hökmdarı seçilir. Həmin dövrdə Cənubi Azərbaycanı və digər vilayətləri Cəlairi sülaləsindən olan hökmdar Sultan Əhməd idarə edirdi. Şimaldan Şirvan üçün Qızıl Orda xanı Toxtamış xanın hücum təhlükəsi yaranmışdı. Şeyx İbrahim belə bir mürəkkəb siyasi vəziyyətdə Şirvanın düşdüyü çətin situasiyanı dərin ağı və uzaqgörənliyi ilə düzgün qiymətləndirməyi bacarmışdı. Belə ki, İbrahim şah öz vəzir-vəkilini çağıraraq məsləhətləşir və onlar Teymurla müharibə etməyi məsləhət görürlər. Lakin Əmir Teymurun Azərbaycana yürüşü zamanı onun qarşısında duruş gətirə bilməyəcəyini başa düşən və ölkənin dağıntıya, əhalinin isə qırğına məruz qalacağını anlayan Şirvanşah İbrahim çox müdrik bir addım atmağı qərara alır. O, Əmir Teymurun adına xütbə oxutdurub, onun

⁷⁴ Şirvani Bədr.Divan(əlyazma)Özbəkistan EA-nın Əbu Reyhan Biruni adına Şərqşünaslıq Institutu,№132

həm də Şirvanşahların etibarlı müttəfiqi idi. Sultan Xəlilullah dəfələrlə öz düşmənlərilə mübarizə məqamında Şahruxa müraciət etmiş və o, köməyini əsirgəməmişdir. Şahrux barədə yazılmış şeirlərin birində oxuyuruq:

فریدون فرشه فرخ سلیمان مملکت شه رخ که رخ در پیش اسب او نهد خورشید ملک آرا
شهنشاهی که با تعظیم کمتر بنده اش باشد زیاد از قیصرو خاقان فزون ز اسکندر رودار⁷⁶

(Firidun kimi xoşbəxt hökmdar, məmləkətin Süleymanı Şahrux! O Şahrux ki, dünyaya yaraşıq verən günəş onun atının qarşısında yerə üz qoyur. Iskəndər və Daradan artıq, qeysər və xaqandan daha uca şahların təzim edərək kiçik qulu olduğu şahənşah.)

1433-cü ildə Qaraqoyunlu hökmdarı Iskəndər yenə də Şirvana hücum edir. Şamaxı bu dəfə də amansızcasına dağıdılır. Iskəndərin döyüşçüləri Şirvanın iqtisadiyyatının əsasını təşkil edən ipəkçilik xammalını, yəni, barama yetişdirən tut ağaclarını qırıb-tökür, yüzlərlə insanın ömrünə son qoyurlar. Həmişə olduğu kimi, Şirvanşah Xəlilullah bu dəfə də Şahruxa hücum barədə xəbər göndərir və özü Şahruxun hüsuruna yetmək üçün dəniz yolu ilə Rey şəhərinə yola düşür. 1434-cü ildə Şahrux Azərbaycana qoşun yeridir və Şirvanşah da bu yürüşdə onu müşayiət edir. Iskəndər bu qüvvələrin qarşısında davam gətirməyərək qaçır və Naxçıvandakı Əlincə qalasına sığınır. Nəhayət 1436-cı ildə Fəqihlərin, yəni, "müsəlman qanunverici məclisinin yığıncağının" qərarı ilə oğlu Şah Qubad tərəfindən öldürülür.⁷⁷ Bu zaman Şirvanşah I Xəlilullahın Təbrizi tutaraq Qaraqoyunlu Iskəndərə qalib gəlməsini Bədr Şirvani belə təsvir edir.

رفت تبریز را گرفت به تیغ شاه شروان بنصرت ارزانی
آن سکندر چنان سکندر خورد که افتاد از رکاب سلطانی
جمله شروانیان شدند آنجا کان کن پای تخت ایرانی
گفت تبریزی که حیف این شهر چون برآمد بکان شروانی⁷⁸

(Şirvan şahı gedib öz qılıncı sayəsində layiqli qələbə ilə Təbrizi ələ keçirdi. O Iskəndər elə büdrədi ki, sultanlıq atından düşdü. Orada bütün şirvanlılar İran taxtının ayağının altını qazmış oldular. Bir təbrizli belə dedi: "Heyif bu şəhərdən ki, şirvanlıların məskəni oldu".)

Bu hadisələrdən sonra Iskəndərin digər qardaşı Cahanşah Təbrizdə Şahruxu xoş məramla qarşılayaraq ona tabe olacağını bildirir və Cənubi Azərbaycan torpaqlarını idarə etmək ixtiyarını özündə saxlayır.

⁷⁶ Бадр Ширвани. Диван. Москва, 1985, с.71

⁷⁷ Минорски В.Ф. История Ширвана и Дербента. Москва, 1963

⁷⁸ Бадр Ширвани. Диван. Москва, 1985, с.495

Çox güman ki, Bədr Şirvani bu şeirləri Şahrux Xorasanın hökmdarı olduğu dövrlərdə Xorasana səfər edərkən yazmışdır.⁷⁹ Bədr Şirvaninin bir şair kimi Xorasanda məşhur olduğunu isə bu beytlər təsdiqləyir:

با شاهرخ راندم فرس شطرنج من نابرده کس چون ظل ز مه شمس طیس از بد رینهان آمده
چون باهری گشتم قرین گفتند اریا ب یقین ها ن بدرشروانیست این منزل خراسان آمده
د رمدح و اوصاف و غزل بی مثل وما نندوبدل با شعر بی حشو و علل ثابت چوحسا ن
آمده ۸۰

(Mən atımı Şahruxla çapmışam, heç kim məni şahmatda uda bilməyib. Təbəş günəşi Bədrdən kölgə aydan gizlənən kimi gizlənilib. Mən Herata yaxınlaşanda irfan sahibləri dedilər: “Baxın, bu, Bədr Şirvanidir, Xorasana gəlib! Mədhıyyə, vəsf və qəzəldə onun tayı-bərabəri yoxdur. Qüsursuz şeir yazmaqda Həssan kimi sabit və dəyişməzdir.”)

Teymur nəslindən olan Şahruxun Şirvanı və şirvanlıları daim hi-mayə etdiyi və heç zaman öz kölgəsini onların üstündən əsirgəmədi-yi şair tərəfindən xüsusi olaraq vurğulanır. Bu haqda Teymurilərdən olan Firuzşaha ünvanlanan şeirdə də bəhs olunur.

هست معلوم تو کز میرکلان تیمور خان داشت باب ما بسی تعظیم و بود ش همنشین
آفتاب دین معین ملک و ملت شاهرخ سایه برشروان فکند از مهر حق باد ش معین
ما اباعن جد بدان دولت پناه آورده ایم در همه جا تربیتها دیده و بوده رهین⁸¹

(Sənə məlumdur ki, böyük Əmir Teymur xandan mənim atam çox hörmət görüb, onunla durub-oturub. Dinin günəşi, ölkənin və millə-tin hamisi Şahrux da Şirvanın üstünə kölgəsini salmışdır, qoy tanrının məhəbbəti ona kömək olsun! Biz dədə-babadan o dövlətə pənah apar-mışıq, bütün vəziyyətlərdə qayğı görüb müdafiə olunmuşuq.)

Tarixdən bu da məlumdur ki, Şahrux hətta Şirvanşah Xəlilullahla qohum olmağı qərara almış və qardaşı Miranşahın oğlu Mirzə Əbu Bəkrin qızını I Xəlilullahla nişanlamışdır⁸². Şairin “Fəxrülnisa Xanikə sultan haqqında” başlıqlı mədhıyyəsi də məhz Əmir Teymurun nəvə-si Əbubəkrin qızı Xanikə Sultana həsr olunmuşdu. O burada “sultan qızı sultan” adlandırılır. Xəlilullah onunla evlənərək Teymurilərlə daha yaxın ittifaq qurmağa nail olmuşdu. Bədr Şirvani onu hətta Şir-vanşahın anası Biki Xatunun “qaimməqam”ı adlandırır.

اسم تو خانیکه سلطانست و سلطان زاده ای هرکه سلطان بنت سلطان خواندت الحق
رواست⁸³

(Sənin adın Xanikə Sultandır, sultan zadəşən. Doğrudan da rəvadır ki, hər kəs sənə “Sultan qızı Sultan” desin.)

⁷⁹ Nəciyeva K. Bədr Şirvani (monoqrafiya), Bakı, 2006, s.42

⁸⁰ Бадр Ширвани. Диван. Москва, 1985, s.14-15

⁸¹ Yənə orada, s.453

⁸² Ашурбейли С. Государство Ширваншахов. Баку, 1983

⁸³ Бадр Ширвани. Диван. Москва, 1985, s.429

Bu nikah natijasində həm Şahrux öz şirvanlı müttəfiqi ilə Qara Yusifə qarşı daha da sıx birləşmiş olur, həm də Xəlilullahın mövqeyi daha da möhkəmlənir. Daha sonralar bu ittifaq Qara Yusifin oğlu Iskəndərə qarşı mübarizə aparmalı olmuşdu. Çünki, Qaraqoyunlu Iskəndər şah həm Şirvan üçün, həm də Şahruxun dövləti üçün təhlükə təşkil edirdi. Iskəndər bir neçə dəfə Şirvana hücum etsə də onun hücumu qətiyyətlə dəf edilmişdi.

Bədr Şirvaninin əsasən fars dilində qələmə aldığı 12 473 beytlik "Divan"ından gətirdiyimiz nümunələr həmin dövr tarixinin öyrənilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət daşıyır.

Гулсанам ХОЛИҚУЛОВА,
Самарқанд давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди,
(Ўзбекистон)

БОБУР ИЗДОШЛАРИ ВА ҒАЗАЛ ЖАНРИ ТАРАҚҚИЁТИ

Аннотация: Мақолада Бобур ва унинг адабий мактаби вакилларида Байрамхон, Комрон Мирзо ижодида ғазал жанри тадқиқ этилди. Ғазаллар содда, тушунарли, ҳаётий, халқ оғзаки шеъриятига яқин бўлиши, ҳажман қисқалиги, ҳазаж ва рамал бахрларининг етакчилиги, мавзу жиҳатдан ошиқона, ҳасби ҳол, фалсафий-орифона характерли эканлиги ва мумтоз анъаналарга қай даражада ижодий ёндашилганлиги аниқланди. Уларда XV асргача мавжуд ғазалнавислик ва Навоий ғазалларига издошлик билан бирга XVI асрнинг ўзига хос жиҳатларининг намоён бўлиши кўрсатилди.

Калит сўзлар: Бобур, Байрамхон, Комрон Мирзо, адабий мактаб, ғазал, соддабаён услуб, ҳажм, вазн, мавзу, издошлик, ўзига хослик.

Маълумки, Шарқ адабиётида, хусусан, форс-тожик ва ўзбек адабиётида лириканинг энг кўп тарқалган тури ғазалдир. XIV асрда ўзбек адабиётида Рабғузий, Хоразмий, Сайфи Саройи, Мавлоно Қози Муҳсин, Мавлоно Исҳоқ, Мавлоно Имод Мавлавий, Туғлихўжа, Атойи, Лутфий, Саккокий, Гадиой каби шоирлар ижодида шаклланган, Навоий шеъриятида энг юксак чўққига кўтарилган ғазал XVI аср Бобур ва у асос солган адабий мактаб вакилларида Байрамхон, Комрон Мирзолар ижодиётида ҳам етакчилик қилган. Ғазалчиликда Бобур ва унинг издошлари ўз салафлари эришган тажрибалардан ижодий фойдаланиб, улар

шеъриятида мавжуд мавзу, тасвирий ифода ва ибораларни, поэтик усулларни ижодкорона ўзлаштириб, ўзига хос услубда ривожлантира олди.

Бобур ва унинг издошлари томонидан давом эттирилган ўзбек ғазалчилигининг ўзига хос хусусиятларидан энг характерлиси тилда ва тасвирда бадий соддалик, равонликдир. Улар ғазалда тасвирнинг содда, тушунарли, ҳаётий, халқ оғзаки шеъриятига яқин бўлишга интилдилар. Шунингдек, ийҳом, талмех, ташхис, тажнис, тазод каби бадий воситалардан фойдаланиб, янги-янги бадий тимсоллар яратдилар. Масалан, Бобурнинг куйидаги байтига эътибор қаратсак:

*Жонимдин ўзга ёри вафодор топмадим,
Кўнглумдин ўзга маҳрами асрор топмадим.⁸⁴*

Ҳасби ҳол характеридаги ушбу матлаъ билан бошланувчи ғазал 6 байтдан иборат бўлиб, бошдан оёқ тушунарли, содда, халқ тилига яқин. Ғазалда «маҳрами асрор» (сирдош), «дилафгор» (юраги эзилган), «гирифтор» (маҳлиё, асир), «усрук» (маст, хумор), «хўй» (одат, кўникмоқ), «бор» (қабул) каби араб, форс-тожикча сўзлар учраса-да, уларнинг ўз даври умумистеъмолида тез-тез учраши ғазални осонгина тушунишга ёрдам беради. Бобур ғазалларидаги бундай хусусият унинг издошлари Байрамхон ва Комрон Мирзолар ижодида янада яққол кўзга ташланади.

Байрамхон:

*Хуш улким, сарвинозим раҳм қилғай бенаволарға,
Нечукким, подшоҳлар марҳамат айлар гадоларға.⁸⁵*

Комрон Мирзо:

*Сенсизин сабру қарорим йўқтур,
Сендин ўзга яна ёрим йўқтур.⁸⁶*

Кўринадики, мазкур байтларда ҳам соддабаёнлик услуби, яъни кенг китобхонлар оммаси учун тушунилиши осон бўлган услубда асар яратиш тамойили кучли. Аҳамиятлиси, бу каби ғазалларнинг аксарияти ошиқона ва ҳасби ҳол мавзусида. Ҳасби ҳол мавзумидаги ғазаллар, айниқса, Бобур ижодида яққол кўзга ташланади.

Ўзига хос жиҳатлардан яна бири ғазаллар ҳажми билан боғлиқ. Бобур ғазалларининг катта қисми 5 байтлик. Лекин шоир

⁸⁴ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ғарибинг андижонийдур. - Тошкент: «Шарқ», 2008. 79-бет.

⁸⁵ Байрамхон. Сайланган асарлар. - Ашхабот: «Туркменистон», 1970. 55-бет.

⁸⁶ Комрон Мирзо. Девон. - Тошкент: «Ёзувчи», 1993. 12-бет.

ижодида 6 байтли, шунингдек, 4,7,8 байтли ғазаллар ҳам бор. Байрамхон ижодида эса 5-6 байтлик ғазаллар етакчи мавқега эгалласа-да, 4,6,7,8,9 байтликлари ҳам учрайди. Комрон Мирзо ғазаллари эса 2,3,4,5,6,7,8,9,11 байтли. Шоирнинг 3 та 2 байтли ғазал деб киритилган шеърини рубоий ҳисоблаш тўғри деб биламиз. Чунки адабиётшуносликда ғазалнинг 2 байтлик ҳажмдаги кўриниши ҳақида бирор илмий қараш йўқ. Шунингдек, Комрон Мирзонинг бу тўртликлари ҳажаз вазнида ёзилган.

Ғазалларда ҳажаз ва рамал баҳрларининг етакчилиги Бобур ва унинг адабий мактаби вакиллари шеъриятида, хусусан, ғазалларида ҳам кузатилади. Бу хусусият мазкур ижодкорлар шеърятининг ўзигача мавжуд ўзбек шеърияти заминидан ривожланганини кўрсатувчи ташқи белгилардан биридир.

Бобур ва унинг издошлари бўлмиш Байрамхон, Комрон Мирзо ғазалларининг ҳажми Навоий ғазаллари ҳажмидан фарқ қилгани ҳолда Атоий, Лутфий ғазаллари ҳажмига бирмунча яқин. Вазн жиҳатдан ҳам мана шундай яқинлик бор. Ҳар учала шоир ғазалларида кўзга ташланадиган умумий жиҳатлардан яна бири ғазал жанрининг мавзусидир. Уларни шартли тарзда ошиқона, ҳасби ҳол, фалсафий-орифона йўналишларга ажратиш мумкин. Булар ичида ошиқона мавзудаги ғазалар етакчилик қилади. Бу мавзунинг етакчилиги ғазалнинг жанрий хусусиятлари билан ҳам боғлиқ. Бобур ошиқона мавзудаги шеърларида фақат ишқий кечинмалар, изтироблар, висол айёми ҳақидаги орзу-хаёлларни куйлаш билан чекланмайди. Уларнинг замирига ҳаётини тажрибалардан англаган, мураккаб қисмат зарбаларидан чиқарган хулосаларни, фалсафий қарашларни сингдиради. У шоирона нигоҳ билан борлиқдаги ҳар бир ашёнинг мўъжизаси, тилсимини англайди:

*Кимки бўлғай сен киби оламда дилдори анинг,
Ҳар қаён азм айласа, бўлғай Ходо ёри унинг.*⁸⁷

Ошиқона ғазалларнинг айим байтларида ҳасби ҳоллик, орифона мавзун-моҳият аралашиб кетган ҳоллар ҳам йўқ эмас. Орифона мазмундаги ғазаллар ёки байтларда истиора, ийҳомлардан кенг ва ўринли фойдаланилган, мураккаб синтактик қурилишга эгалик кўзга ташланади. Масалан, Бобур шеъриятида куйидаги матлаъ билан бошланувчи ғазалнинг айрим байтларига эътибор қаратсак:

⁸⁷ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Ғарибинг андижонийдур. - Тошкент: «Шарқ», 2008. 76-бет.

*Янги ой ёр юзи бирла кўруб эл шоду хуррамлар,
Манга юзу қошингдин айру байрам ойида ғамлар.*⁸⁸

Мазкур ғазал адабиётшуносликда ёр ва диёрдан айро ошиқ кечинмалари сифатида талқин этилган. Бунга бирор эътироз билдирмаган ҳолда ғазалнинг айрим байтлари замирида рамзийлик асосида илоҳий ошиқликка ҳам ишоралар борлигини кўрамиз.

*Мену кунжи ғаму оху фиғону ашки хунолуд,
Не хушдир гўшаи холи, майи софию ҳамдамлар.*⁸⁹

Ғам гўшаси, оҳ, фиғон, ашқ, соф май билан ҳамдамлик барчаси фалсафий мушоҳадага имкон яратади. Мана шу ҳолатда лирик қаҳрамон тўғридан тўғри ҳақиқий ошиқ сифатидан намоён бўлади. Бундай тасвир эса адабиётда янгилик эмаслигини Навоий ижодидаги орифона мазмундаги ғазаллар исбот этади. Шу жиҳатдан ҳам Бобур шеърятда Навоий ижодига издошликни кучли. Байрамхон, Комрон Мирзо ғазалларида ҳам Лутфий, Навоий ва Бобур ижодига издошлик кузатилади. Байрамхоннинг «Инонма» (Лутфий), «Кошки» (Навоий), «Топилмас» (Бобур) радибли ғазаллари шулар жумласидан. Комрон Мирзонинг «Сендин айру ҳар замон кўнглум менинг ғамнокрак», «Даво висолинг эрур кўнглума, тарахҳум этиб» мисралари билан бошланувчи ғазаллари эса Навоий ижоди таъсирида яратилган.

Лутфийнинг машҳур ғазалига ўхшатма тарзда Байрамхон томонидан яратилган «Инонма» радибли ғазалида эса ошиқона мавзу билан ижтимоий мазмун аралаш ҳолда келган.

*Ҳар сўзки ғаразгў деса, эй ёр, инонма,
Арбоби ғараз сўзига зинҳор инонма*⁹⁰

Бир қарашда ошиқнинг ёрга мурожаатидек кўринган ушбу байтлар ижтимоийлик ҳам касб этади. Унда хиёнатчи ғаразгўйларни қоралаб, шохни ундай кишиларни ўзига яқинлаштирмасликка даъват этиш сезилади. Агар Байрамхоннинг Хумоюн саройидаги мавқеи ва вазифасини назарда тутсак, ижтимоий талқин ўз исботини топади.

Хулоса қилиб айтганда, Бобур ва унинг адабий мактаби вакилларида Байрамхон, Комрон Мирзо ғазалиёти, аввало, ўзининг соддабаён, тушунарли, ҳаётий, халқ оғзаки шеъриятига яқин эканлиги, шунингдек, мавзу ранг-баранглиги, бунда ҳасби

⁸⁸ Юқоридаги манба. 36-бет.

⁸⁹ Юқоридаги манба. 36-бет.

⁹⁰ Байрамхон. Сайланган асарлар. - Ашхабот: «Туркманистон», 1970. 60-бет.

ҳолнинг яққол кўзга ташланиши, мавжуд мумтоз анъаналарга издошлиги, ғазал ҳажмининг ихчамлиги, XVI асргача етакчи бўлган ҳазаж ва рамалда ёзилганлиги билан аҳамиятлидир. Бу эса XV асргача мавжуд ғазалнавислик ва Навоий ғазалларига издошлик билан бирга ўзига хос жиҳатларни намоён этади.

Мавлонберди СУЮНОВ,

*Академик Б.Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети доценти, филология фанлари номзоди,
(Тожикистон)*

АЛИШЕР НАВОИЙНИНГ ҲОФИЗ ШЕРОЗИЙ ИЖОДИГА МУНОСАБАТИ

Аннотация. Мақолада Ҳофиз Шерозий ва Алишер Навоийнинг ғазаллари қиёсий-типологик жиҳатдан таҳлил этилиб, адабий анъана, янгилик ва бадий маҳорат бирлиги асосида Навоий асарларини оригинал ижод намунаси эканлиги исботлаб берилган.

Аннотация. В статье анализируются газели Хафиза Шерози и Алишера Навои со сравительно-типологической точки зрения и доказываается, что произведения Навои являются примером оригинального творчества на основные единства литературной традиции, новизны и художественного мастерства.

Annotation. The article analyzes the ghazals of Hafiz Sherozi and Alisher Navoi from a comparative-typological point of view and proves that Navoi's works are an example of original creativity on the basis of the unity of literary tradition, novelty and artistic mastery.

Таянч сўз ва иборалар: анъана, татаббуъ, янгилик, маҳорат, адабий таъсир, издошлик, тасаввуф, ғазал, қитъа, тадқиқ, шакл ва мазмун бирлиги, байт, девон.

Ключевые слова и выражения: традиция, татаббуъ, новаторство, мастерство, литературное влияние, последовательность, суфизм, газель, кытъя, исследование, единство формы и содержания, байт, диван.

Key words and phrases: tradition, tatabbu, innovation, skill, literary influence, sequence, mysticism, gazal, qita, research, unity of form and meaning, beit, divan.

Навоий форс-тожик шоирлари асарларини ўқиб ва чуқур тушунибгина қолмай, ўз ижодида уларнинг анъаналарини давом эттиради. Бу нарса, хусусан, Навоийнинг дostonнависликда Аттoр, Низомий, Хусрав Деҳлавий, Хожу, Ашраф ва Жомий анъаналарини ривожлантиган бўлса, ғазалчиликда эса Ҳофиз Шерозий, Хусрав Деҳлавий, Жомий, Саъдий, Котибий, Мир Шоҳий, Камол

Хўжандий ва бошқа форс-тожик шоирлари анъаналарини давом эттирди.

Навоий уларнинг барчасига ўзининг устозлари сифатида чуқур эҳтиром билан муносабатда бўлди. Бироқ Навоий улар орасида Ҳофиз Шерозийга қайта-қайта ўзининг юксак эҳтироми ва эътиқодини изҳор этади. Чунончи “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида Ҳофиз Шерозийни “ягонаи аср”, яъни аср ягонаси дея улуғлар экан. “Насойим ул-муҳаббат”да ўзбек ўқувчиларига уни таништириб, янада юксак таъриф беради: “Алар (Ҳофиз Шерозий – С.М) лисон ул-ғайб ва таржумон ул-асрордурлар”⁹¹. Лисон ул-ғайб Ҳофиз Шерозийнинг адабий лақаби бўлиб, у ғайбдан келуви илҳом, илоҳий илҳом соҳиби маъноларини англатади. Таржумон ул-асрор ибораси эса илоҳий сирларни баён қилувчи демакдир.

Навоий лисон ул-ғайб ва таржумон ал-асрор ибораларини шарҳлаб, Ҳофиз Шерозий илоҳий ҳақиқат маънолари ва илоҳий ғайб сирларини мажозий тарзда бадий талқин қила олган буюк шоир, дейди. Навоий Ҳофиз даҳоси ҳақида фикр юритар экан, бир ҳайратини яширолмайди: “Агарчи маълум эмаски, алар иродат илики бир пирга бермиш бўлғайлар ва тасаввуф тариқида бу тоифадин бирига нисбат дуруст қилмиш бўлғайлар. Аммо сўзлари адоқ бу тоифа машраби била мувофиқ воқеъ бўлубдурки, ҳеж кишига иттифоқ тушмайдур”⁹². Бундан маълум бўладики, Ҳофиз бирор сўфиёна тариқатни қабул ҳам қилмаган, бирор тасаввуф пирига мурид ҳам бўлмаган. Аммо унинг шеърларида тасаввуф масалалари шу қадар кенг ва чуқур талқин этилганки, улар сўфийларнинг тасаввуфий фикрларига ғоятда мос келган. Навоий бундан ҳам ҳайратлананди, ҳам завқланади. Навоий бунда лисон ул-ғайблик ва таржумон ул-асрорлик ёрқин акс этган, деган фикрга келади.

Навоий “Муҳокамат ул-луғатайн” рисоласида Ҳофиз асарлари ҳар қандай таърифдан устунлигини таъкидлаб, уларни таърифлаш оби ҳаётни ҳаётбахш дегандек бўлади, дейди. Навоий Саййид Қосим Анворнинг Ҳофиз девонини “Қуръони форсий” деганини келтириб, бу фикрга тўла қўшилади. Улуғ шоир “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида Саййид Қосим Анвор фикрларига ҳамоҳанг мулоҳаза билдириб, Ҳофиз Шерозий томонидан яратилган асарлар муқаддас руҳ нафасининг ҳосиласидан нишона

⁹¹ Навоий А. МАТ (Мукаммал асарлар тўплами), 20 томлик, 17-том. –Тошкент: Фан, 2001, 479- бет.

⁹² 2. Навоий А. Ўша асар, 479- бет.

эканлигини ва ҳаётбахшлик қувватига эга бўлган Исо нафасидек таъсирчанлигини қайд этган эди: “Яна ҳақиқат аҳлининг сархайл ва сарафроси Хожа Ҳофиз Шерозий нукот ва асроринки, анфоси руҳулқудсдин нишон айтур ва руҳуллоҳ анфосидин асар еткурур”⁹³.

Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” асарида ишқни таҳлил қилар экан. Ҳофиз Шерозийга ҳам махсус тўхталади. Аввало қайд этиш лозимки, Навоий талқинича, ишқ уч қисмга бўлинади. Биринчи қисмдаги ишқ авом ишқи, яъни оддий халқ ишқидир. У икки босқичдан иборат бўлиб, унинг қуйи босқичида ҳайвоний хусусиятини ифодаловчи нафс шаҳвати акс этади. У фақат жисмоний лаззат билан боғлиқдир. Шу сабабли Навоий у ҳақда гапириш ҳам ноўрин, дейди.

Авом ишқининг юқори босқичи шаърий никоҳдир. Ишқнинг бу босқичида одобсизлик юз бермаса-да, аммо у ҳам нафсоний ҳаракатлар билан вобастадир. Навоий ишқнинг иккинчи қисмини пок ишқ сифатида талқин этиб, уни “ҳаввос ишқи” дейди ва ёзади: “Иккинчи қисм хавосс ишқидурким хавосс ул ишққа мансубдурлар. Ул пок кўзни пок назар била пок юзга солмоқдур ва пок кўнгул ул пок юз ошубидин кўзғолмоқ ва бу пок мазҳар воситаси била ошиқи покбоз маҳбуби ҳақиқий (Аллоҳ – С.М.) жамолидин баҳра олмоқ”⁹⁴. Навоий хавосс деганда хос кишилар, яъни пок зотларни назарда тутди. Улар доирасига буюк шоирлар, мутасаввиф донишмандлар киради. Булар қаторига сўфийлар кирмайди. Чунки сўфийларни Навоий ишқнинг учинчи қисми бўлган сиддиқлар ишқига киритади. Сиддиқлар ўзини Ҳаққа бағишлаган сўфийлар бўлиб, улар ўзлигидан тўла кечган кишилар ҳисобланади.

Хавосс ишқиға мансуб мутасаввифлар эса покликда сўфийларга ўхшасалар-да, аммо ўзликларидан бутунлай воз кечмаган кишилардир. Улар мол-мулк, мансаб-мартаба соҳиби бўлишлари ҳам мумкин. Аммо уларнинг равиши фақат покликка йўналтирилганлиги сабабли улар хавосс аҳлиға кирадилар. Навоий талқинича, хавосс ишқи фақат пок кишилар ишқи бўлиб, унда нафсоний интилишлар бўлмайди. Хавосс ишқиға мансуб кишилар, Навоий таъкидлагандек, пок кўзини пок назар билан покиза, яъни гўзал юзга ташлаб, ўша чиройли қиёфа орқали Аллоҳ жамолидан баҳра олгандай бўладилар. Чунки Аллоҳ жамоли ўша

⁹³ 3. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 16 – том. – Тошкент: Фан, 2000, 28- бет.

⁹⁴ 4. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 14 – том. – Тошкент: Фан, 1998, 68- бет.

гўзал қиёфада тажаллий этади. Хавосс аҳлининг пок қалби ана шу илоҳий тажаллиётдан ҳузур қилади.

Навоий фикрича, буюк шоирлар хавоос аҳлига мансуб бўлиб, ўзларининг пок кўзларини пок назар билан гўзал юзга ташлашларидан пок қалбларида жунбиш пайдо бўлади ва бундан илҳом юзга келади. Бунинг натижасида, у етук асарлар яратади. Навоий хавосс ишқига мансуб шундай шоирлар сифатида Хусрав Деҳлавий, Шайх Ироқий, Абдурахмон Жомийларни тилга олиб, улар қаторига Ҳофиз Шерозийни ҳам қўшади.

Навоий ғазал жанрида ҳам Ҳофиз комил ижодкор эканлигини қайд этган. Навоий ўзининг “Фавойид ул-кибар” девонидаги қитъаларидан бирида Хусрав Деҳлавий ва Абдурахмон Жомийни ғазалнависликдаги энг забардаст шоирлар сифатида тилга олар экан, улар қаторида Ҳофизни ҳам санайди. Чунончи, Навоий Ҳофиз ҳақида қуйдагича ёзади:

*Ғазалда уч киши тавридур ул навъ
Ким, андин яхши йуқ назм эҳтимоли...
Бири Исо нафаслик ринди Шероз,
Фано дайрида масту луболи...
Навоий назмига боқсанг, эмастур,
Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи* ⁹⁵.

Навоийнинг Ҳофиз ҳақидаги фикрида уч жиҳат акс этган. Унинг биринчиси, Ҳофиз шеърятининг жонбахшлигидир. Бу Ҳофиз асарларининг бадий юксаклиги билан вобастадир. Иккинчиси, Ҳофизнинг риндлиги ва шеърятидаги чуқур риндона тасвирлар ҳисобланади. Учинчиси эса, улуғ тожик шоирининг ўкинчи оламда ўзлигидан воз кечиб, Ҳақ ишқи билан мастлиги ва хотиржамлигидир. Биринчи жиҳат Ҳофиз шеърларида акс этса, кейинги икки хусусият унинг лирик қаҳрамони сиймосида ўзининг чуқур мужассамини топган.

Ҳофиз ижодидаги бу хусусиятлар Навоий асарларига ҳам кўчган. Чунки Навоий Ҳофизга издошлик қилиб, унинг ижодидаги энг муҳим жиҳатларни ўз фаолиятида давом эттирар экан, бу хусусиятларни ҳам мукамал ўзлаштирган. Буни шоирнинг ўзи ҳам таъкидлаб, ҳар бир байти, яъни барча асарларида Ҳофиз таъсири борлигини юқоридаги қитъанинг охириги байтида махсус қайд этган эди.

Навоийнинг ғазалнависликда Ҳофизга эргашиши бежиз эмас. Чунки Ҳофиз ғазал жанрида форс – тожик шеърятидагина эмас,

⁹⁵ 5. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 6- том. –Тошкент: Фан, 1990, 516- бет.

балки умуман Шарқ шеъриятида ҳам юксак муваффақиятларни қўлга киритди. У аввало, ғазални жанр сифатида мукамал даражага қўтарди. Гарчи ғазал Рудакий ижодида анча шаклланган ва Саъдий ҳамда Хусрав Деҳлавий фаолиятида такомиллашган бўлсада, унинг жанр сифатидаги етуклиги Ҳофиз билан боғлиқдир. Академик А.Мирзоев ҳам буни махсус таъкидлайди: “ Бу соҳада (яъни ғазалнависликда – С.М.), айниқса, Шамсуддин Муҳаммад Ҳофиз Шерозийнинг тарихий хизмати ниҳоят даражада катта. Чунки ҳали Х асрдаёқ устод Рудакий ва унинг замондошлари ташаббуси билан бошланган жараён – ғазалнинг мустақил шеър турига айланиш ҳолати XIV асрга келиб, хусусан, Ҳофиз ижодида ва унинг замондошлари фаолиятида ҳар тарафлама анжомига етди”⁹⁶.

Ҳофизнинг ғазалнавислик маҳоратини чуқур ўзлаштирган Навоий ўз ижодий фаолиятида унинг бу борадаги анъаналарини изчил давом эттирди. Чунончи, Навоий Ҳофизнинг “кун” радифли мустақил байтлардан тузилган ғазалига боғлаган татаббуъсида устози анъаналарини ривожлантирганини кўриш мумкин:

*Май боядат ба дайри муғон ою нўш кун,
Иймон фидои муғбачаи майфурўш кун.
Дорам сухан ба гўши ту пинҳон зи муддаи,
Хон, эй ҷавон, насиҳати ин пир гўш кун.
Дар хилвати висол пуропур бинўш май,
То кас хабар бурун набарад тарки хуш кун.
Дар гуфтугўи ишқ забони дигар бувад,
Зоҳид, ту ин тарона надонӣ хамўш кун.
Чун қавли пири дайр ба айшат далолат аст,
Эй хоҷа, истимои нидои сурўш кун.
Акси ту соқӣ, ба рухат лоф зад зи хусн,
Мункир шавад бигир маю рӯ ва рӯш кун.
Эй муғбача, кушо руҳу Фонисифат ба дайр,
Урён зи сатри хуш дусад хирқапўш кун*⁹⁷

Навоий татаббуъларида ҳам Ҳофиз ғазалларига қофия, радиф, вазн ва лирик қаҳрамонга муштараклик бор. Навоий ҳам Ҳофиз каби ғазали байтларни мустақил маъноли қилиб тузган. Аммо Навоий бунда Ҳофизни такрорламайди. Балки унинг фикрларини ижодийлик билан ривожлантирган. Дарвоқе, биринчи байтда лирик қарамон ёш дўстига, яъни соликка агар у илоҳий тажалли-

⁹⁶ Мирзоев А. Рўдакӣ ва инкишофи ғазал дар асрҳои XV. – Сталинобод: Тоҷдавнашр, 1957, 62-саҳ.

⁹⁷ 7. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 19- том. –Тошкент: Фан, 2002, 382 – бет.

ётдан ҳузурланишни истаса, хонақоҳга боришини маслаҳат беради. Шоир буни мажозан майхона ва майфуруш муғбачаси билан боғлаб талқин этади. Иккинчи байтда лирик қаҳрамон кекса доно сифатида ёш дўстини насиҳат этишга даъват этса, учинчи байтда висол учун ўзликдан кечиш лозимлигини таъкидлайди. Тўртинчи байтда илоҳий ишқни тушинмаслиги айтилиб, зоҳидга танбеҳ берилади. Бешинчи байтда покланиш манзилини эгаллашга чорласа, олтинчи байтда илоҳий тажаллиётнинг мажозий кўриниши асосланади. Еттинчи байтда мажозан илоҳий жамол соҳибига мурожаат этилиб, ундан умидворлигини орзусига етказиш сўралади ва шу билан ғазал якунланади.

Навоий татаббуъсидаги ижодийлик унинг Ҳофиз ғазали байтларидаги ботиний маънони кенг талқин этишида кўринади. Шу асосда Навоий ҳар бир байтда муайян тасаввуфий фикрни бериб, руҳий завққа, илоҳий висолга ва комилликка интилган инсоннинг кенг доирадаги фаолиятини чизади. Натижада, тасвирдаги илоҳий ишқ ёнига тасаввуфий-маърифий, ахлоқий-фалсафий масалалар ҳам кўшилиб, ғазал чуқур мазмунга эга бўлади.

Шу билан бирга, Навоий ўзбек тилидаги ғазалларида ҳам Ҳофиз анъаналарини ривожлантирган. Акс ҳолда Навоий юқоридаги қитъасида “Навоий назмига боқсанг эмастур. Бу учнинг ҳолидин ҳар байти холи” демаган бўларди. Навоийнинг бу фикрида Ҳофиз, Хусрав Деҳлавий ва Жомийнинг ғазалнавислик анъаналари унинг фақат тожик тилидаги ғазалларидагина эмас, шунингдек, ўзбек тилидаги ғазалларида ҳам акс этганлигига ишора қилинмоқда.

Навоий ҳатто ўзининг ўзбек тилидаги шеърлари жамланган ва ўзи томонидан тузилган биринчи девони “Бадоеъ ул-бидоя”-нинг дебчасида девон тузишда форс-тожик шоирлари анъаналарини ривожлантирганини махсус таъкидлар экан, бу борада ҳам бошқа тожик шоирлари қатори Ҳофиз Шерозийни чуқур эҳтиром билан тилга олади: “Аммо ашъор тадвин қилғонлардин баъзиким, бақо мулкида фоний... Аввалғи зумрадин бовужуди... фано майхонасининг ринди хирқачоки ва бало паймонасининг масти бебоки, ишқу муҳаббат асрори аминларининг ҳамрози Хожа Ҳофиз Шерозий...”⁹⁸. Навоий тожик тилида яратган шеърлар девонини ҳам асосан Ҳофиз Шерозийга эргашиб тузганлигини эътироф этган эди⁹⁹.

⁹⁸ 8. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 1- том. –Тошкент: Фан, 1987, 14 – бет.

⁹⁹ 9. Навоий А. МАТ, 20 томлик, 16-том. – Тошкент: Фан, 2000, 32 - бет.

Навоийнинг ўзбек тилидаги шеърлари жамланган тўрт девондан иборат “Ҳазойин ул- маоний”нинг илк ғазалида ҳам Ҳофиз Шерозий анъанаси мавжуд. Ҳофиз Шерозий девонидаги биринчи ғазалнинг биринчи байти муламмаъ шаклида бошланган. Байтнинг биринчи мисраси арабча бўлиб, иккинчи мисраси тожикчадир:

*Ало ё айюҳассоқӣ, адир каъсан ва новилҳо,
Ки ишқ осон намуд аввал, вале афтод мушқилҳо*¹⁰⁰

Таржимаси:

*Аё соқий, сунуб жоминг қил эҳсон яшнасин диллар,
Қўрунди аввал ишқ осону сўнгра тушиди мушкуллар.*

(Хуршид таржимаси)

Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний”сидаги биринчи девон “Ғаройиб ус-сиғар”нинг биринчи ғазали ҳам Ҳофиз услубида ёзилган. Ғазалнинг биричи байти ҳам муламмаъ шаклида ёзилган бўлиб, унинг биринчи мисраси арабча, иккинчи мисраси эса ўзбекчадир:

*Ашрақат мин акси шамсил- каъси анворул-ҳудо,
“Ёр аксин майда кўр” деб, жомдин чиқди садо*¹⁰¹.

Биринчи мисранинг мазмуни: май косанинг қуёш аксидан Ҳақ йўлининг нурлари порлади. Яъни, шуни билингки, Ҳақ йўлини мунаввар қилиб, ёритиб, унга тўғри олиб борадиган восита ишқдир. Иккинчи мисранинг мазмуни: ёр, яъни Ҳақ тажаллиётида унинг ҳусни намоён бўлиб, у нарсаларда акс этади. Аммо ишқ майи Ҳақни кўриш, яъни идрок этиш воситаси бўлиб, ишқ майнинг идиши бўлган жом, яъни кўнгил буни тасдиқлайди. Шундай экан, ошиқ ёрни ишқ орқали кўнгилда идрок этиши мумкин. Жом кўнгилдан чиққан садода шу нарса акс этган.

Буларнинг ҳаммаси Навоийнинг Ҳофиз ва унинг ижодига муносабати тасодифий бўлмай, у чуқур адабий – илмий заминга эга эканлигини кўрсатади. Шунинг учун ҳам Навоий Ҳофиз шеъриятига бадииятнинг тенгсиз намуналари сифатида қараб, улуг тожик шоири ижодига ўзининг юсак эътиқодини ифода этди ва унинг адабий анъаналарини ўз ижодий фаолиятида изчил давом эттирди.

¹⁰⁰ 10. Ҳ о ф и з Шерозий. Куллиёт. – Техрон Нашри замон, 2001, 5 – сах.

¹⁰¹ 11. Навоий А. Ҳазойин ул – маоний. Биринчи девон. Ғаройиб ул- сиғар. –Тошкент: “Тамаддун”, 2011, 21-бет.

Зебо ҚОБИЛОВА,

*Қўқон давлат педагогика институти доценти,
филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

ТАШБЕҲУ ТИМСОЛЛАР УЙҒУНЛИГИ

(Муқимийнинг Амирийга бир тахмиси мисолида)

Аннотация. Мақолада адабий таъсир масаласи Қўқон адабий муҳитининг етук вакиллари Амирий ва Муқимий ижоди мисолида ёритилади.

Калит сўзлар: адабий анъана, ўзаро таъсир, ғазал, мухаммас, тахмис, ўзига хослик, маҳорат.

Аннотация. В статье рассматривается проблема литературного влияния на примере произведений Амири и Мукими, зрелых представителей кокандской литературной среды.

Ключевые слова: литературная традиция, взаимодействие, газель, мухаммас, тахмис, оригинальность, мастерство.

Annotation. The article examines the problem of literary influence on the example of the works of Amir and Mukimi, mature representatives of the Kokand literary environment.

Key words: literary tradition, interaction, ghazal, muhammas, tahmis, originality, mastery.

Мухаммас – Шарқ мумтоз шеъриятининг етакчи жанрларидан биридир. Қайси бир шоирнинг девонини қўлингизга олманг, унинг ўтмиш ва замондош сўз санъаткорларининг ўзини таъсирлантирган ва илҳомлантирган ғазалларига боғлаган қатор тахмисларига дуч келасиз. Хусусан, XVII–XIX асрларда мухаммаснавислик ривожланган – шоирлар ўтмиш сўз санъаткорларининг бадиий юксак ва ўзларини тўлқинлантирган қўплаб ғазалларига тахмислар боғлаганлар. Айни пайтда, замондош қалам аҳли ўзаро мусобақалашиб ҳам бир-бирларининг ёки муайян шоирнинг ғазалларига мухаммаслар ёзганлар. Айниқса, Хива ва Қўқон адабий муҳитларида татаббу каби мухаммаснавислик ҳам кенг тарқалган. Мухаммаслардан иборат махсус баёзлар (“Баёзи мухаммасот”) тузилган, тўпламлар тартиб берилган. Бу далиллар мухаммаснависликнинг тараққиёт даражасидан далолат беради.

Амирий тахаллуси билан ижод қилган Қўқон хони Умархон адабий меросида ҳам мухаммас етакчи ўрин тутди. У ўзининг салафлари ғазалларига бадиий баркамол тахмислар боғлаган. Амирий ижодиёти ҳам ўз навбатида кейинги давр шоирлари учун ижод мактаби бўлган. Таниқли сўз санъаткори Муқимий ижодида ҳам Амирийнинг алоҳида ўрни бор. Таъбир жоиз бўл-

са, Амирий Муқимийнинг энг сеvimли шоирларидан бири ҳисобланган. “Ширин” радибли ғазалига тахмисида “Назокат гул қилур ҳар мисрағингдин, эй шаҳи доно” деб шеърят йўлидаги устозига юксак баҳо берган шоир унинг асарлари мутолаасидан маҳорат сабоғини олади, қатор ғазалларига татаббулар қилади, тахмислар боғлайди. У ҳатто ғазалларидан бирининг мақтасида:

*Назар қилганда назмингга Муқимий,
Назокатда Умархондин қолишмас¹⁰², –*

деб лутф этиб, ўз шеърларини буюк салафи мероси билан қиёслайди.

Муқимий Амирийнинг “қилди мижгонинг” радибли ғазалига гўзал тахмис боғлаган. Мухаммас ташхис санъати асосига қурилган бўлиб, маъшуқа киприклари жонлантирилиб, баъзида интоқ санъати асосида у тилга ҳам киритилади. Бу ерда ҳар икки шоир ҳам анъанавий ташбеҳу тимсолларнинг янгидан-янги қирраларини кашф этишга интилишган. Биз биламизки, маъшуқанинг кўзи истиора сифатида жаллод ва қотилни тамсил этиб келади. Киприк эса ўқ, ниш, ханжарга нисбат берилади. Мавжуд ташбеҳларни кўзда тутган ҳолда Муқимий “Эй гўзал, кипригинг касби жаллодлик бўлган кўзингни ҳидоят – ҳақ йўлига бошлаган кўринади, чунки қаҳру ғазаб қилар экан, у иноят кўрсатиб, жонимни сақлаб қолди. Лекин мен томондан нима гуноҳ ўтдики, менга кипригинг беҳадду ҳисоб жабру ситамлар айлади. Менинг ўлимимдан башорат қилганига қарамай, кўзинг ўлдирса-да, кипригинг мурувват расмини кўрсатиб, жонимни асраб қолганига ҳайронман”:

*Магар жаллод чашмингни ҳидоят қилди мужгонинг,
Итоб айларда жонимга иноят қилди мужгонинг,
На журм этдимки, жаврин бениҳоят қилди мужгонинг,
Ҳалокимдин ажиб бир сўз ривоят қилди мужгонинг,
Кўзунг ўлтурди-ю, аммо риоят қилди мужгонинг.*

Мухаммаснинг иккинчи бандида энди муболаға санъатининг устуворлиги кўзга ташланади: “Парилар каби латиф хироминг кўрган кишини шаҳид айлайди. Бир қиё боқишинг у хоҳ гадо, гоҳ бўлсин, танлаб ўтирмай шаҳид қилади. Тишинг денгиз тубидаги дурни, лабинг эса Бадахшон лаълини шаҳид айлайди. Кўзинг ҳар бир боқишида юз мусулмонни шаҳид айлар. Сен нечук кофир-санки, кипригинг қон тўкишни одат қилибди?”

¹⁰² Муқимий. Асарлар (Нашрга тайёрловчи Ғ.Каримов). – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1974, 203-бет.

*Парилардек хироминг кўрган инсонни шаҳид айлар,
Нигоҳинг хоҳ гадою хоҳи султонни шаҳид айлар,
Тишинг дурни, лабинг лаъли Бадахшонни шаҳид айлар,
Кўзунг ҳар бир боқишда юз мусулмонни шаҳид айлар,
На кофирсанки, қон тўкмакка одат қилди мужгонинг.*

Шаҳид айлаш – ўлдириш дегани. Исломда дин йўлида ҳалок бўлган кишиларга нисбатан шаҳид сўзи қўлланади. Бу ерда шаҳид бўлиш ҳар икки маъносида келяпти дейиш мумкин. Умуман ўлиш ва бегуноҳ ўлим топиш. Яъни ўз ажали билан ўлмай, биров қўлида ўлишга нисбатан мажозий маънода шаҳид бўлиш ибораси қўлланмоқда.

Маъшуқа тишларини дурга ўхшатиш ва айни пайтда дурнинг унинг тишларига тенг келолмаслигини киноя қилиш – мумтоз шеърятдаги анъанавий ташбеҳлардан. Лаъл эса қизил рангли ялтироқ қимматбаҳо тош бўлиб, истиора сифатида маъшуқанинг қизил лабини тамсил этиб келади. Лаъли Бадахшон – лаълнинг энг аъло нави бўлиб, Бадахшон тоғларида ҳосил бўлади.

Маълум бўладики, бандда анъанавий ташбеҳлар янги бадийй фикр ифодасига хизмат қилдирилган.

Мухаммаснинг учинчи бандини ўқир экан, Амирий ғазали ўз байтида жуда оҳорли ташбеҳ қўллаганига қойил қоласиз: “Кеча кўнглимнинг ҳузурида хаёлинг базмида эдим – шунда кипригинг кўзингнинг тийиқсиз жабру зулмларидан шикоят қилиб қолди”. Муқимий томонидан қўшилган мисралар эса айни ҳолатга сабаб бўлган ҳолатни шарҳлаб келади: “Сочинг савдосининг ғалаёнлари туфайли бу бечора ошиқнинг на тириклигида завқу на уйқусида ҳаловат бор. Бу дарду азоблардан бошдан-оёқ ғаму кулфат исканжасида қолганман”. Шундан кейин ғазал байти давом этади:

*Сочингдин шўриши савдо билан бечора бошида,
На бир хобида орому ва на завқе маошида,
Чунон маъюсман, маҳрум сартосар хорошида,
Хаёлинг базмида эрдим кеча кўнглумни қошида,
Кўзунг бедодини айтиб, шикоят қилди мужгонинг.*

Мана бу бандда эса шикоят оҳанглари муболаға санъати воситасида ифодалангани жиҳатидан шоир ҳасратлари ҳам ўзига хос бадийй таъсирчанлик касб этган:

*Қошинг шамширидин ҳар боққанингда минг ситам эрди,
Бўлуб сув сабру тоқат, чашмаи чашмимда нам эрди,
Нигоро, нотавон жонимга бу озор кам эрди,*

*Кўзунг қилғон жафолардин кўнгулда минг алам эрди,
Манга ушбу аламларни зиёдат қилди мужгонинг.*

“Ҳар бир қиё боққанингда қошинг қиличи менга минг бир ситам етказар эди. Сабру тоқатим сув бўлиб, кўзим чашмаси нам эди. Эй нигор, шунча жабру озор менга каммиди? Ўзи кўзинг етказган жафолардан кўнгилда минг алам эди, киприкларинг бу аламлар устига алам қўшди”.

Одатда, биз мумтоз шоирларнинг маҳоратини таъриф-тавсиф қилиб, уларни ибрат қилиб кўрсатамиз ижодидаги мавзу, фикр ва ташбеҳлар такрори ва муайян айбу қусурларидан сўз очишга андиша қиламиз. Ҳолбуки, мумтоз поэтикага оид асарларда шоир шеърларидаги қусурлар ҳам танқид қилинган. Жумладан, Алишер Навоий Атоийнинг шоҳбайт даражасида машхур:

*Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклигидин сув била ютса бўлар, –*

байтини “қофиясида айбғинаси бор” деб енгил танқид қилиб ўтган¹⁰³.

Келтирилган бандда Муқимий ҳам шундай такрорга йўл қўйган: Амирий байтида “Кўзунг қилғон жафолардин кўнгулда минг алам эрди” мисраси қўлланилган экан, Муқимийнинг яна “Қошинг шамширидин ҳар боққанингда минг ситам эрди” мисрасини қўшиши балоғат талабларига мувофиқ эмас.

Кейинги банддан маълум бўлишича, маъшуқанинг хусни, қадди, сўзи, кўзи – ҳаммаси биргаликда киприги қўшини байроғи остида жам бўлиб, ўзаро тил бириктирган ҳолда ошиққа қарши курашадилар, унинг бечора жонига қасд қилмоқчи бўладилар:

*Юриб чиқсанг бу истиғно билан даврон қутулғайму?
Кўруб маҳви жамолинг бўлмаса ҳубон қутулғайму?
Сўзингдин лол бўлмай тўтилар ҳар ён қутулғайму?
Ики хунхор жоду кўзларингдин жон қутулғайму?
Бу кофирларни қатлимға далолат қилди мужгонинг.*

“Бу нозу истиғно билан юриб кўчага чиқсанг, бу дунё сенинг дастингдан қутула оладими? Беқиёс жамолингни кўрган гўзаллар то ақлу ҳушини йўқотмай қуллигингдан қочиб қутула оладими? Жонбахш сўзингни эшитиб, лол бўлмай туриб тўтилар қутула оладими? Икки қотил кўзларингдан жон қутула оладими? Бу кофирларни кипригинг жонимга далолат қилди”.

¹⁰³ Алишер Навоий. Тўла асарлар тўплами. Ўн жилдлик. 9-жилд. – Тошкент: Ғ.Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2011, 332-бет

Мана бу бандда ҳам Амирий томонидан бетакрор ташбеҳ кашф этилганини кўрамиз: “Кўзинг қорачиқлар гўёки мени ўлдирадигандай эди – киприкларинг ўқларини саф-саф қилиб ти-зиш орқали ўзига хос қалқон ясаб, мени ҳимоя қилиб қолди”.

Бу ерда “мардум” сўзи икки маънода келяпти: кўз қорачиқла-ри ва ошиқни ўлдиришга бел боғлаган кўзнинг қотил жаллод-лари. Киприкларнинг бир саф бўлиб тизилиши эса қалқонга ташбеҳ қилиняпти. Агар киприклари тўсиб қолмаганда кўз қо-рачиқлари ошиқни ўлдириб қўя қоларди. Муқимий мисралари эса айни воқеанинг гўё тағзамини яратади: “Эй гўзалларнинг гўзали, чаман зийнати бўлган нозанин, бораман деб ваъда бер-ганингга қарамай на бугун васлингга етдиму на эрта етишдан умидим бор. Ҳолбуки, мен ошиғу телба борасида чиқарган қаро-ринг бошқача бўлди”. Шу тариқа тахмис мисралари ғазал байти-га уланиб кетади:

*Ало, эй хўбларни сарвари, шўхи чаманоро,
Борурман деб висолингга етолмайман бу кун, фардо,
Ўшал кун бир қароринг жониби ман телбаи шайдо,
Мани ўлтургудек эрди кўзунг мардумлари гўё,
Чекиб ҳар ён синон саф-саф, ҳимоя қилди мужгонинг.*

Мухаммаснинг охирги банди гўзал қофиялар ва радиф асоси-га қурилгани билан бадий жозибага эга бўлган: “Бу Муқимий харобу вайрон манзилимни, тундан ҳам зулмат мажлисимни, сира ечилмас чигал мушкулумни, мен Амир арзи дилимни ай-тишга борар эдим, кипригинг эса мурувват кўрсатиб, қошингга ишорат қилди”:

*Муқимий хонавайрон манзилимни санга айтурға,
Қоронғи шомдин ҳам маҳфилимни санга айтурға,
Машаққатда ешилмас мушкулумни санга айтурға,
Борур эрдим, Амир, арзи дилимни санга айтурға,
Мурувват бирла қошингга ишорат қилди мужгонинг.*

Бу мухаммас “Мужгонинг” номи билан куйга солиниб, ҳофиз-лар томонидан ижро этилиб келади. Шунинг ўзи ҳам унинг беқи-ёс шуҳратида далолат беради.

Маърифат РАЖАБОВА,
Бухоро давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)

НАВОИЙ ИЖОДИДА МИФОЛОГИК ОБРАЗЛАР

Аннотация: Мақолада фольклор ва ёзма адабиёт ўртасидага алоқадорлик Алишер Навоий ижоди мисолида таҳлил қилинади. Улуғ шоир лирик меросида қўлланилган мифологик образларнинг бадий талқинлари орқали ёритилган мавзулар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: анъана, мифологик образ, пари, малак, дев, девбод, ғул, жин.

Алишер Навоий асарларининг манбалари ҳақида гап борганда, шуни эътибордан қочирмаслик лозимки, у ўзигача бўлган араб, форс ва туркий адабий-маънавий мерос билан пухта танишиб чиққан. Уларнинг энг яхши анъаналаридан сабоқ олиб, таъсирланиб, адабий тажрибасида ривожлантирган. Иккинчи томондан, халқ оғзаки ижоди намуналаридаги ўлмас ғоялари, эпик сюжет ва образлар улуғ ижодкор асарлари учун беминнат хизмат қилган. Диний, илоҳий – ирфоний манбалар улуғ шоирнинг эътиқодий қарашларини ойдинлаштирган бўлса, фольклор материаллари лирик қаҳрамоннинг руҳий олами, ишқ ва ошиқлик масалаларини ёритиш учун аҳамиятлidir. Бу улуғ шоир асарларининг халқчиллигини таъминлаб, халқ қалбига ҳамоҳанг бўлишига ҳисса қўшган.

Бу ҳақда адабиётшунос олим Н.Маллаев шундай ёзади: “Алишер Навоий халқ ижодиётидан бевосита ва бавосита фойдаланади. У халқ ижодчиларини эшитиш билан бирга, фольклор материаллари ёки анъаналари ўрин олган ёзма манбалардан кенг баҳраманд бўлди”. Навоий халқ орзу-умидлари, истаклари, яхшилиқ ва ёмонлик ҳақидаги қарашларини акс эттирувчи фольклор сюжетлари, образ ва мотивларидан моҳирона фойдаланиб ўзи яшаб турган даврнинг қиёфасини чизишга эришди.

Маълумки, ёзма адабиёт фольклор анъаналари орқали қадимги мифология билан чамбарчас боғланган бўлиб, мифнинг халқ оғзаки ижоди асарларидаги эпик сюжет, мотив ва поэтик деталлар кўринишидаги талқинлари бадий идрок этилган воқеликни тасвирлашда самарали қўлланилиб келинган. Бадий адабиётда қайд килинган мифологик образ ва мотивлар фольклордан ижодий баҳраманд бўлишнинг ўзига хос қирраларидан бири ҳисобланади¹⁰⁴. Улуғ шоирнинг назмий ва насрий асарлари

¹⁰⁴ Жўраев М. Мифларнинг ёзма адабиётга муносабати. – Ўзбек тили ва ада-

қатларида халқимизнинг мифологик тасаввурлари асосида юзага келган поэтик тимсоллар ва образларнинг бутун бир тизими мавжудки, уларни ўрганиш улуғ шоир ижодининг манбалари хусусида тўлақонли тасаввур ҳосил қилишга кўмаклашади.

Фикримизни шоир лирикасида халқ оғзаки ижодининг эпик жанрларига хос мотив, образлар асосида шаклланган стилизация фолклоризмлардан фойдаланишдаги ўзига хосликларни кўрсатиш орқали асосламоқчимиз. А. Навоий лирикасида дев, ғул, пари, шайтон, аждар сингари мифологик образлар стилизацияси кузатилади. Навоий лирик меросида дев ва ғул образи кўп қўлланган. Дев – мифга кўра, жуда зўр, кучли ва баҳайбат, кўрқинчли шаклда тасаввур этиладиган мавҳум бир махлук.¹⁰⁵ Шоир лирикасида ошиқнинг ишқ йўлидаги руҳий ҳолатини беришда дев тимсолига кўп бора мурожаат қилинган. Жумладан:

Ул парий ишқида мен девона эрман, девмен,
Ишқ водийсинда ҳар оҳим эрур бир девбод.¹⁰⁶

Лирик қаҳрамон – ошиқ. У ошиқликда девона. Тасаввуфий нуқтаи назардан, девона – илоҳий жазба теккан инсон. Шоир таъкидни кучайтириш мақсадида ошиқни девга қиёслапти. Ошиқнинг ҳар бир оҳи ишқ водийсида бир девбодни ҳосил қилади. Байтдаги девбод – қуюн, қуюндай тез, уюрма маъноларидаги сўз. Мифологик қарашларга кўра, девлар жуда ҳайбатли шаклда тасвирланган. Шу боис уларнинг нафас чиқариши ҳам ғайри одатий тарзда тасаввур қилинган. Юқоридаги байтда ҳам девнинг нафас чиқаришидан қуюн (девбод) ҳосил бўлиши, ишқ водийсидаги ошиқнинг ҳолатини тасвирлаш учун хизмат қилган.

Ошиқнинг девона дев бўлишига сабаб – парининг гўзаллиги. Халқ тасаввурича, пари – руҳ, у гоҳ кўринади, гоҳ кўринмайди. Маъшуқа парига ўхшатилар экан, унинг ана шу хусусияти асос қилиб олинган.

Халқда жинларнинг инсон қонига кириб олиши билан боғлиқ мифологик ишончлар мавжуд. Парилар ҳам жинларнинг бир жинси сифатида инсон (мумтоз адабиётда ошиқ)нинг вужудига киришини тасвирлаш орқали унинг ниҳоятда нозиклигига ишора қилинади.

биёти. – 1980. – №6. – 41-45 б.

¹⁰⁵ Навоий асарлари луғати. – Т.: Ғ.Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1972. 187-бет.

¹⁰⁶ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. IV жилд. Наводир уш-шабоб. – Т.: Фан, 1989. 88-бет.

*Телбалар қатли қизил қилмиш либосин, оҳким,
Бир йўли девоналар қониға кирмиш ул пари.*¹⁰⁷

Маъноси: Телба ошиқларини қатл қилганидан, қонлар сачраб, либосини қизил рангга бўябди, балки ул пари бир йўла девона ошиқлар қонига кириб олибди.

Маълумки, халқда “жин (пари) урган” инсонни парихон – афсунгар, дуохон, азойимхонга ўқитиш орқали уни касалликдан фориғ қилинган. Шоир халқдаги ана шу удумга ишора қилиб, лирик қаҳрамон ҳолатини бадий ифодалашга эришган.

*Келтурунг дафъи жунунимға парихон, йўқ табиб,
Ким ул ансабдур пари ҳар кимни пайдо айласа*¹⁰⁸ [3. 41].

Маъноси: Девоналигимни даволаш учун дуохон ё табиб келтиринг, чунки кимники бир гўзал пари пайкар шайдо айлаган бўлса, унга шу муносибдир.

Навоий лирик меросида дев образи билан боғлиқ байтларни кузатадиган бўлсак, уларда дев ва пари образларининг ёнма-ён келганлигини кўришимиз мумкин. Бунинг асосини диний манбалардаги маълумотлар ойдинлаштиради. Диний қарашларга кўра, барча жонли мавжудодлар жуфт-жуфт қилиб яратилган, яъни инсон ҳам эркак ва аёлга ажратилган. Шу боис жинлар ҳам жуфт қилиб яратилган. Жиннинг эркаги дев, аёли пари деб тасаввур қилинган. Шунинг учун бўлса керак, дев ва пари образлари орқали кўпинча ошиқ ва маъшуқа тимсоли берилади. Жумладан:

*Қўлумда банди жунун тасмаси, не фикр эткай
Паривашеки, миниб дев, қўлга олса жилов.*¹⁰⁹

Одамлар девларни қўлга олиш, жиловлаганча ўз измига солиш, бўйсундириш, миниб мумкин, деб қараганлар. Хусусан, бу имконият Оллоҳ томонидан Сулаймон пайғамбарга берилгани ҳақида бир қатор афсоналар мавжуд. Юқоридаги сатрларда шу каби қарашларга ишора бор. Бунда банди жунун тасмаси – ишқ рамзи. У ошиқнинг қўлида. Лирик қаҳрамон ошиқлик жиловини пари – маъшуқаси олишини истади.

Навоий ғазалларида пари билан бирга малак образи ҳам қўлланган. Малак – фаришта, унинг қанотлари бор бўлиб, учиб юради. Малак фақат ижобий маънода тасвирланади. Пари эса жуда

¹⁰⁷ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. IV жилд. Наводир уш-шабоб. – Т.: Фан, 1989. 441-бет.

¹⁰⁸ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. III жилд. Ғаройиб ус-сиғар. – Т.: Фан, 1988. 41-бет.

¹⁰⁹ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VI жилд. Фавойид ул-кибар. – Т.: Фан, 1990. 378-бет.

гўзал қиз сувратидаги мифик образ бўлиб, гоҳ ижобий, гоҳ салбий талқин қилинади. Алишер Навоий лирикасида пари “париваш”, “парируй”, “пари пайкар”, “паризода” каби сифатлар билан берилган. Малак ва парининг бир-бирдан фарқли жиҳатлари “Қисаси Рабғузий” асарида илоҳий манбаларга таянган ҳолда баён қилинган: “...Азза ва жалла фаришталарни ўтнунг ёруқидан яратди, париларни ўтнинг ёлинидин яратти. Асллари бирук турур, аммо уч нарса билан тафовутлари бор. Бири ул турурким, фаришталар нурдин, парилар ёлиндин турур. Иккинчиси, фаришталар малак атанади, парилар жин атанади. Учунчи, фаришталар ўрни адиз кўкда бўлади, парилар ерда бўлади”.¹¹⁰

Ул парий пайкар малакваш мен жунундин девсор,
Тутмаса йўқ айб бу расвои олам бирла унс.¹¹¹

Ушбу байтда парий ва малак сўзи қўлланган. Маъшуқанинг гўзаллигини бўрттириб тасвирлаш учун малак ва пари сўзи ёнма-ён келтирилган. Пари – малаксифат. Унинг ишқи эса ошиқни девсор (дев шакли, девга ўхшаш) қилган. Шунинг учун у (париваш) расвои олам бўлган ошиқ (девор) билан яқинлик (унс) тутмаса, айб эмас.

Мумтоз асарларда дев нафс, жаҳолат, вайронагарчилик рамзи сифатида ҳам келади. Қуйидаги байтда шунга ишора мавжуд:

Демаки, илмда келмиш малақдин ул афзун
Ки, девдин доғи афзун эрур жаҳолат анга.¹¹²

Қуръони каримда инсон яратиклар ичида энг мукаррами сифатида эътироф қилинади. Диққат қилинса, юқоридаги байтда инсонга хос икки сифат, яъни малаклик ва девсифатлилик хусусиятига урғу берилган. Байтда илм деганда, Қуръони карим назарда тутилган. Биричи мисрада инсоннинг малак (фаришта) дан, иккинчи мисрада жаҳолатда девдан ортиқлиги (афзун) таъкидланган.

Хулоса қилиб айтганда, халқ оғзаки ижодида дев ёмонлик ва ёзувлик рамзи сифатида келган бўлса, Алишер Навоий лирикасида бу образга хос сифатларга ишора қилиш орқали инсон (кўпинча ошиқ) қалбида кечадиган нозик кечинмалар, қалб туғёнлари ишонарли тарзда тасвирланади.

¹¹⁰ Рабғузий Носируддин Бурҳонуддин. Қисаси Рабғузий. Биринчи китоб. – Т.: Ёзувчи, 1990. 13-бет.

¹¹¹ Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VI жилд. Фавойид ул-кибар. – Т.: Фан, 1990. 167-бет.

¹¹² Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. XX жилдлик. VI жилд. Фавойид ул-кибар. – Т.: Фан, 1990. 8-бет.

Юнус АЗИМОВ,

Бухоро давлат университети Мактабгача ва бошланғич таълим факультети Бошланғич таълим методикаси кафедраси доценти, филология фанлари номзоди (Ўзбекистон)

НАВОИЙ (ФОНИЙ) ШЕЪР ВА ШОИРЛИК ХУСУСИДА...

(“Девони Фоний” муқаттаоти мисолида)

Аннотация: Мақолада Алишер Навоийнинг шеъру шоирлик борасидаги қарашлари унинг “Девони Фоний” муқаттаоти мисолида таҳлилга тортилган. Навоийнинг шоирлик этикаси, мақоми ва масъулияти борасидаги фикру мулоҳазалари, танқидий фикрлари ўз ифодасини топган.

Калит сўзлар: зуллисонайн шоир, қитъа, “Девони Фоний”, татаббуъ, шеъру шоирлик масалалари, шоиртарошлар, форсий муқаттаот.

Алишер Навоий ўз замонасидаёқ ўзбек ва форс-тожик адабиёти раўнақига катта ҳисса қўшган буюк соҳир қалам соҳиби, мутафаккир ва зуллисонайн шоир сифатида шуҳрат қозонган эди. У “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида форсий тилдаги асарлари борасида муфассал тўхталиб ўтар экан, уларнинг миқдори, таркиби, мавзулар доираси, жанрий хусусиятлари тўғрисида ҳам кенг маълумот бериб ўтади. Асарда “Девони Фоний” тартиби ҳақида маълумот бериб, қуйидагиларни таъкидлайди: “Ва анда (“Девони Фоний” да - Ю.А.) ҳар навъ назм аснофидин, мисли: муқаттаот ва рубоиёт ва маснавий ва таърих ва луғаз ва ул жумладан беш юзга яқин муаммоким,... хомамдин рўзғор сафҳасига ёзилибдур ва қаламим лайл ва наҳор авроқида нақш қилибдур”¹¹³.

“Муҳокамат ул-луғатайн” да ғазал жанридан кейин қитъанинг тилга олиниши ҳам бесабаб эмас, албатта. Шоирнинг форс-тожик тилидаги муқаттаотининг миқдори “Девони Фоний”нинг қўлёзма ва нашрларида турлича. Бу ҳол қуйидаги жадвалда яққол кўзга ташланади:

№	Қўлёзма ва нашрлар	Миқдори
	1952 рақамли (Туркия) қўлёзма	36 та
	3850 рақамли (Туркия) қўлёзма	34 та
	1502 рақамли (Техрон) қўлёзма	36 та
	285 ва 1345 рақамли (Париж) қўлёзма	36 та

¹¹³ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. -Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1967. 125-б.

	Фонӣ, Амир Алишер. Девони форсӣ (Мунтахаб). Мураттиб ва муаллифи сарсухан Али Муҳаммадӣ. - Душанбе, Ирфон, 1993. - 320 саҳ.	30 та
	Навоӣ Алишер. Асарлар. 15 томлик. 5-том (II китоб): “Девони Фонӣ”. - Тошкент, Бадиӣ адабиёт нашриёти, 1965.	47 та
	Девони Амир Низомиддин Алишер Навоӣ - Фонӣ. Бо саъю эҳтимоми Рукниддин Ҳумоюн Фаррух. Чопи аввал. Техрон, 1963	32 та

Жадвалдан кўриниб турибдики, Париж миллий кутубхонасидаги 285 ва 1345-инвентарь рақамлари остида сақланувчи “Девони Фонӣ”нинг қўлёзмаларида қитъанинг миқдори анча кўп.

“Девони Фонӣ” таркибидаги муқаттаотда ихчам, теран мазмунли ва миллий руҳда яратилган, покиза ахлоқни васф этувчи ҳикматли сўзлар жуда кўп учрайди. Уларни мутолаа қилар эканмиз, айни дамда, яъни истиқлолга эришган давримизда ҳам улар ўз моҳият-мазмунини ва тарбиявий аҳамиятини йўқотмаганига яна бир қарра шохид бўламиз. Шоир соҳир қалами ила бир риштага маржондай терилган ахлоқий дуру гавҳарлар замонамизга ҳамоҳанг бўлиб, ёшларни жавонмардлик, саховатпешалик, боҳаёлик, вафодорлик, илмга чанқоқлик ҳамда ҳаётга теранроқ боқиш каби эзгу қадриятлар соҳиби бўлишга даъват этади.

Алишер Навоӣ - Фонӣ ёшларни илм ўрганиш, билим тўплашга даъват этар экан, бу борада, биринчи навбатда, изланувчан, тиришқоқ ва китобсевар бўлишни тавсия этади. Унинг таъкидлашича, китоб инсоннинг энг яқин дўсти ва ягона маҳбубидир. Уни бировдан ориятга олиб бўлмас, чунки у мунису ғамхўр ёр каби ҳамиша ёнингда ва бағринда бўлмоғи даркор:

Китоб он аст, ки аз кас орият ҷуст,

Мақун, з-аҳли хирад дигар шумораи.

Ки ҳаст он мунису маҳбуб касро,

Гаҳе андар бағал, гаҳ дар канораи¹¹⁴.

(Мазмун: Кимки китобни бировдан вақтинчалик ўқиш учун олса, уни хирад аҳлидан ҳисоблама. Чунки китоб инсонга мунису маҳбуб бўлиб, сеvimли ёр каби гоҳида ёнида, гоҳида оғушида бўлмоғи лозим).

¹¹⁴ Фонӣ Амир Алишер. Девони Форсӣ (Мунтахаб). Мураттиб ва муаллифи сарсухан Али Муҳаммадӣ. - Душанбе, “Ирфон”, 1993. 315-б.

“Девони Фоний” муқаттаотида шоирнинг адабий-назарий қарашлари ва адабиётшунос сифатидаги мулоҳазалари ҳам ўз ифодасини топган. Шоир ўзининг баъзи қитъаларида форс-тожик тилида яратган асарлари ва унга тааллуқли масалалар бора-сида сўз юритиб, зуллисонайн ижодкор эканлиги ва ҳар иккала халққа бирдай хизмат қилаётганидан ҳолисона ҳамда камтарлик ила фахрланади. Дарҳақиқат, буюк мутафаккир ва сўз оламининг моҳир устаси соҳир қалами тўхфа этган форсий тилдаги асарлари ҳам унинг туркий тилдаги дурдоналари қаторида халқ орасида марғуб ва маъруф эди. Шоир буни билар ва ҳақли равишда фахрланарди. Қўйидаги қитъада ҳам шу мазмун қаламга олинган:

*Маънии ширину рангинам ба туркӣ беҳад аст,
Форсӣ ҳам лаълу дурҳои симин чун бингарӣ.
Гӯиё дар рост бозори суҳан бикшодаам,
Як тараф дўкони қаннодию як сў заргарӣ.
3-ин дўконҳо ҳар гадо коло кучо донад харид,
3-он бошад ағниё ин нақдҳоро муштарӣ¹¹⁵.*

(Мазмуни: Ранг - баранг ва ширин маъноли шеърларим туркийда беҳаддир. Агар яхшироқ қарасанг, форсий тилда яратган ашъорим ҳам бебаҳо лаълу гавҳардир. Гўёки ўнгда сўз бозори очганман, бир тарафда эса қандолат, иккинчи тарафда заргарлик дўконлари. Бу дўконлардан ҳар қандай гадо ҳам мато харид қилолмайди, чунки бу нақдларни харид қилувчи муштарийлар жуда кўпдир).

Бу борада Алишер Навоӣ “Муҳокамат ул-луғатайн” асарида ҳам муфассал тўхталиб ўтади. У форсий тилда яратган ашъори хусусида сўз юритиб, у учун форсий тил ҳам она тили-туркийдай қадрли эканлигини таъкидлайди ва фахр ила шундай ёзади: «... Форсий алфоз истифосин ва ул иборат истиқсосин киши мендин кўпрак қилмайдур эркин ва салоҳ ва фасодин мендин яхшироқ билмайдур”¹¹⁶. Таъкидларимиз ва иқтибосдан аёнлашадики, шоир форсий тилдаги асарларига масъулият билан жиддий муносабатда бўлади, уларни туркий ашъоридан бирор жиҳатдан паст бўлишини хоҳламайди.

“Девони Фоний” таркибидаги ғазалларнинг асосий қисми таъббуъ усулида яратилганлиги илм аҳлига яхши аён. Бу ижодий беллашувда Алишер Навоӣ - Фоний катта муваффақиятларга

¹¹⁵ Фонӣ Амир Алишер. Девони Форсӣ (Мунтахаб). Мураттиб ва муаллифи сарсухан Алии Муҳаммадӣ. - Душанбе, “Ирфон”, 1993. 312-б.

¹¹⁶ Навоӣ Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. -Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиӣ адабиёт нашриёти, 1967. 121-б.

эришганлиги, ўз йўли ва мактабига эга эканлиги ҳам ҳақиқатдир. Шоир бир қитъасида бу борада шундай ёзади:

*Татаббуъ кардани Фонӣ дар ашъор,
На аз даъвию на аз худнамоист.
Чу арбоби сухан соҳибдилонанд,
Муродаш аз дари дилҳо гадоист*¹¹⁷.

(Мазмуни: Фонийнинг шоирлар шеърига татаббуъ қилиши бирон даъво ёки ўзини кўрсатиш юзасидан эмас. Сўз арбоблари соҳибдилдурлар, менинг муродим эса диллар эшигида гадолик қилишдир).

Фонийнинг “муродим диллар эшигида гадолик қилиш” дейиши ҳам унинг камтарлиги ва хоксорлигининг улуғвор намунасидир. У ўзининг форс-тожик шеъриятидаги мақоми ва иқтидорини яхши билар ва бундан фахрланарди ҳам. Унинг татаббуълари эса жавобия асарларнинг эса сара ва энг мукаммали эканлиги ҳам аёндыр.

“Девони Фоний” муқаттаотида шеър ва шоирлик санъатига ҳам муносабат билдирилган. Фоний шоирликни фахрли ва айни дамда жуда масъулиятли машғулот эканлигини таъкидлайди. Шунинг учун ҳар бир шеъри пухта ва мукамал чиқишини, одамлар эътиборидан қолмаслигини истади. У шеър ва шоирлик ҳақида куюниб гапирар экан, сўз санъаткорларининг ашъорини дилдан суюб, ўзининг фарзандидай яхши кўришини айтади ва ният қиладики, унинг ашъори ҳам одамларга маъқул бўлсину унга фарзандларидай меҳр қўйсинлар:

*Шеъри ман гар з-он ки дар маънӣ ба ман фарзанд шуд,
Лек маҳбуби ман аст ашъори марғуби касон.
Он чунон к-афтод фарзанди касон маҳбуби ман,
Чи бувад ар фарзанди ман ҳам гашт маҳбуби касон*¹¹⁸.

(Мазмуни: Шеърларим маъно юзасидан менга фарзанд бўлди, лекин бошқаларнинг яхши ашъори менга маҳбубдыр. Одамларнинг фарзанди (шеърлари) менинг маҳбубим бўлгани каби менинг фарзандим (шеърларим) ҳам одамларнинг маҳбуби бўлса эди).

Ҳассос шоир таъкидларидан шундай хулоса чиқариш мумкинки, шеърнинг бикр маъноси фарзанд каби азиз ва маҳбуб

¹¹⁷ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 5-том (II китоб): “Девони Фоний”. -Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1965. 395-б.

¹¹⁸ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 5-том (II китоб): “Девони Фоний”. -Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1965. 396-б.

дир. У шоирнинг қалбидан, унинг энг сара ва тоза эҳтиросу орзулари замиридан отилиб чиқади ва рўшнолик юзини кўради. Фарзанди ҳақидаги самимий сўзлар ва илиқ мақтовлар инсонни қай даражада хурсанд қилса, шеърлари борасида мухлислари томонидан айтилган эътирофномаю қутловлар ҳам шоирни шу даражада шоду масрур этади.

Фоний бошқа қитъасида яна бир бор шеър ва шоирлик масаласига қайтар экан, уни мушаххасроқ шарҳлашга интилади. У яхши ва ёмон шеър хусусида сўз очаркан, шуаро ижодини бир хил - ҳаммаси аъло даражада эмаслигини айтади ва шу билан бирга марғуб - ҳаммага маъқул бўладиган шеър айтиш жуда мушкул эканлиги, бу масъулиятли ва заҳматталаб ишнинг уддасидан ҳамма ижодкорлар ҳам чиқолмаслиги, бу шараф шоирларнинг юздан бирига насиб этажагини айтади:

Зи сар то по набошад шеъри кас хуб,

Ки ин мумкин набошад ҳеч касро.

Баду нек ар баробар ҳаст бад нест,

Басе доранд ин некӯ ҳавасро.

Зи бад гар неки ў бошад зиёда,

Надид аз сад яке ин дастрасро.

Каломи ҳақ наёмад чумла яксон,

*Чи бошад нукта мушти хору хасро*¹¹⁹.

(Мазмуни: Инсоннинг шеъри бошдан - оёқ яхши бўлиши мушкул. Бу иш ҳеч кимга муяссар бўлмайди. Унинг ёмон ва яхши жиҳатлари баробар бўлса ҳам ёмон эмас. Бун кўпчилик шоирлар ҳавас қилади. Шеърнинг ёмонидан яхшиси кўпроқ бўлишни юздан бир киши ҳам кўрган эмас. Худонинг каломи ҳам бир хил келмади, биздек хору хасларга тенгликни ким қўйибди).

Фоний шеър ва шоирнинг халқ олдидаги вазифалари ва масъулиятлари борасида чуқур мулоҳаза юритади, иқтидорли ва ушбу масъулиятни яхши тушунган шоирларни осмонларга қўтариб мақтайди, уларни ҳурмат қилиш ва қадрлашга чақиради. Шоирнинг таъкидича шеър яхши ва ёмон одамларга бирдай, хизмат қилиши – “некўсуратон” ва “бадсиратон” дилини бетафриқа ғам ва андуҳдан холи қилмоғи лозим. Агар ушбу вазифа амалга ошса, шоир мақсадига эришган ҳисобланади:

Шеър холӣ кардани дил гашт аз андӯху дард,

Хоҳ аз бадсиратон, хоҳ зи некўсуратон.

¹¹⁹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 5-том (II китоб): “Девони Фоний”. -Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиий адабиёт нашриёти, 1965. 404-б.

*Дил чу холӣ ғашт қойил ҳам ба мақсудаи расид,
Даъвӣ ин ҷо кай маҳал дорад зи олиҳимматон*¹²⁰.

(Мазмуни: Шеър бадсийратлар ва некӯсуратлар дилини андуҳ ва дарддан бирдай халос қилади. Диллар ғамдан халос бўлгандан сўнг шоир ҳам ўз мақсадига етади. Бу даъво олиҳимматлиларнинг наздида қачон маҳол бўлсин).

Мутафаккир шоир таъкидларидан аёнлашадики, шеърнинг вазифалари нажиб бўлиб, у инсон камолоти йўлида ҳолисона хизмат қилади. Лекин масаланинг иккинчи томони ҳам бор. Агар шоир шеърини халқ олдида истиғно билан ўқиса, у яхши бўлса ҳам мухлисларига маъқул бўлиши. даргумон. Қайси шоир ашъорим халқ наздида мақтовга сазовор бўлди, деб даъво қилса, шеърларидай ўзи ҳам тез орада мухлислари назаридан қолади. Бу борада яна ҳолдон шоирнинг қитъаларини гувоҳликка чақирамиз:

*Ҳар нас, ки аз рӯи истиғно ба мардум хонд шеър,
Нек ҳам гар ҳаст созад зишт пеши халқ беш.
Даъвии мақбулии шеър ар кунад сар то ба пой,
Хештанро ҳам кунад мардуд ҳамчун шеъри хеш*¹²¹.

(Мазмуни: Кимки истиғно юзасидан халқ олдида шеър ўқиса, яхши шеър бўлса ҳам, халқ наздида ёмон кўринади. Агар шоир менинг шеърим бошдан - оёқ яхши деб даъво қилса, ўзи ҳам шеъридай тез халқ назаридан қолади).

Ҳазрат Алишер Навоӣ ўз асарларида заҳматкаш, истеъдодли ва хоксор сўз санъаткорларини жуда юксак қадрлаган, шу билан бирга қобилятсиз, диди паст, худбин ва мақтанчоқ шоиртарошларни аямасдан танқид қилган. Шундай майл “Девони Фоний” таркибидаги қитъаларда ҳам кўзга ташланади. Дуршунос шоир ўз шеърларини бошқалар ашъоридан ортиқ кўрадиган ижодкорларни инсофу диёнатга чақирар экан, қўйидаги ҳикматомуз сўзларни назм риштасига тизиб, ўқувчи ҳукмига ҳавола этади:

*Эй, ки назми суҳанварони ҷаҳон,
Мекунӣ нафию шеъри худ таҳсин.
Нестанд аҳли донишу инсоф,
Ки бувад инчунинашон ойин.
Ҳунари хешу айби кас дидӣ,
Нестӣ кўр акси ин ҳам бин*¹²².

¹²⁰ Навоӣ Алишер. Асарлар. 15 томлик. 5-том (II китоб): “Девони Фоний”. -Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиӣ адабиёт нашриёти, 1965. 406-б.

¹²¹ Навоӣ Алишер. Асарлар. 15 томлик. 5-том (II китоб): “Девони Фоний”. -Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадиӣ адабиёт нашриёти, 1965. 404-б.

¹²² Навоӣ Алишер. Асарлар. 15 томлик. 5-том (II китоб): “Девони Фоний”.

(Мазмуни: Эй, жаҳон сўз усталари назмини менсимай ўз шеърини мақтовчи киши. Бу ишни ўзига одат қилиб олганлар илм ва инсоф аҳлидан эмаслар. Ўз ҳунаринг за бошқаларнинг айбини кўрдинг, кўр эмассан бунинг аксини ҳам кўр).

Шундай қилиб, “Девони Фоний” таркибидаги қитъалар таҳлили шуни кўрсатадики, Навоий – Фоний форсий муқаттаотининг катта бир қисми шеър ушбу шоирлик масалаларига бағишланган бўлиб, буюк зуллисонайн шоирнинг забардаст адабиётшунос, зукко ҳамда талабчан ижодкор эканлигидан яна бир бор далолат беради. Унинг шеър ушбу шоирлик олдидан қўйган талаб-истаклари ҳамда фикр - мулоҳазалари аини замонда ҳам ўз қиммати ва аҳамиятини сақлаб турибди.

Эргаш ОЧИЛОВ,

*ЎЗР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институтининг
катта илмий ходими, филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

МУҚИМИЙ ШОҲБАЙТЛАРИ

Аннотация. Мақолада шохбайт тушунчаси ва унинг кўринишлари, Шарқ шеъриятидаги машҳур шохбайтлар ҳақида фикр юритилиб, Муқимий шохбайтлари шеър бадийи ва шоир маҳорати жиҳатидан таҳлилга тортилади.

Аннотация. В данной статье речь идет о понятие шахбейта (полустишие выделяющееся высоким качеством) и ее виды, о знаменитых шахбейтах в Восточном классическом поэзии и анализируется шахбейты Муками относительно художественности стиха и мастерство поэта.

Annotation. The article discusses the concept of shahbayt and its manifestations, the famous shahbayt in Eastern poetry, and analyzes Muqimi's shahbayt in terms of poetic art and poet's skill.

Таянч сўз ва иборалар: шохбайт, ғазал, қасида, ташбеҳ, маъно, ифода, маҳорат, бадийят.

Ключевые слова и выражения: шахбейт (полустишие), газел, касыда (ода), сравнение, смысл, выражение, мастерство, художественность.

Key words and word expressions: shahbayt, ghazal, qasida, tashbeh, meaning, expression, skill, art.

Маълумки, Шарқда бадий сўзнинг нуфузи ниҳоятда баланд бўлган – фавқулудда ташбеҳлар, кутилмаган иборалар, нафис лутфлар, нозик қочиримлар жуда қадрланган, бадий кашфиёт

-Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1965. 400-б.

даражасидаги шеър ва байтлар тилдан-тилга, китобдан-китобга кўчиб юрган. Шаклан гўзал, мазмунан теран, бадий жихатдан мукамал, қасида ёки ғазалнинг асосий моҳияти, етакчи ғоясини ўзида мужассам этган байтлар мумтоз адабиётда “шоҳбайт” деб юритилган. “Шоҳбайт қасида ёки ғазалда ўзининг салмоқли маъноси, жозибали ёрқин услуби билан бошқа барча байтлардан ажралиб туради. Ана шундай байт матла сифатида келса, санъат сифатида ҳусни матла ва мақта шаклида келганда эса ҳусни мақта деб юритилади”¹²³. Жумладан, Алишер Навоийнинг «На-сойим ул-муҳаббат» тазкирасида келтирилишича, Шайх Саъдийнинг бир байти ҳатто Оллоҳ таолога хуш келиб, фаришталари орқали унга нур тўла табақлар йўллаган. Улуғ зотлардан бири кечаси туш кўрса, осмон эшиклари очилиб, қўлида нур табақлари билан фаришталар чиқиб келишади. Унинг: «Бу не нурдир?» – деган сўроғига: «Бир байти Оллоҳ таолога қабул тушган Шайх Саъдий учундир!» – деб жавоб беришади. Мана, ўша байт:

*Барги дарахтони сабз дар назари хушъёр,
Ҳар варақи дафтарест маърифати Кирдигор.*

Мазмуни: «Хушёр киши наздида яшил дарахтларнинг ҳар бир япроғи Яратувчи маърифати дафтарининг бир варағидир»¹²⁴.

Шоҳу амирлар ўзларига ёққан бир шеър ё байт учун шоирнинг оғзини дуру жавоҳирга тўлдирганлари ҳақида ҳикоятлар сақланиб қолган. Хўжа Ҳофизнинг Самарқанду Бухорони бир гўзалнинг холига бағишлаб юборган байти аввал Амир Темурнинг қаҳри, кейин меҳрига сазовор бўлгани можароси барчага маълум.

Эмишки, Ҳофизнинг:

*Агар он турки шерозий ба даст орад дили моро,
Ба холи ҳиндуяш бахшам Самарқанду Бухороро*¹²⁵.

Яъни:

*Агар кўнглимни шод этса, ўшал Шероз жонони,
Қаро холига бахш этгум Самарқанду Бухорони*¹²⁶, –

¹²³ И с ҳ о қ о в Ё. Сўз санъати сўзлиги. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2014, 262-бет.

¹²⁴ А л и ш е р Н а в о и й. Мукамал асрлар тўплами. Йигирма жилдлик. 17-жилд. – Тошкент, 2001, 462-бет.

¹²⁵ Ҳ о ф и з Ш е р о з и й. Куллиёт (Мураттиби китоб ва муаллифи сарсухан Жамшед Шанбезода). – Душанбе: “Ирфон”, 1983. С. 33.

¹²⁶ Ҳ о ф и з Ш е р о з и й. Ишқ гавҳари шеъриятидан (Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Э.Очилов). – Тошкент: “Шарқ”, 2006, 31-бет.

деган машхур байтини эшитган Амир Темур Шерозга келганида шоирни ҳузурига чорлаб:

– Мен Самарқанд ва Бухорони обод ва маъмур қилиш мақсадида бир умр жангу жадал олиб бориб, дунёнинг ярмини эгаллаган бир пайтда сен салтанатимнинг бу икки гўзал шахрини бир гўзалнинг холига ҳадя этишга қандай журъат этдинг?! – дейди.

– Азбаройи қўлим очиқлигидан шу аҳволга тушдим-да, – дебди шоир унга жавобан ўзининг жулдур уст-бошига ишора қилиб.

Бу жавобдан Амир Темурнинг қаҳри меҳрга айланиб, Ҳофизга қиммат-баҳо тухфалар берган экан.

Бу ривоят, бир томондан, Ҳофизнинг фақирликда яшагани, айна пайтда, машхур шоир бўлганлигини, иккинчи томондан, Темурнинг донишманд ҳукмдор эканию, илму адаб аҳлини қадрлаганини кўрсатади.

Атойининг машхур:

*Ул санамким, сув яқосинда паритек ўлтурур,
Ғояти нозуклукидин сув била ютса бўлур*¹²⁷, –

мисралари ҳали-ҳануз ўқувчиларни ҳайрат ва ҳаяжонга солиб келади.

“Шоҳбайт – шакл ва мазмун жиҳатидан шеърдаги байтларнинг энг зўри, энг таъсирлиси. Шарқнинг даҳо санъаткорлари шеъриятида шоҳбайтлар дурдай теришиб, олмосдай товланиб туради. Улардаги маъно ва мазмунни бундайроқ шоир бутун бошли китобида ҳам акс эттиролмаган”¹²⁸.

Ёш Алишернинг биргина байтига ўз даврининг малик ул-каломи бўлган Лутфий бутун бошли девонини алмашмоқчи бўлган.

Мавлоно Лутфий ўз даврининг машхур шоири – малик ул-каломи эди. Ундан илгари туркий шеърни ҳеч ким Лутфийдан ўтказиб айта олмаган. Алишер Навоий уни ўзининг устози деб биларди.

Бир куни Лутфий ҳузурига борганида у ёш Алишердан янги ёзган шеърларидан бирини ўқиб беришини сўрайди. Навоий:

*Оразин ёпқоч, кўзумдин сочилур ҳар лаҳза ёш,
Бўйлаким, пайдо бўлур юлдуз ниҳон бўлғоч қуёш*¹²⁹, –

матласи билан бошланадиган ғазалини ўқийди.

¹²⁷ А т о й и. Жондан азиз жонона (Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Э.Очилов). – Тошкент: “Шарқ”, 2011, 122-бет.

¹²⁸ Ҳ а қ қ у л И. Мушоҳада ёғдуси. Адабий ўйлар (Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Э.Очилов). – Тошкент: “Фан”, 166-бет.

¹²⁹ Ғ и ё с и д д и н Х о н д а м и р. Макорим ул-ахлоқ (Форс тилидан Комилжон Раҳимов таржимаси). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа

Бу ажойиб ғазалдан ниҳоятда таъсирланган кекса шоир:

– Агар мумкин бўлса, мен ўзимнинг форсий ва туркийда айтган ўн-ўн икки минг байтимни шу биргина ғазалга алмашар ва бу ишнинг амалга ошишини зўр муваффақият деб ҳисоблар эдим, – дейди.

Имора деган шоирнинг “Маҳбубам ўқиётган пайтида мисрлар қатидан чиқиб, лабларидан ўпиб олиш учун ўз ғазалимнинг ичига бекиниб олишни истайман” мазмунидаги:

Андар ғазали ҳеш ниҳон хоҳам гаштан,

То бар лаби ту бўса занам, чун-ш бихони, –

байтини қаввол Абусаид Абулхайр ҳузурида ўқиганида машҳур тариқат пири шартта ўрнидан туриб, муридлари билан бирга унинг зиёратига йўл олган экан¹³⁰.

Таниқли адабиётшунос Иброҳим Ҳаққул таъбири билан айтганда: “Шоирнинг шоирлигини кўрсатувчи шаффоф кўзгу – бу шеър. Шеърдан бошқа ҳеч нима шоирдан ёдгор қолмайди. Сўз ва мисра устида тер тўқаркан, у дунёда ҳеч кимга насиб қилмайдиган дуру гавҳар топади. Айтайлик, мукамал бир байт гўё уни шоҳлик – султонлик мақомига кўтаради. Ахир, шоҳбайт яратишга эришган шоирни сўз ва кўнгил шаҳаншоҳи демаслик инсофданми? Ҳамма шоирдан ҳам шоҳбайт қолмайди. Баъзан бутун бошли бир девон ёки шеърлар тўпламини варақлаб бирорта ҳам шоҳбайтга деч келмаслик мумкин. Ва аксинча, шундай девонлар борки, ундаги байтларнинг қай бири шоҳбайт эмас, дея ўйлайсан”¹³¹.

Ғазал биносининг пойдевори матла бўлгани учун шоирлар матлага катта масъулият билан ёндашиб, унинг гўзал ва баркамол чиқишига интилганлар. Айтиш мумкинки, матладан қаноат ҳосил қилмай туриб ғазалнинг ўзига киришмаганлар. Шунинг учун ҳам асосан матлалар шоҳбайт даражасига кўтарилган. Тазкираларда шоирларнинг маҳорати мезони сифатида кўпинча матлаларнинг келтирилиши бежиз эмас. Лекин шоҳбайт фақат матлада эмас, бадий баркамол ғазалларнинг хоҳлаган жойида келиши мумкин. Қузатишлар уларнинг кўпроқ мақтадан олдинги байтда келишини кўрсатади. Чунки мақтадан олдинги байт

ижод уйи, 2015, 40-бет.

¹³⁰ Абдурахмони Жомий. Баҳористон (Тахиягари матн, муаллифи сарсухану тавзеҳот ва шореҳи луғот Аълоҳон Афсаҳзод). – Душанбе: “Адиб”, 2014. Саҳ. 132–133.

¹³¹ Ҳаққул И. Мушоҳада ёғдуси. Адабий ўйлар (Тўплаб нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Э.Очилов). – Тошкент: “Фан”, 165–166-бетлар.

кўпинча ғазалнинг кульминацион нуқтаси ҳисобланади. Баъзан мақтада ҳам келади. Жумладан:

*Дурри васфинг терди шул назмини баҳриға Муқим,
Гар десанг бўлсун аён, истаб топиб ол, айланай!*¹³².

Шоир нозик лутфу назокат билан маҳбубага: “Муқимий мадҳу васфинг дуруни шеърлари денгизининг бағрига яширди – улар қайсилигини билмоқчи бўлсанг, бу назм баҳрининг қаърига шўнғиб, ўзинг топиб ол, айланай!” – деб мурожаат қилади. Фавқулудда оҳорли тимсолу ташбеҳлар асосида яратилган бу бетакрор бадий манзара ўқувчининг эстетик завқини зиёда қилади ва у қалам соҳибининг маҳоратидан ҳайратга тушади.

Байтда Муқимий ўз шеърятини бепоён денгизга, беназир маҳбуба васфини дурга, ўзини эса бу дурни денгиз қаърига яширган ғаввосга ташбеҳ этади. Бу дурдан баҳраманд бўлишни истаса, маҳбубанинг ўзи ғаввослик қилиб, уни шоир шеърлари денгизи қаъридан ўзи топиб олиши керак.

Оҳорли ва гўзал ташбеҳ халқона содда ва самимий либосда ўзгача жозиба касб этган.

Адабиётни сўздан мўъжиза яратиши санъати деб билган чинакам истеъдод соҳиблари ҳар бир асари устида заргарона тер тўкиб, ҳар бир сўзни маҳорат билан шеър узуги кўзига гавҳардай қўндирганлар. Ана шундай истеъдод ва маҳорат уйғунлиги маҳсули бўлган бадий барамол байтлар Муқимий ижодида ҳам оз эмас. Шоирнинг қатор байтлари асрлар давомида шеърят шинавандаларининг тилидан тушмай келади.

Муқимий ҳаётнинг азалий ва абадий ҳақиқатини, тирикликнинг энг буюк мантиғини, инсон турмушининг энг теран мазмун-моҳиятини энг оддий сўзлар билан энг оддий мисраларда энг оддий самимият билан энг оддий усулда тасвирлайди. Биз кўпинча атрофимиздаги улуғ инсонларни пайқамаймизу қандай зотни йўқотганимизни улар бу дунёдан ўтиб кетганларидан сўнг дафъатан сезиб қоламиз ва тириклигида қадрига етмай хор қилган кишимизни энди бошимизга кўтариш билан гўё унинг олдидаги айбимизни ювмоқчи, кун кўрмай кетган бечоранинг руҳини шод қилмоқчи бўламиз. Аслида бу билан биз у баҳона ўзимизни кўрсатиб қўйишга интиламиз. Марҳумлар ортидан

¹³² М у қ и м и й. Кўнглум сандадурр (Тузувчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи: Э.Очилов). – Тошкент: “Шарқ”, 2009, 260-бет. Муқимий шеърларидан келтирилган кейинги мисоллар ҳам шу нашрдан олиниб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.

ҳам шуҳрат излаймиз. Шунинг учун ҳам шоир чуқур алам, ўткир киноя билан ёзган эдики:

*Мулки Ҳинду Марвдин келсам топардим эътибор,
Шул эрур айбим, Муқимий, мардуми Фарғонаман (154).*

Кўриниб турибдики, олдиндан оққан сувнинг қадри йўқ деган асрларни бўйлаб келаётган халқ мақолини Муқимий унга сира ишора қилмаган ҳолда, “Пистанинг пўчоғига дўзахни жо қил”ган Машраб каби, бутун мазмун-моҳияти ва барча маъно қирралари билан биргина байт бағрига сингдириб юборади.

Бу Муқимийни элга танитган шоҳбайтлари жумласига кирди.

Маълум бўладики, таниқли адиб Саид Аҳмаднинг ўтган асар охирларидан эътиборан машҳур бўлган “Хўроққанд чет элники деса, ётиб олиб ялашади” деган аччиқ кинояли гапини Муқимий ундан юз йиллар илгари айтган экан: “Агарда Ҳиндистон мамлакати ёки Марв томонлардан келганимда эди, одамлар мени ҳам кўзларига тўтиё қилиб, бошларига кўтаришарди. Менинг бор-йўқ айбим шу замин фарзанди – Фарғона фуқароси эканлигим: ҳеч ким назар-писанд қилмаслиги, хору зор умргузаронлик қилишимнинг асли сабаби шунда”.

Аслида деярли ҳар бир шоир ижодида замон донони оёқости қилиб, нодонни бошига кўтариши ҳақидаги алам ва исён билан битилган шоҳбайт даражасидаги байтларни учратамиз. Жумладан, Фурқатнинг шоҳбайтлари сирасига кирадиган қуйидаги мазмунан теран, бадий баркамол байтда ана шу азалдан давом этиб келаётган ва эҳтимолки, абадулабад ўзгармайдиган буюк ҳаётий ҳақиқат халқона оддий ва содда бир тарзда ўзининг бетакрор аксини топган:

*Чархи кажрафторнинг бир шевасидин доғмен,
Айши нодон суруб, кулфатни доно тортадур¹³³.*

Муқимийнинг қуйидаги байти ана шу силсилага қўшилган янги шоҳбайтдир:

*Ҳайфким, аҳли тамиз ушбу маҳалда хор экан,
Олдилар ҳар ерда булбул ошёнин зоғлар (191).*

Шоирнинг ҳамиша булбул ўрнини зоғлар эгаллаб, фазл аҳли ҳамиша хор эканлиги ҳақидаги қадим ул-айёмдан буён давом этиб келаётган ва, эҳтимолки, абадгача давом этадиган аччиқ

¹³³ Ф у р қ а т. Танланган асарлар. Икки жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Бадиий адабиёт нашриёти, 1959, 183-бет.

ҳаётий ҳақиқат – тириклик мантиғини содда ва самимий мисра-ларда оддий ташбеҳу тимсоллар воситасида ифода этган ушбу байти мумтоз шеърятдаги манаман деган шоҳбайтлар билан беллаша олади

Кўришиб турганидек, шоир муносиб кишилар ўрнида ному-носиблар ўтирганини булбул ошёнини зоғлар эгаллаб олганига қиёслаш орқали фикрининг таъсир кучини оширган ва ҳаётий ҳақиқатни образли ифодалаш воситасида унинг бадий баркамоллик касб этишини таъминлаган. Натижада у шоҳбайт даражасига кўтарилган.

Муқимийнинг ушбу байти Завқийнинг:

Чархи кажрав, шум замона иллати қилғач асар,

Аҳли дониш кўзлариға тийра бўлди рўзлар¹³⁴, –

Муҳсинийнинг эса:

Эй Муҳсиний, ҳаҳонда бефаҳму сода бўлғил,

Арбоби дониш ўлсанг, хору дижам бўлурсан¹³⁵, –

байтларига ҳамоҳанг.

Муқимийнинг юқорида кўриб ўтганимиз байтининг давоми бўлиб келган малҳам истаб, бировга бағрингдаги жароҳатни очиб кўрсатсанг, чора қилмагани етмагандай, тирноғи билан тирнаб, уни баттар оғритади мазмунидаги қуйидаги байтини ҳам қават-қават маъно қирраларига эгалиги ва бадий салмоғи-га кўра бемалол шоҳбайтлар сирасига киритиш мумкин:

Марҳам истаб кимсадин, захми дил изҳор айласанг,

Чорае қилмоқдин ўзга, устиға тирноғлар (191).

Бу қандай замон, бу нечук одамларки, дардингга таскин ахтариб бировга кўнглингни ёрсанг, ярангга малҳам қўйиш ўрнига уни тирнаб, баттар қонатадилар.

Тийнати бузуқ, ярамас кимсаларнинг суҳбати кўнгиш кўзгусини қорайтиради – шунинг учун таги паст, асли ёмон бу тубан тоифа билан гаплашишга заррача тобу тоқатим йўқ мазмунидаги қуйидаги мисралар ҳам айни байтга ҳамоҳанг жаранглайди:

Бадгуҳарни суҳбати миръоти дил айлар сиёҳ,

Мардуми бадасла зарра қийлу қолим қолмади¹³⁶.

¹³⁴ З а в қ и й. Ажаб замона (Тўплаб нашрга тайёрловчи, сўзбоши, луғат ва изоҳлар муаллифлари А.Мадаминов, А.Турдиалиев). – Тошкент: “Шарқ”, 2003, 110-бет.

¹³⁵ М у ҳ с и н и й. Барҳаёт гулшан (Нашрга тайёрловчи: Усмонжон Неъматов). – Фарғона: “Фарғона” нашриёти, 2008, 75-бет.

¹³⁶ Муқимий. Асарлар (Нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи: Ғулом Каримов). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти,

Аслида таги паст, нокас кимсалар кўнгил кўзгусини хира торттириб қолмай, уни биратўла чил-чил ҳам қиладилар.

Шикоят оҳангларига йўғрилганига қарамай, бу мисралар ўзида теран ҳаётӣ ҳақиқатни ёрқин акс эттиргани билан бадий баркамоллик касб этган.

Мана бу шоҳбайт эса ғазалнинг ўртасида келган:

Оҳким, сенсиз қарору сабру оромим кетиб,

Бир илон чаққан кишидек ҳар тараф тўлғонаман (154).

Шоир ҳамиша образлар тили билан сўзлашга, фикру туйғуларини бирор нарсага қиёсан гўзал ва таъсирчан шаклда ифода-лашга ҳаракат қилади. Бинобарин, ёрсиз орому сабрини йўқотиб, безовта ва беқарор бўлганини, ўзини ҳар ёққа уриб, нима қилишни билмаётганини илон чаққан кишининг аҳволига ўхшатар экан, бу ташбеҳ унинг чорасиз ҳолатини бутун мураккаблиги билан тасаввур этишга имкон яратиши баробарида, байтнинг бадий етук ва таъсирчанлигини ҳам таъминлайди.

Самимий туйғуларнинг содда ифодасидан иборат ушбу байт халқона ташбеҳ маҳорат билан қўллангани билан ўзига хос гўзаллик ва таъсирчанлик касб этган. Маълумки, илон чаққан киши нима қилишини билмай ўзини ҳар ёққа уради. Шоир тоқати тоқ бўлган бесабр ошиқнинг ҳолатини ана шу илон чаққан кишининг аҳволига ўхшатади. Ҳа, кимга илон захрини сочган, кимни ишқ тиғи яралаган.

Муқимий ҳақгўй шоир эди. У давр дардларига қулоғини кар, замон муаммоларига кўзини кўр қилиб яшолмади. У бутун вужуди кўз бўлиб, даврининг аянчли манзараларини кузатди, бутун жисми қулоққа айланиб, халқнинг нола-фарёдини тинглади. Улкан бир юракка дўниб, одамлар қалбини ҳис этди ва қайноқ илҳом булоғи бўлиб қоғозга ёғилди – эврилаётган замон сурати, айниётган жамият қиёфаси, иккиёқлама зулм остида эзилган халқ қисмати шоир асарларида бор бўйи билан намоён бўлди. Шоирнинг дарду изтироб исканжасида:

Гар қилич келса бошимга ҳам дегайман ростин,

Сўзки ҳақ бўлса, саволимга жавобим ким десун?! (171) –

деб ҳайқириши сира ҳам бежиз эмас. Таъбир жоиз бўлса, бу байт – шоирнинг шиори, ҳаётӣ принципи, турмушдаги ақидаси эди.

Бу мақтадан олдинги шоҳбайтга мисол бўлади.

Ёки:

*Булгажаб меҳробдурким, ҳеч мусулмон бўлмағай,
Икки кофир наргисингга ошёнду қошларинг (79).*

Байтда истиора сифатида меҳроб – қошни, наргис – кўзни тамсил этиб келаяпти. Бу аслида Шарқ мумтоз шеъриятида кенг тарқалган ташбеҳлардан. Бу ерда мусулмоннинг меҳробга, кофирнинг эса маъшуқанинг хумор кўзларига нисбати бор. Шундан келиб чиқиб, шоир тажохули орифона – билиб билмасликка олиш санъати воситасида нозик лутф қилади: “Бу бир ажойиб меҳробдирки, унда бирор мусулмон йўқ – қошларинг икки кофир кўзларингга ошёндир”. Яъни масжиддаги меҳробда мусулмонлар саждага бош эгсалар, маъшуқанинг қоши меҳроби остида унинг икки кофир кўзлари макон тутган. Тимсолу ташбеҳлар асосида мажозий йўл билан меҳроб ва мусулмон ҳамда қошу кўз ўртасидаги бундай муштаракликни топиб, уни гўзал ва таъсирчан тарзда тасвирлаб бера олгани шубҳасиз муаллифнинг катта маҳоратидан далолат беради.

Шоирнинг кўпчилик шеърлари теран ва серқирра мазмунни оддий ва содда ифодалаш билан ўзига хослик касб этади. Шоирнинг халққа яқин ва севимли қилган энг асосий омиллардан бири ҳам айти шунда. Чунончи, қуйидаги байтида йиғлаганимда кўзимнинг ёшига тегирмон айланади-ю, лекин у тошкўнгилга заррача таъсир қилмайди, дейди:

*Зарра таъсир айламас ул тош кўнгулга, гарчиким,
Кўз ёшимдин айланур ул осийга йиғласам (136).*

Бу ерда шоир муболаға санъатини ҳадди аълосига етказган.

Шундай оддий сўзлар ва оддий нарсасида шундай чуқур фикрни ифодалаш мумкинлигига ишонмайсан киши. Лекин шоир бунинг уддасидан чиқади: бу истеъдод кучи, маҳорат меваси.

Маълум бўладики, шоҳбайт ғазални ғазал қилиб турган, уни ёзишдан асосий мақсад ҳисобланган энг гўзал, энг теран, энг етук байти бўлибгина қолмай, айти пайтда шоир маҳоратининг ўзига хос намоиши, истеъдод қудратини белгилловчи ўзига хос мезон ҳамдир.

Буробия РАДЖАБОВА,
*Ўз ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори
институтини катта илмий ходими, филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

«БОБУРНОМА»ДА ТЕМУРИЙЛАР РЕНЕССАНСИ ВА ДАВЛАТ АРБОБЛАРИ ТАСВИРИ

(Соҳибқирон Амир Темур сиймоси мисолида)

Аннотация. Мақолада Бобурнинг «Бобурнома» асарида темурийлар Уйғониш даври давлат арбоблари тасвири улуғ бобокалони Амир Темур мисолида очиқланган ва у ҳақида мемуарда битилган ўттиз битта қимматли маълумотлар мавзу доирасида тарихий ва қиёсий аспектда таҳлил ва талқин қилинган.

Калит сўзлар: ренессанс, мемуар, тарихий шахс, бунёдкорлик, услуб.

Заҳириддин Муҳаммад Бобурнинг «Бобурнома» асарини дунё олимлари яқдиллик билан қомусий асар сифатида баҳолашган ва шу билан бирга темурийлар Уйғониш даври ва Бобур мавзусини ёритиш бўйича мукамал манба деб билишган. Асарнинг ўзига хос муҳим жиҳатларидан бири шундаки, унда тарихий шахслар, буюк сиймолар, ҳукмдорлар, муҳаддислар, олимлар, ижодкорлар, тарихчилар, санъаткорлар ва оддий инсонлар ҳақида аниқ маълумотлар, изоҳлар, тасвирлар, шарҳлар, умуман, турли даражадаги таништирув характеридаги далилларнинг маҳорат билан келтирилганлигидир. Масалан, биргина пойтахт Самарқанд тасвирида шаҳар тарихида ўчмас из қолдирган илк Уйғониш даври ва темурийлар Уйғониш даврининг ўн нафардан зиёд тарихий, ижтимоий шахслари тилга олинган ва уларнинг фаолиятига доир айрим қимматли хабарлар баён қилинган.

«Бобурнома»да марказлашган давлат асосчиси, буюк саркарда ва илм-фан, адабиёт, санъат, маданият ҳомийси, темурийлар Уйғониш даври бунёдкори Соҳибқирон Амир Темур (1336, Кеш шаҳри яқинидаги Хожа Илғор қишлоғи – 1405, Ўтрор шаҳри; Самарқанд шаҳрида дафн этилган) номи, ҳаёти, фаолияти билан боғлиқ ўттиз битта ноёб тасвир, лавҳа, маълумотларнинг берилиши ҳам ниҳоятда муҳим. Бобур ўз мемуарида Амир Темур номини дастлаб отаси Умаршайх Мирзо билан боғлиқ воқеалар баёни муносабати билан тилга олиб, то Деҳли ва Агра шаҳарларида ўзининг бошидан ўтказган воқеалар тасвиригача у билан бирма-бир таништириб борган. Шунга кўра, Бобурни улуғ бобокалони Амур Темурнинг илк тадқиқотчи ва тарғиботчиларидан бири деб баҳолаш мумкин. Чунки «... темурийлар улуғ бобокалонлари тарихига бағишланган асарларни адиб, шоир ёки муаррихларга

буюртма қилиб ёздиришган бўлса, Бобур эса мухташам мемуарида Соҳибқирон тўғрисида ўттиз битта қимматли маълумот ва шарҳларни эсдаликлар тарзида ҳам адиб, ҳам муаррих сифатида мароқ билан ўзи битиб қолдирган, шунинг учун темурийлар орасидан чиққан шоҳ ва шоир Бобурни том маънода «Амир Темурнинг илк тадқиқотчиси» деб эътироф этдик».¹³⁷ Шунини алоҳида таъкидлаш жоизки, биз тадқиқ ва талқин қилаётган ўттиз битта тарихий маълумотлар, лавҳаю тасвирлар асосида Амир Темур ва Бобурнинг ўзаро муштарақ томонларининг айрим жиҳатларини адиб Х.Султонов «Бобур»¹³⁸ номли бадиасида маҳорат билан ёритиб берган бўлса, «Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедия»сида берилган «Амир Темур»¹³⁹ мақоласида ҳам «Бобурнома»нинг 37а, 162б, 163а, 224б, 291б, 226б саҳифаларидаги маълумотлар қисман акс этган. Таниқли бобуршунос олим С. Ҳасанов томонидан П.Шамсиев, С.Мирзаев ва Э.Мано нашрлари асосида қайта нашрга тайёрланган «Бобурнома»нинг 2002 йилги нашрида илмий-танқидий матн асосида тузилган «Кишилар номлари»¹⁴⁰ кўрсаткичида Бобур ўз асарида Темурбек деб ёзганидек, Темурбек номи билан ўндан ортиқ маълумотлар санаб кўрсатилган. Айни пайтда, атоқли олимларимиз Н.Маллаев ва Б.Валихўжаевлар «Бобурнома»да битилган тарихий шахслар таърифи ва тасвирига бағишланган тадқиқотларида мустабид тузум сабаб, биринчидан, миллатимиз тарихига мурожаат қилиш, иккинчидан, Амир Темурнинг ижтимоий шахси ҳақида ижобий фикр айтиш, учинчидан эса кенг планда тадқиқ ва талқин қилиш ўша давр мафкурасига зид ҳисоблангани учун Амир Темурни тилга олмаганларини ҳамда Бобур мемуарда ёзиб қолдирган ўттиз битта қимматли маълумотлардан кўз юмиб ўтганликларини ҳам қайд этиб ўтиш лозим.¹⁴¹ Аммо ўша даврда ҳам доно халқимизнинг «Излаган имкон топар», деган ҳикматига амал қилиб, шоир ва адиблардан М.Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясида

¹³⁷ Ражабова Б. Навоий ижодида Амир Темур сиймоси. – Тошкент: Муҳаррир, 2019. 4-бет.

¹³⁸ Заҳириддин Муҳаммад Бобур энциклопедияси. Иккинчи нашри. – Тошкент: Шарқ, 2017. – 96–109-бетлар.

¹³⁹ Ўша энциклопедия. – 36–40-бетлар.

¹⁴⁰ Ўша энциклопедия. – 289-бет.

¹⁴¹ Маллаев Н. Бобурнома // Ўзбек адабиёти тарихи. – Тошкент: Ўқитувчи, 1976. – 593–609-бетлар; Валихўжаев Б. Бобурнинг прозаик асарлари // Ўзбек адабиёти тарихи. Беш жилдлик. 3-жилд. – Тошкент: Фан, 1978. 64 – 67-бетлар.

ва М.Али эса «Гумбаздаги нур» достонида Амир Темурнинг улуғ сиймосини, унинг тарихий образини жонлантириш учун бадиий услубнинг рамзийлик ҳамда шартлилик воситасидан унумли фойдаланиб, тарих ҳақиқатига содиқ қолиб асарларида Амир Темурнинг арвоҳи, руҳини қатнашувчи рамзий образлар қаторида тасвирлаб берганини ва маҳорат билан бадиий талқин қилишганини эътироф этиш керак. Масалан, М.Шайхзода «Мирзо Улуғбек» трагедиясида Улуғбек Мирзо нутқида темурийларнинг фармон, ёрлиғлари унвонида қўлланувчи расмий услубга хос бўлган «Амир Темур ҳимматидин Улуғбек сўзим!»¹⁴² хитобини трагедиянинг ўндан ортиқ бадиий лавҳа тасвирида усталик билан ишлатган ва яна асарда яратилган посбонлар, шахзода Абдулатиф ҳамда бошқа образлар нутқида ҳам юксак ҳурмат билан Амир Темурнинг улуғ номи тез-тез тилга олинганини кузатиш мумкин.

Бобурнинг «Бобурнома»да келтирган Соҳибқирон Амир Темурга оид барча маълумот ва таништирувларини тадқиқотда моҳият эътибори билан қуйидагича тасниф ва талқин қилиш мумкин:

1. Умаршайх Мирзо, Султон Ҳусайн Бойқаро ҳамда бошқа темурий ҳукмдорларнинг валодат ва насаби билан боғлиқ лавҳаларда шонли сулола ҳақида марказлашган давлат асосчиси ҳамда темурийлар Уйғониш даврининг бунёдкори Амир Темур номи юксак ҳурмат, чексиз фахр билан тилга олинган тасвирларда.

Бобур асар аввалида отаси Умаршайх Мирзонинг валодат ва насабига тўхталар экан, у бу фикрани ўзгача руҳ, алоҳида меҳр ва соғинч, қўмсаш билан батафсил ёзган, ҳатто, нечанчи ўғил, кимдан катта, кимдан кичиклиги ҳақида ҳам изох, шарҳ ва тушунтиришлар берган. Умуман, «Бобурнома»нинг Амир Темур ёдга олинган барча ўринларида у анъанавий равишда Соҳибқиронни Темурбек номи билан тилга олган. Аммо темурийлар хонадонига мансуб бўлган ўзининг ва ўзи каби бошқа темурий шахзодаларнинг темурийзодалар эканлигини эса тарихий фонда ишончли ва ёрқин, таъсирли ифодалаш мақсадида баъзи лавҳаларда Бобур «наслидин», «авлодидин», «зоду буди», «хонаводамиз» сўзларини маҳорат билан қўллаб, «Темурбек наслидин», «Темурбек авлодидин» «Темурбекнинг зоду буди» ёки «Темурбекдек улуғ подшоҳ», «Темурбекнинг юрти», «Темурбек авлоди илгида»,

¹⁴² Максуд Шайхзода. Мирзо Улуғбек (Трагедия). – Тошкент: Ўқитувчи, 1994. – 171 бет.

«мен», «бизнинг хонаводамиз» тарзида ҳам зикр этган. Маълумки, ўз асарида Соҳибқирон Амир Темурни юракка яқин олиб Темурбек номи билан тилга олинади. Темурийлар Ренессансининг мумтоз муаррихи Шарафиддин Али Яздийнинг машҳур «Зафарнома»¹⁴³ тарихий асарида, малик ул-каломи Лутфийнинг Амир Темурнинг тўртинчи ўғли Шоҳрух Мирзога бағишлаб ўзбек тилида ёзган мадҳ характеридаги қасидасида¹⁴⁴, даҳо сўз санъаткори Алишер Навоийнинг «Муншаот»¹⁴⁵ида ва XVI аср Хоразм адабий муҳитида ўзбек тилида яратилган Ўтамиш Ҳожи ибн Муҳаммад Дўстийнинг «Ўтамиш Ҳожи тарихи» асарининг «Достони Ўғузхон зикрида»¹⁴⁶ ҳам учрайди. Бироқ Бобур китобда, бир томондан, бобокалони Амир Темурнинг валодат ва насабига алоҳида боб ё фаслда батафсил тўхталмаган ёки унинг отаси Муҳаммад Тарағай, онаси Тегина Бегим номларини хабар, изоҳ тарзида тилга олмагани ҳам тадқиқотчини биров ўйлантиради. Мемуарнинг Кеш шаҳри тасвирида бобуро на услуб билан фақат «Темурбеكنинг зоду буди Кешдин», деган шарҳ битиб, унинг валодат ва насабига ишора қилган, холос. Иккинчи томондан эса Бобур асарда отаси кичик бир вилоят ҳукмдори Умаршайх Мирзо ёки Хуросон давлати ҳукмдори Султон Ҳусайн Бойқароларнинг қиёфаларини батафсил тасвирлагандек, нимагадир Амир Темурнинг қиёфаси ёки бадиий портретини тасвирламагани ҳам таажжубли ҳолатдек туюлади.

2. Маълум бир бек, умаро номи, фаолияти тилга олинган маълумотларда.

«Бобурнома»да Амир Темурдан таълим-тарбия топган ёки мурувват, ёруғлик кўрган бек, умаро, амалдорлар тўғрисида талайгина қимматли ва қизиқарли маълумотлар мавжуд. Бобур бу каби маълумотларни ишонарли қилиб ва шарқона одоб билан «Темурбек риоят қилғон» деган гап шаклида, таъкид оҳангида аниқ тарзда, расмий ва бадиий услубни қўшган ҳолда баён қилган. Масалан, отаси Умаршайх Мирзо ҳақидаги «Хавотун ва сарори» номли фаслда битган маълумотда онаси Қутлуқ Нигор-

¹⁴³ Шарафиддин Али Яздий. Зафарнома. – Тошкент: Шарқ, 1997. 171–бет.

¹⁴⁴ Лутфий. Девон. (Нашрга тайёрловчи С.Эркинов.) – Тошкент: Фафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2012. 18–19-бетлар.

¹⁴⁵ Ражабова Б. Алишер Навоий ижодида Амир Темурга оид маълумотлар // Ўзбек тили ва адабиёти. – 2016. – 1-сон. 42–48-бетлар.

¹⁴⁶ Ўтамиш Ҳожи ибн Муҳаммад Дўстий. Ўтамиш Ҳожи тарихи. (Нашрга тайёрловчи ва изоҳларни тузувчи Ғулом Карим). – Тошкент: Ўзбекистон, 2009. – 40–41-бетлар.

хонимга алоҳида меҳр, лутф билан тўхталар экан, бобоси Юнусхоннинг она томонидан қариндошлиги Шайх Нуриддинбекка бориб тақалиши ва боғланиши ҳақида «Юнусхоннинг онаси туркистонлик қипчоқ бекларидин Темурбек риоят қилғон Шайх Нуриддинбекнинг қизи ё набираси бўлур»¹⁴⁷, деб ёзади. Ёки Султон Аҳмад Мирзонинг олтинчи умароси сифатида кўрсатилган Дарвешбек ҳақида ҳам худди шундай услубни усталик билан қўллаган: «Яна бир Дарвешбек эди, Темурбек риоят қилғон Эгу Темурбекнинг наслидин эди. Ҳазрати Хожаға иродати бор эди» (46). Баёндаги муштарак тарихий ҳодисалар шундаки, яъни Бобурнинг Дарвешбек тўғрисидаги мазкур маълумотлари Алишер Навоийнинг «Мажолис ун-нафоис» тазкирасининг иккинчи мажлисида берилган Дарвешбек ҳақидаги алоҳида фикрада «Насаби худ олам аҳлига зоҳирдур»¹⁴⁸ деб эътироф билан ёзилган маълумотига жуда мос келади.

3. Давлат девони тасарруфи, тахт, салтанат, мамлакат бошқаруви баён қилинган тарихий, ижтимоий-сиёсий воқеалар шарҳида.

«Бобурнома»нинг 1495–1496 йил тафсилотлари баёнида Бобур ўзининг мулк, давлат бошқаруви тизими тўғрисида ёзар экан, «Темурия салотини дастури» номли тартиб-қоида, тузук ҳақида маълумот беради. У орқали Амир Темур ва теурийларнинг тахтда, гоҳ шоҳона тўшак (кўрпача) устида ўтириб давлат бошқаргани, кенгаш чақиргани ва элчиларни қабул қилгани каби бошқарув ҳамда расмий маросим тузуқлари, ҳуқуқий одатларидан воқиф бўламиз. Муҳими шундаки, Амир Темур ва унинг ворисларининг тўшак устида ўтириб мулк, давлат бошқаргани акс этган миниатюралар бизгача етиб келган. Бу ҳақда шарқшунос олима М.Ашрафий ўзининг «Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси»¹⁴⁹ номли ўқишли китобида маълумотлар берган. Умуман, мантиқан олганда ҳам, «тўшак» дунё адабиётида ўзида кўп фалсафий, маърифий маъноларни билдирувчи асосий рамзий образ, тимсоллардан бири ҳисобланади, чунки инсоннинг бу «келимли ва кетимли» дунёда туғилиши, ҳаёти, умр

¹⁴⁷ Бобур. Бобурнома – Тошкент: Шарқ, 2002. – 39-бет. (Бундан кейин мазкур асарга мурожаат қилинганда саҳифаси қавс ичида кўрсатилади.)

¹⁴⁸ Алишер Навоий. Мажолис ун-нафоис. МАТ. 13-жилд. – Тошкент: Фан, 1997. – 67-бет.

¹⁴⁹ Ашрафий М. Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси. (Форс–тожик тилидан И. Зойиров таржимаси.) – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. – 87 б.

йўллари, ўлими кўпинча тўшак устида ўтар экан, демак, теурий хукмдорларнинг гоҳида тўшак устида ўтириб давлат, салтанат бошқаришлари фақат ўзларига хос тузук, тўра бўлиб, бунда ҳам мозийнинг сирли фалсафий, ҳаётий ҳикмати мужассам эканини ва кўҳна тарихнинг умумбашарий характердаги сабоғи, хулосаси ўз ифодасини топганини англаш мумкин. Чунончи: «... Ҳисор вилояти ўлтурушлуқ Султон Маҳмуд Мирзо навқари мўғуллар бизни деб рамазон ойи Андижонга келдилар.

Ул фурсатлар Теурия салотини дастури била тўшак устида ўлтурур эрдим. Ҳамза Султон била Маҳдий Султон ва Мамоқ Султонким келдилар, бу салотиннинг таъзимиға кўпуб тўшакдин тушуб, бу султонлар била кўруштум. Султонларни ўнг қўлда боғишда ўлтурғуздум. Муҳаммад Ҳисорий бошлиқ борча мўғуллар келдилар. Борча мулозаматни ихтиёр қилдилар» (53). Ёки асарнинг Ҳирот шаҳри билан боғлиқ тасвирда ҳам Бадиуззамон Мирзонинг тўшак устида ўтириб давлат бошқаргани ҳусусида хабар битилган.

Ёки етакчи куч сифатида сиёсий ва тарих майдонига чиққан Бобур «Бобурнома»нинг 1507-1508 йил воқеалари баёнида теурийлар Уйғониш даврининг бир юз қирқ йилга ёвуқ давлат бошқаруви тарихида олдин бўлмаган, яъни Ҳиндистон азимати олдидан ўзи жорий қилган бир сиёсий ислоҳоти, яъни ўзини подшоҳ деб эълон қилиш буйруғи, санаси ҳақида фахр билан баён қилар экан ва шу лавҳада қиёс учун Амир Теуурни эслайди: «Ушбу тарихқача (913 йил) Теуурбекнинг авлодини бовужуди салтанат Мирзо дерлар эди, ушбу навбат буюрдумким, мени подшоҳ дегайлар» (160). Юқорида айтганимиздек, Бобурга валиаҳд шаҳзода сифатида болалигиданоқ теурийлар Уйғониш даври давлат бошқарувига хос ясо, тўра, ҳуқуқий одат, тузукни махсус ўргатилган. Кузатишларимиз шуни кўрсатадики, Ҳиротда Алишер Навоий бошқарган маданий марказ кутубхонасининг мудири Гиёсиддин Хондамир 1523 йилда ёзиб тугатган «Ҳабиб ус-сияр» китобида ва «Бобурнома»дан кейин ёзилган Фаҳри Ҳиравийнинг «Равзат ус-салотин», Ҳасанхожа Нисорийнинг «Музаккири аҳбоб» каби тазкираларида ҳам унинг «ушбу навбат буюрдумким, мени подшоҳ дегайлар», деган янги ислоҳоти, тузуги назарда тутилиб, ҳар уччала қаламкашлар ўзларининг қимматли китобларида Бобурга бағишланган фасл номи ва фасл ичида уни «Бобур подшоҳ», деб тилга олишганини кўраимиз. Бобурнинг ушбу ислоҳотига тарихий аспектда биз ҳам ҳурмат кўрсатиб,

мақоланинг айрим ўринларида «Бобур подшоҳ», деб тилга олишга ҳаракат қиламиз.

4. Кеш, Самарқанд, Қоракўл (вилоят), Деҳкат (кент), Хуросон (давлат, вилоят), Мўлтон (навоҳи), Ҳирот, Қандаҳор, Биҳира (вилоят), Балх, Деҳли, Агра каби шаҳар, кент, вилоятлар билан боғлиқ тасвирларда.

Табиийки, бу ҳолат ва тасвирлар тарихан Амир Темур ихтиёрида бўлиб, кейинчалик қисман подшоҳ Бобур тасарруфига ўтган вилоят, юрт, ўлка, шаҳар билан боғлиқ тасвирларида кўп учрайди. Шуни мамнуният билан таъкидлаш лозимки, Бобурнинг «Бобурнома»да битилган шаҳар, ўлка, вилоятлар тасвирида ва ободлик, фаровонлик йўлида амалга оширган кенг қамровли фалсафалари, етакчилик салоҳиятлари баёнида Амир Темур, темурийлар ҳамда ўзининг темурийлар Уйғониш даври маданиятининг ажралмас қисми бўлган шаҳарсозлик маданиятига, пойтахт шаҳар инфратузилмасига кўрсатган таъсирдан, яъни монументал бино ва иншоотлар куриш, боғ-саройлар барпо этиш ва, умуман, улар ҳукмронлиги даврида шаҳарларнинг тараққий топганидан етарлича хабардор бўламиз. Тарихий манбаларда Дилкаш шаҳар деб ном олган Кеш тасвирига диққат қилсак, тасвир орқали Кеш қадимдан Амир Темурнинг аجدодлари билан боғлиқ шаҳар эканлиги ва унинг ўзи тузишга бел боғлаган йирик марказлашган давлат учун асрларга бўйлашадиган пойтахт шаҳар танлаш жараёни, билими, маҳорати, тўхтами, қароридан ҳам воқиф бўламиз: «Яна Кеш вилоятидур... Баҳорлар саҳроси ва шаҳри ва боми ва томи хўб сабз бўлур учун Шаҳрисабз ҳам дерлар. Темурбекнинг зоду буди Кешдин учун шаҳр ва пойтахт қилурига кўп саъй ва эҳтимомлар қилди.... Чун Кешнинг қобилияти шаҳр (пойтахт шаҳар демоқчи – Б.Р.) бўлмоққа Самарқандча эмас эди. Охир пойтахт учун Темурбек Самарқандни–ўқ ихтиёр қилди» (61). Бобур ушбу маълумотини асарда «Самарқандни Искандар бино қилғондур. Мўғул ва турк улуси Самарқанд дерлар. Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмас» (59), деб ёзган қимматли маълумоти билан яна тўлдирган. Бобур ушбу қисқа тасвирида маҳорат билан пойтахт Самарқандни 1370 йилдан то 1405 йилгача ер юзининг сайқали, «темурийлар услуби», «Самарқанд услуби» билан маданий ва маърифий, адабий марказларидан бирига айлантирган улуғ бобокалонининг табаррук номини қайта-қайта ёдга олган. Биринчидан, Самарқанд мисолида

пойтахт шаҳар инфра тузилмаси ислоҳоти, ўн иккита боғ-саройлар «тарҳ»и бошида шахсан Бош меъмор сифатида Амир Темурнинг ўзи турганидан хабар топсак, иккинчидан эса гўё ботини ва зоҳиридаги ғуборлардан халос бўлиб, унинг улуғ зотга кўрсатган лутфи, чексиз ҳурмати, ҳайрати ва интилишига гувоҳ бўламиз. Мазкур ўринда шуни алоҳида таъкидлаш керакки, таниқли матншунос олим В.Раҳмонов Бобур «Бобурнома» матнида бир неча марта мароқ билан қўллаган «зоду буди» иборасини Кеш ва Андижон тасвири мисолида шарҳлар экан, олим «... Бобур ўзининг туғилиб ўсган шаҳри Андижон эканлигини ҳам шу тарзда ифодалаган»,¹⁵⁰ деб алоҳида қайд қилган. Ёки Бобур Қорақўл шаҳри баёнида Амир Темур барпо қилдирган машҳур боғлардан бири билан «Темурбек дегандурким» дея ўз эътирофини яққол сездириб, Соҳибқироннинг бунёдкорлик, «мураббий ва мукаввий»лик фазилатини ва ўзининг иқдорини кўшиб шундай баён қилган: «Яна Қорақул вилоятидур... Андоқ машҳурдурким, Темурбек дегандурким: менинг бир боғим борким, тули ўттуз йиғачтур» (61). Бу маълумотда темурийлар Уйғониш даврида шаҳар ичи ёки шаҳар атрофида боғлар барпо қилиш ҳукмдорнинг назорати остида бўлиб, давлат буюртмаси ҳамда айрим йирик мулкдорларнинг ташаббуси ва ҳомийлиги билан амалга оширганини кўрсатади.

Бобур «Бобурнома»да Деҳли шаҳрини ўз тасарруфига олиш, эгалик қилиш ва бошқариш тарихини битар экан, гапни мозийдан, яъни Деҳли шаҳрининг Амир Темур давлати бошқарувига ўтишидан бошлайди ҳамда лавҳани аниқ қилиб шундай: «Деҳли Султон Аловуддиннинг илигида эди. Бу табақа саййидтур. Темурбек Деҳлини олғонда, Деҳли ҳукуматини буларнинг оталариға бериб, бориб эди» (196), деб шарҳ ёзган.

У «Бобурнома»да темурийлар давлати тасарруфи ва бошқарувида бўлган Туркистон шаҳри ҳақида ҳам маълумотлар бор, масалан, юқорида айтганимиздек, онаси Қутлуғ Нигорхонининг отаси Юнусхоннинг онаси туркистонлик қипчоқ бекларидан эканлиги ёзилган ёки: «Сайхун дарёсиким, Хўжанд суйиға машҳурдур шарқу шимол тарафидин келиб, бу вилоятнинг ичи била ўтуб, ғарб сори оқар, Хўжанднинг шимоли ва Фанокатнинг жанубий тарафидинким, ҳоло Шоҳрухияға машҳурдур, ўтуб яна шимолға майл қилиб, Туркистон сори борур, Туркистондин хейли қуйироқ бу дарё тамом қумға синғар, ҳеч дарёға қуйилмас»

¹⁵⁰ Ўша энциклопедия. – 258–259-бетлар.

(34), деб қатор лавҳалар битган, аммо нимагадир у Амир Темурнинг Туркистонда «Шайх ул-машойих» Аҳмад Яссавий қабрини зиёрат қилиб, унга бўлган чексиз ҳурматининг рамзи сифатида туркий тасаввуф асосчисининг қабри устига 1396–1397 йилларда қурдирган маҳобатли мақбараси тўғрисида ҳам хабар битмаган. Амир Темурнинг шахсан ташаббуси ва «тарҳлиқ ва сиёқлик»и билан ҳамда ҳомийлигида, «мураббий ва муқаввий»-лигида қурилган бу маҳобатли мақбара ҳозир ҳам улкан зиёратгоҳ ҳисобланади, йигирма биринчи асрда ҳам ўз маҳобати билан Амир Темур номи, «темурийлар услуби»ни эслатиб турибди. Шу ўринда Амир Темурнинг Аҳмад Яссавий битган тўртлик шаклидаги бир ҳикматни яхши кўриб, жасоратга тўла қалбининг ором, файз топиши учун гоҳида етмиш марта ёддан айтиб юргани, ҳатто, Анқара жангида ҳам фатҳ калитини қўлга киритиш учун шу муножаат характеридаги ҳикматни ихлос билан ўқигани ҳақида гап-сўзлар бизгача етиб келган.

Ҳикмат:

Ялдо кечани шаму шабистон этган,

Бир лаҳзада оламни гулистон этган.

Бир мушқул ишим тушубдур, осон этгил,

Эй, барчанинг мушқулини осон этган.

Умуман, бадий ва мемуар асарларда баён қилинган шаҳарлар тасвирининг услуби масаласи ҳам алоҳида мавзу ва услуб бўлиб, бу мавзу ва услубга «Бобурнома»дан анча аввал, яъни ёзилган йили маълум эмас, аммо машҳур сайёҳ ва адиб Носир Хусравнинг ғарбий ўлкаларга саёҳат қилган етти йиллик (1045–1052 йй.) даврда кўрган-кечирганларини ўз ичига олган «Сафарнома»¹⁵¹ асарини ҳам намуна қилиб кўрсатиш мумкин. Муҳими шуки, А.Мец «Мусульманский Ренессанс»¹⁵² китобида шаҳарсозлик маданияти яхши ёритилган Носир Хусравнинг мазкур нодир китобидан ҳам унумли фойдалангани кузатилади. Ҳатто, у бу асар номини китобнинг илмий иқтибосида қайта-қайта кўрсатган.

5. Темурийлар Уйғониш даврига хос ҳарбий тактика ҳамда бунёдкорлик ишлари ва ўзининг фаолияти билан боғлиқ бўлган айрим қиёсий тасвирларда.

¹⁵¹ Носир Хусрав. Сафарнома (Форс тилидан Ғ.Карим таржимаси). – Тошкент: Шарқ, 2003. – 112 бет.

¹⁵² Адам Мец. Мусульманский Ренессанс. Перевод с немецкого, предисловие, библиография и указатель Д.Е.Бергельса. – М.: Наука, 1966. – С. 456.

Ишончли манбалардан маълумки, «Амир Темур салтанати ниҳоят даражада катта қўшинга ва унинг барқарор таъминот тизимига эга бўлган. Олий Бош қўмондон АмирТемурнинг ўзи ҳисобланиб, у бўлмаган вақтларда қўшинлар ишига ноиби, бош амир – амир ул-умаро бошчилик қилган, «Темур тузуклари»да кўрсатилишича, бу унвонга беш киши сазовор бўлишган».¹⁵³ Дунё ҳарб илми ва ҳарб иши тарихида темурийлар Уйғониш даври ҳарбий тактикаси ва усуллари юксак даражада эътироф қилинган. Бобур бу давр ҳарб иши, санъатига доир «Ҳарб иши» номли илмий асар ҳам ёзган. У бобокалони каби ҳарбий арбоб сифатида қўшиннинг тузилишини – ўнлик, юзлик, минглик, туманлик, Боронғар, Авонғар шаклида маҳорат билан бошқарган, уларнинг ишончини қозонган ва қўшиндаги интизомни сақлаш ва ғалабани таъминлаш учун Амир Темурнинг «Куч-тартибда» деган қондасига қаттиқ амал қилган ва тартибни сақлаш учун бир қатор жазо турларини қўллашда ҳам ҳеч иккиланмаган. Масалан, мемуарда ёзишича, агар унинг жангчилари халқ, эл, улусдан рухсатсиз, зулм, зўрлик билан бир ип учи, бир игна синиғи, бир кўза ёғ олса ҳам қаттиқ жазоланган. Ҳатто, у энг оғир жазо тури, яъни ўлим жазосини ҳам жорий қилган. Чунончи: «Ём навоҳисида эканда шахрдин қалин эл бозори ва ғайри бозори чиқиб, ўрду бозорда бўлуб суд ва савдо қилурлар эди. Бир намози дигар баяк-бор ғавғойи оми бўлуб, бу мусулмонлар тамом талонға бордилар. Черик забти бу мартабада эрдиким, фармон бўлдуким, жамиъ элнинг жиҳотини ҳеч ким сахламай тамом ёндура берғайлар. Тонгласи бир паҳар бўлмайдур эрдиким, ип учи, игна синуғича нима черик илигида қолмади, борчасини эгалариға ёндура бердилар» (56). Яна манбаларда қайд қилинишича, мемуарнинг 1828 йилда А.Кайзер томонидан амалга оширган немис тилидаги таржимасида Бобурнинг ҳарбий юришларини акс эттирувчи алоҳида харита ҳам илова қилинган. Бу илова қилинган харита шуни кўрсатадики, биринчидан, дунё олимлари у қўллаган ҳарбий тактика ва усулларга алоҳида қизиқиш билдиришган, иккинчидан эса Амир Темур ва Бобурнинг ҳарбий тактика ҳамда усуллари айрим ривожланган давлатлар ҳарбий ўқув дастурларидан ўрин олганини англатади. Шу маънода Бобур ўзини Султон Ҳусайн Бойқаро ёки бошқа темурий ҳукмдор ва шахзодалар билан қиёслаган тарихий тасвирлардан бирига мурожаат қилсак. «Бобурнома»-

¹⁵³ Муқимов З. Ўзбекистонда давлат ва ҳуқуқ тарихи. – Тошкент: Адолат, 2003. 159 – бет.

нинг 1503–1504 йил воқеалар баёнида, яъни Кобулда мустақил ҳукумат тузган Бобур подшоҳга қосид орқали Султон Ҳусайн Бойқародан Шайбонийхонга қарши чиқиш, қарши туришга ундовчи хабарлар келади. Мактублардан бирида Султон Ҳусайн Бойқаро Бобур подшоҳга Коҳмард ва Ажарда ҳарбий истехком билан мустаҳкам туриши ҳақида ёзиб юборади. Аммо Султон Ҳусайн Бойқаронинг кексалик, касаллик ва даврда, «Темурбекнинг юртида» ва айнан Хуросонда кечаётган сиёсий беқарорлик сабабми, оқибатини ўйламай тутган ҳарбий тактикаси ва режалари ёш бўлса-да, ҳарб илми ва ҳарб ишини яхши билган саркарда, юксак ҳарбий иқтидорга эга Бобур подшоҳга маъқул келмайди ва бу ўринда у огоҳлик билан марказлашган темурийлар давлати асосчиси, ҳарбий Бош қўмондони, адолат ва қудрат тимсоли, шонли сулоланинг бош бўғини бўлган, йигирма еттита давлатни ўз тасарруфига олган мулкгир Амир Темурни ёдга олади. У асар матнида «Темурбекнинг юртида» иборасини ишлатган ва Амир Темур давлати дунёнинг энг қудратли давлати бўлганлигига ишора қилган. Яъни «Султон Ҳусайн Мирзонинг бу хатлари мужиби ноумидлик бўлди. Не учунки, Темурбекнинг юртида бу тарихда андин улуғроқ подшоҳ ҳам ёш ва ҳам вилоят ва ҳам черик била йўқ эди». Яна у «Темурбек ўрнига ўлтурғон» дея ўз фикрларини давом эттириб, мудофааси, ғалабаси, оқибати таъминланмаган ҳарбий юришдан ташвишга тушиб, қаттиқ норози бўлганлигини яққол сездириб, шундай тушунтиришга ҳаракат қилган: «Султон Ҳусайн Мирзодек Темурбек ўрнига ўлтурғон улуғ подшоҳ ғанимининг устига юрмакни демай, ер беркитмакни деса, эл ва улусқа, не умидворлик қолғай?» (103). Бу лавҳа услуби ҳақида яна шуни айтиш мумкинки, Бобурнинг бу ёзганлари ўзи чақирган кенгашлардан бирида сўзлаган шонли нутқи бўлса керак, деб тахмин қилдик. Чунки лавҳа услуби расмий услубга хос бўлиб, ҳукмдорнинг кенгаш, қурултой, мажлисда ўз атрофига йиғилганларга, айнан давлат мулозимларига, ҳарбий амирларига қарата айтилган, сўзланган нутқни эслатади.

«Бобурнома»да келтирилган бунёдкорлик ишлари билан боғлиқ яна бир қиёсий фондаги тасвирга диққат қилсак, тасвирга кўра, Бобур Аграда амалга оширган бир монументал иморатни бино қилишга жалб қилинган тош йўнувчи уста, ҳунармандлар билан улуғ бобокалони бунёд қилган масжид қурилишида қатнашган сангтарошларнинг сони ва бир кунлик иш унуми, қўламини қиёслар экан, ўзининг бу борада айрим устун жиҳатларини

ҳам ҳеч иккиланмай «Ҳар иш ва ҳар нима учун жамиъ муқаррар ва муайиндурким, ота-оналаридин бери ул иш ва ул нимани қила келгандурлар. Нечукким, «Зафарнома»да Темурбекнинг «Масжиди сангин» иморатини қилурда мулла Шариф (Шарафиддин Али Яздий – Б.Р.) мундоқ муболаға била битибдурким, Озарбойжон ва Форс ва Ҳиндистон ва яна ўзга мамолик сангтарошларидин ҳар кунда икки юз киши масжидда иш қилурлар эди. Бир Аграда ушбу Агранинг сангтарошларидин менинг иморатларимда ҳар кунда олти юз саксон киши иш қилурлар эди» (209), деб дадиллик билан ёзади ва ўз фарзандларини, келажак авлодни ҳам бу каби хайрли қурилиш, бунёдкорлик ишлари, ақл ва қўл ихтироларини қилишга чорлагандек бўлади. Бу қиёсий тасвирнинг биз учун яна бир муҳим жиҳати бор, яъни, биринчидан, Бобур темурийлар Уйғониш даврининг фозил шахси, машҳур классик муаррихи Шарафиддин Али Яздийнинг улуғ бобокалони Амир Темур ҳақида 1424–1425 йилларида ёзиб тамомлаган машҳур «Зафарнома» номли мукамал тарихий асарининг билимдони эканлигига тан берсак, иккинчидан эса улуғ амир Алишер Навоий катта умидлар боғлаган валиаҳд Бадиуззамон Мирзони ҳам улуғ бобокалони Амир Темур тарихидан сабоқ, ибрат олиш мақсадида ва сиёсий ҳушёрлик, огоҳлик учун «Зафарнома»ни тез-тез муталаа қилиб туришга ундаб ёзган дидактик характеридаги мактуби¹⁵⁴ ва тазкираларида битилган «Мавлоно Шарафиддин Али Яздий» фикралари ёдимизга тушади.

6. Самарқанд тахтида алоҳида ҳукумат сурган ва давлат бошқарган темурий ҳукмдорлар бирма-бир санаб, изоҳлаб кўрсатилган тарихий давр ва қизғин жараёнлар тасвирида.

Самарқанд тахти ва мамлакат марказий бошқарув аппарати тизими ва тузилиши билан боғлиқ аниқ воқеалар баёнида Бобур подшоҳ «Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмас» (59), деб ёзар экан, Амир Темурнинг Самарқандни 1370 йилда пойтахт шаҳарга айлантириб, Самарқанд тахтига ўтиргандан бошлаб, то Бобур ўзигача Самарқанд тахтига ўтирган ва ҳукумат сурган Темурбек, Жаҳонгир Мирзо, Муҳаммад Султон, Улуғбек Мирзо, Абдулатиф Мирзо, Абдулла Мирзо, Абусаид Мирзо, Султон Аҳмад Мирзо, Султон Маҳмуд Мирзо, Бойсункур Мирзо, Али Мирзо каби ўн икки нафар темурий ҳукмдорларни номма-ном

¹⁵⁴ Алишер Навоий. Муншаот. МАТ. 14-жилд. – Тошкент: Фан, 1998. 187–бет.

ва хронологик кетма-кетликда санаб кўрсатган, фақат ўзининг кишиликлари олмоши «мен» билан «Бойсунқур Мирзодин мен олдим» деб алоҳида изоҳ берган. Нимагадир Бобур шонли сулоланинг бу каби муҳим тарихий маълумотида Самарқанд тахтида ўтириб беш йил ҳукмронлик қилган ва қайсидир маънода эса улуғ шоир, амир Алишер Навоий сўзлари билан айтганда, кўн-гил ишини мулк ишидан устун қўйган, Амир Темури хазинасини совурган, Самарқанд тахти бошқарувини издан чиқарган Халил Султонни бу силсилада тилга олмаган. Бундай тартиб билан кўрсатиш, биринчидан, Бобур услубига хос бўлиб, иккинчидан эса у китобхонни бир юз қирқ йилга яқин вақт давомида Самарқанд тахти, бошқарув тарихи билан, яъни ўзи «... юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди» (80), деб ёзган қисқа шарҳини расмий услубга солиб аниқ қилиб таништирган.

7. Амир Темури ва ўзи билан боғлиқ Ҳиндистон тасвирларида ёки темурийлар Уйғониш даврида Ҳиндистонда кечган айрим жараёнлар хусусида.

Асарнинг пойтахт Самарқанд тасвирида Бобур Ҳиндистондан келтирилган сангтарошлар ва номаълум моҳир рассом томонидан Дилкушо боғида қурилган кўшк деворларига санъаткорона чизилган сурат ҳақидаги кузатишлари асосида ёзган қизиқарли маълумотга дуч келамиз: «Темурбекнинг ва Улуғбек Мирзонинг иморати ва боғоти Самарқанд маҳаллотида кўптур... Яна Оҳанин дарвозасига ёвуқ қалъанинг ичида бир масжиди жумъа солибтур, сангин, аксар Ҳиндистондин элтган сангтарошлар анда иш қилибтурлар... Дилкушода ҳам улуғ кўшк солдурубтур, ул кўшкта Темурбекнинг Ҳиндистон урушини тасвир қилибтурлар...» (59). Демак, муаллиф тилга олган Дилкушо боғида солинган кўшкнинг девор суръатлари ҳақидаги хабар диққатга сазовор бўлиб, биринчидан, тасвирда тарихда Шимолий Ҳиндистонда бўлиб ўтган жанг тасвирини кўриш мумкин экан, иккинчидан эса темурийлар Уйғониш даври тасвирий санъат – минатюра санъати ривожидан хабар беради. Мазкур бебаҳо тасвири махсус ўрганган таниқли шарқшунос олим М.Ашрафий ўзининг «Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси» номли қимматли китобида шундай ёзади: «Кейинроқ битилган асар – «Бобурнома» (XVI аср) мемуарида Боғи Дилкушо саройи деворлари Темурнинг Ҳиндистонга юриши ҳақидаги тасвирлар билан безатилганлиги айтиб

ўтилади».¹⁵⁵ Ёки «Бобурнома»да «Деҳқат Ўратепанинг кўхпоя кентларидиндур, улуғ тоғнинг тубида тушубтур, бу тоғдин ўтгач, Масчо бўлур... Мен бир калонтарининг уйига туштим, қари киши эди, олтмиш-етмишда бор эди, вале онаси ҳануз бор эди. Хейли умр топқан хотун эди, юз ўн бир ёшта эди. Темурбек Ҳиндустонга кирганда бу хотуннинг уруқ-қаёшидин бири ул черикка бориб экандур. Ул хотирида бор эди, ҳикоят қилур эди» (87), деб битган лавҳага мурожаат қилсак. Бобур бу маълумотида ўзининг Деҳқатда бошида тож, аммо мулксиз, тахтсиз қазақликда юрган сарсону саргардон кунлари ҳақида ёзар экан, Амир Темур ҳақидаги эслатмани воқеа ичида воқеа шаклида тилга олган. Яъники, бир юз ўн бир ёшга кирган кекса онахон ҳақидаги ўзининг ҳайратомуз фикрларини битар экан, унинг хотиралари асосида Амир Темурнинг Шимолий Ҳиндистонга қилган ҳарбий юриши ва бу юришда бир юз ўн бир ёшни қаршилаган зукко онахоннинг қариндошларидан бири оддий аскар сифатида қатнашганини алоҳида мароқ ва кўнглидан кечган Ҳиндистон салтанати, умуман, салтанат орзуси билан ёзганлигини сезиш мумкин. Демак, онахон Амир Темурнинг Шимолий Ҳиндистонга уюштирган узоқ муддатли ҳарбий юришлари ҳақида айтган ҳаётий ҳикояси билан келажакка интилувчи, олдинни кўзловчи Бобур диққатини ўзига жалб қилган. «Бобурнома»да берилган Ҳиндистон тасвирларида Шимолий Ҳиндистонни ўз тасарруфига олиб, янги ҳаёт бахш этган ҳукмдор сифатида Амир Темурни тилга олади: «Темурбек Ҳиндистонга кириб чиққани(дин) бери бу неча вилоятким, Бҳира ва Ҳушоб ва Чаноб ва Чиниват бўлғай, Темурбекнинг авлодининг тавобий ва лавоҳиқи тасарруфида эди» (166). Бобур мазкур маълумотида сабабсиз «Темурбек авлодининг тавобий ва лавоҳиқи тасарруфида эди», деб алоҳида расмий характердаги эслатма ёзмаган. Чунки бу маълумоти билан у Ҳиндистон салтанатига нисбатан ўзининг ворисийлик ҳуқуқи борлигига дадил ишора қилган ва меросхўр теурий ҳукмдор сифатида «элчиликка таъйин қилиб бир қарчиғай йибориб, қадимий туркка тааллуқ вилоятларни тиладук», деб ўзининг қонуний талабларини ҳам билдирган ҳолда ёзиб жўнатган ва ўзининг расмий элчилари ҳақида ҳам ажойиб хабарлар битиб қолдирган. Аммо ушбу қизиқарли тасвирда Бобур Амир Темурнинг Ҳиндистон

¹⁵⁵ Ашрафий М. Темур ва Улуғбек даври Самарқанд миниатюраси. (Форс–тожик тилидан И. Зойиров таржимаси.) – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1996. 10– бет.

салтанатида ўзи каби муқим қолмаганига ҳам диққат қилган ва ўзининг сўз муддаосини асар матнда усталик билан қўлаган «кириб чиққан» (кирди-чикди) жуфт сўзлари воситасида ифода-далаб берган. Маърифатпарвар Пўлотжон Домулла Қаюмов ҳам ўзининг «Хўқанд тарихи ва адабиёти» китобида ёзган «Шоир ва адиб Бобур» номли фикрасида Бобурни алоҳида юксак эътироф билан «Ҳиндистонда темурийлар давлатини таъсис этди»¹⁵⁶ деб таъкидлаб кўрсатган.

8. Бобур валиаҳд ўғли Ҳумоюн Мирзога битган махфий васиятномасида ҳам Амир Темур номини юксак пафос билан тилга олган. Ўрганишимизга кўра, васиятнома ёки васият адабиёт-шуносликда алоҳида жанр сифатида эътироф этилган¹⁵⁷. Биз томонимиздан ҳам Алишер Навоий ижодида васиятнома ҳамда Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асарида васиятномалар маълум даражада тадқиқ ва таҳлил қилинган. Бобурнинг бу махфий васиятномаси ҳам нафақат адабиётшуносликда, балки миллий давлатчилигимиз тарихида ҳам алоҳида аҳамиятга эга бўлган қимматли ҳужжат ҳисобланади. У Бобурнинг оталарча шафқат ва шоҳона илтифот билан битилган махфий тутсуғидир.

Умуман, Бобур «Бобурнома»да ёзган Соҳибқирон Амир Темурга оид тарихий маълумотлар, тасвир. чизги, лавҳалардан шундай хулосалар чиқариш мумкин. Биринчидан, аввал валиаҳд шахзода, кейинчалик эса подшоҳ сифатида Бобур Амир Темур билан фахрланган ва ўзигача бўлган темурийларнинг тарихини, темурийлар Уйғониш даври тузукларини, маданиятини яхши ўрганган, билган ҳамда ана шу билганларини бобурога услубда ёрқин ва таъсирли тарзда баён қилишга интиланган. Иккинчидан, ўзбек давлатчилиги ва темуршунослик тарихини чуқур тадқиқ ва таҳлил қилиб ўрганишда «Бобурнома» муҳим манба ҳисобланади. Учинчидан эса даврдаги яқинлик сабаб буюк шахслар бир-бирларини руҳан, қалбан яхши ҳис қилгани каби шоҳ ва шоир Бобур ҳамда улуғ бобокалони Амир Темур ўртасида юз йилга яқин тарихий масофа бўлса-да, у умри давомида темурийлар Уйғониш

¹⁵⁶ Қаюмов П. Қўқон тарихи ва адабиёти. – Тошкент: Tamaddun, 2011. – 44-бет.

¹⁵⁷ Адабий турлар ва жанрлар. Уч жилдлик. 2-жилд. Лирика. Тошкент: Фан, 1992.165–168-бетлар; Abdurrahman Güzel. Dini-tasavvufi türk edebiyatı el kitabı. Ankara, 2014. Akçağ Yayınları. S. 531–534; Ражабова Б. Бокий васиятномалар // Ўзбекистон адабиёти ва санъати, 2015 йил 27 май; Ражабова Б. “Қутадғу билиг”да васиятнома // Ўзбек тили ва адабиёти, 2018, 4-сон. 42–49-бетлар

даври бунёдкори Амир Темурни ҳар томонлама тўла ҳис қилган ҳамда у каби мулкгир, бунёдкор, «мураббий ва муқаввий» ва сиёсий ҳушёр ҳукмдор бўлишга ҳаракат қилган. Шунинг учун у отаси каби кичик бир вилоят ҳукмдори бўлиб қолишни истамай, балки «Темурбек пойтахт қилиб эрди. Темурбекдин бурун Темурбекдек улуғ подшоҳ Самарқандни пойтахт қилғон эмас» (59), деб ёзган Самарқанд тахти бошқарувига интилган ва қисқа муддатга бўлса ҳам Амир Темур ўтирган тахтда уч қатла ўтирган ва Самарқанд тахти залворини юракдан ҳис қилган. Бу ҳолат билан кейинчалик ҳам фахрлангани, куч олгани мемуарда қайд этилган, масалан, ўзи билан боғлиқ бу қиёсий ҳолатни Бадиуззамон Мирзо билан учрашуви, мулоқати акс этган лавҳада кўриш мумкин ёки Самарқанд тахти бошқарувига мулк иши деб эмас, балки юзаки, кўнгул иши билан қараган Халил Султон номини «... юз қирқ йилга ёвуқ Самарқанд пойтахти бизнинг хонаводада эди» (80), деб ёзган қисқа шарҳида санаб кўрсатган ўн икки нафар темурий ҳукмдорлар қаторида тилга ҳам олмаганидан билиш мумкин. Бобур битган илмий аҳамиятга молик бўлган ушбу ўттиз битта тарихий маълумот ва лавҳалари келажакда Амир Темур ҳамда ўзи тўғрисида кўплаб илмий тадқиқотлар ва ижодий асарларнинг яратилишига туртки ва замин бўлиши шубҳасиз.

Дилшод ҒАЙИПОВ,
*Урганч давлат университети доценти,
филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

ОҒАҲИЙ ШЕЪРИЯТИДА МУҚАЙЯД ҚОФИЯ

Аннотация. Ушбу мақолада Муҳаммад Ризо Огаҳий шеъриятидаги муқайяд қофия хусусида сўз боради. Унинг унсурлари: равий, қайд, дахил, ридф ва таъсис таҳлилга тортилган. Шунингдек, Огаҳий шеъриятида муқайяд қофиянинг ўрни, унинг асар бадииятига таъсири ёритилган.

Аннотация: Данная статья посвящена изучению специфики рифмы мукайяд в лирике Мухаммада Риза Агахи. Проанализирована особенность таких элементов данной рифмовки, как равий, кайд, дахил, ридф и таъсис. Также, рассмотрено влияние мукайяда на художественность произведения и его значимость в поэзии Агахи.

Annotation: This article deals with the rhyme of muqayyad in the poetry of Muhammad Riza Ogahi. Its elements: narrator, record, entry, ridf, and facility are involved in the analysis. The role of muqayyad rhyme in Ogahi's poetry and its influence on the art of the work are also covered.

Калит сўзлар: Огаҳий, қофия, бадиият, муқайяд қофия, унсур, равий, қайд, дахил, ридф, таъсис, оҳангдошлик.

Ключевые слова: Агахи, рифма, художественность, рифма мукайяд, элемент, равий, кайд, дахил, ридф, таъсис, созвучность.

Key words: Ogahiy, rhyme, art, muqayyad rhyme, element, narrator, note, entry, ridf, establishment, melody.

Муҳаммад Ризо Эрнийезбек ўғли Огаҳий (1809-1874) шеъриятида қофиянинг ҳам алоҳида ўрни бор. Шоир бу илмнинг имкониятларини пухта ўрганиб, улуғ устозлари тажрибасидан илҳомланиб, гўзал асарлар яратди. Унинг қофия қўллашдаги маҳорати орқали ғоят истеъдодли ижодкор эканлиги кўзга ташланади. Айниқса, у танлаган халқчил қофиялар асар бадииятини оширган. Жуда кўп шеърлари мусиқабоп бўлиб, бу ҳолат ҳам Огаҳийнинг қофияга, у орқали оҳангдорликка эътибор қаратганига бориб тақалади.

Маълумки, мумтоз бадиият илмида қофия масаласига кенг тўхталинган. Умуман, назариётчи олимлар томонидан қофия илми кўп ўрганилган. XV асрда Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий «Фунун ул- балоға» асарида қофия ҳақида шундай ёзган эди: «Билгилким, мажмуи уламо ва фузало мазҳабинда аҳли табъга қофия илми билмак муҳимдир. Зероки, табънинг натижаси шеърдур. Ва шеърнинг асли қофия. Ва қофиясиз шеър мумкин эрмас... Ва зурафо байтни хайма (чодир)га нисбат қилибтурлар ва қофияни стунға. Яъни хайма стун бирла барпойдир»¹⁵⁸. Демак, XV асрдаёқ қофия илмини билишга жуда катта эътибор қаратилган. Қофия шеърнинг асоси, устунига қиёс этилган.

Огаҳий шеъриятида ҳам қофия чинакам маънода асосга, устунга айлана олган. Маълумки, қофия илмидаги унсурлар икки гуруҳга ажратилади:

1. Муқайяд (ўзак қофия) унсурлари.
2. Мутлақ (қўшимчали қофия) унсурлари.

Қофия юқоридаги унсурларнинг бирлашишидан ташкил топади.

Муқайяд қофия унсурларига равий, қайд, дахил, ридф ва таъсис киради. Ушбу қофия унсурлари қофиядош сўзлар ўзаги, яъни

¹⁵⁸ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи профессор А. Ҳайитметов) Тошкент: "Ҳазина", 1996, 3-бет.

асосидан жой олиши ва равийдан олдин келиши билан ўзига хослик касб этади. Огаҳий ўз шеъриятида муқайяд қофиядан унумли фойдаланган.

1. Равий – қофиянинг тузилиш маркази. «Равий» сўзи арабча «риво» сўзидан олинган, луғавий жиҳатдан туяга юк ортишда ишлатиладиган арқон деган маънони ифодалайди. Шундан ҳам кўринадики, равий қофиянинг маркази, таянчидир. Равий, асосан, бир товушнинг қофиядош сўзларда айнан такроридан, баъзан эшитилиши бир-бирига яқин бўлган товушларнинг алмашишидан пайдо бўлади. Равий асос билан асос қофияланганда ҳар бир асос охирида, қўшимчали асос билан қўшимчасиз асос қофияланганда асос билан қўшимча чегарасида, қўшимчали асос билан қўшимча жуфтланган ҳар иккаласининг охирида ва, ниҳоят, қўшимча билан қўшимча оҳангдош бўлганда шу қўшимчалар охирида келади:

*Лаъли шириниму ер тутқон қаро хол остида,
Ё кўюлмиш нуқта айларда рақам бол остида*¹⁵⁹¹.

Ушбу байтда «хол» ва «бол» сўзлари қофия ва шу сўзларнинг охиридаги «л» товуши равийдир.

*Лабинг то қилди бу ҳайрон тамошо
Бўлуб жисмиға кирди жон тамошо* (40-бет).

Юқоридаги байтда «ҳайрон» ва «жон» даги «н» товуши равийдир.

Ёки:

*Ваҳки сандин манга жуз жавру жафо нодиру шоз,
Ўзгага ғайри карам бирла вафо нодиру шоз* (100-бет).

Ушбу байтда эса «жафо», «вафо» қофиядош сўзларидаги чўзиқ унли товуш «о» равий ҳисобланади.

*Боғ ичра еткурди очиб то гул юзинг жонона файз,
Ҳам топти гуллар рангу бў, ҳам булбули девона файз*

(160-бет).

Бу байтдаги «жонона», «девона» қофиядош сўзларидаги сўнгги товуш «а» - қисқа унли равийдир.

Юқоридагилардан кўринадики, Огаҳий шеъриятида равий турли ҳолатда намоён бўлади.

Маълумки, баъзан равий икки хил товушдан ҳам пайдо бўлиши мумкин, лекин бу товушлар бир-бирига ўхшаш бўлиши лозим. Биз Огаҳий шеъриятида бундай равийларга дуч келмадик.

¹⁵⁹ Огаҳий. Таъвизу-л-ошиқин. – Т.: 2014. 41- бет. Бундан кейинги шеърий парчалар шу девондан олинадиган ва қавс ичида саҳифаси кўрсатилади.

2. Таъсис сўзи асосламоқ, мустаҳкамламоқ деган маънони англатади. Таъсис ул ҳарфни айтурларким, қофия ҳарфининг аввалида келур, бу тўққиз ҳуруфнинг оғзи андиндур. Ва бу алифтин ўзга ҳарф бўлмас доим, нетокким: олим ва ҳоким бўлғай. Масалан: олам – одам, «о» (алиф) – таъсис, «л» (лом), «д» – дол – дахил, «м» (мим) – равийдир. Ва таъсис икки навъ бўлур. Они муттасил дерлар, нетокким оқил бўлғай. Ва бир навъ улким, икки лафзда воқеъ бўлур, нетокким: дарё дил бўлғай. Ва мунинг қоидаси улдуким, матлаъда риоят қилса, барча байти охирига, ривоят вожибдур¹⁶⁰.

Огаҳий шеъриятидаги қофияларда ҳам таъсис жуда кўп ўринларда учрайди. Жумладан:

*Оташин рухсоринг очсанг аҳли олам ўртанур,
Аҳли олам йўқки, мино ранг торам ўртанур* (115-бет).

Бу байтда «олам» ва «торам» қофиядош сўзлар. Ушбу сўзларда «о» (алиф) таъсис, «л», «р» – дахил, «м» – равий ҳисобланади, «а» қисқа унли.

Туркий шеърятда бир ғазалнинг айрим қофияларида таъсис қўлланилса, бошқаларида таъсис бўлиши шарт этиб белгиланмаган. Бундай қоида форс шеъриятига ҳам хос. Огаҳий қўллаган қофияларда баъзан таъсис иштирок этмайди. Масалан:

*Қўюбман то таалуқ маҳбаси ичра қадам ёлғуз,
Чекарман ҳар нафас ғам шахнасиндин минг ситам ёлғуз*
(138-бет).

Ушбу байтда «қадам», «ситам» сўзлари қофиядошдир. Бу сўзларда «м» ундоши равий. «А» ҳарфи қисқа унли бўлиб, ундан кейинги ҳарфлар «д», «т» эса ҳаракатли ундошлардир. Кўринадики, ушбу байтда, нафақат ушбу байтда, балки 11 байтли ғазаланинг қофияларида таъсис йўқ.

3. Ридф деб “алиф”, “вов” ва “ё” ни шу шарт билан айтурларки, равийдан аввал келсин, мутаҳаррик (ҳаракатли) ҳарфларсиз ва улардан олдин келувчи ҳаракатларсиз.

Ридфни ўз ичига олувчи ҳар қандай қофияни мурдаф ўқирлар, бунга “ро” сукунли ва “дол” фатҳа билан ўқилур.

Ва агар равий ва ридфнинг ўртасида сокин ҳарф бўлса, уни ридфи муфрадли мурдаф деб атарлар.¹⁶¹ Маълумки, ридфнинг 3 тури бор:

¹⁶⁰ Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға (нашрга тайёрловчи, сўз боши ва изоҳлар муаллифи профессор А. Ҳайитметов) Тошкент: “Ҳазина”, 1996, 76-бет.

¹⁶¹ Шарқ мумтоз поэтикаси (Ҳамидулла Болтабоев талқинида) \Абдурахмон

а) ридфи аслий. Қофиядаги ундош равий олдидан келган “о” чўзиқ унлиси ва вазн тақазосига кўра чўзиқ унлига айланган “у”, “ў”, “и”, “э” товушлари ридфи аслий деб юритилади. Огаҳий шеъриятида ҳам ридфи аслийга жуда кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Жумладан, “о” ридфи:

Ичмак муносиб усру фасли баҳор шарбат,

Гар гулшан ичра тутса бир гул узор шарбат (77-бет).

“у” ридфи:

Монеъ базми висол ўлди манга шум рақиб,

Бўлсун ошуфтау авворау маъдум рақиб (67-бет).

“и” ридфи:

Шукрки, айш базмидин еткурубон навид ийд,

Аҳли жаҳонни айлади маст майи умид ийд (96-бет).

б) ридф-и зойид-и муфрад. Равийга олд томондан унлиси қўшилган ундош бўлиб, товуш (“қайд”ни мустасно қилганда) ридф-и зойид-и муфрад деб юритилади. Огаҳий шеъриятида жуда кам бўлса-да, бундай қофия учрайди:

Басе, кўп эди анга аснофи сайд,

Бири кўрмаган умрида доми қайд (485-бет).

в) ридф-и зойид-и мураккаб. Маълумки, равий билан аслий ридф орасида келадиган ундош товушлар: “х”, “р”, “с”, “ш”, “н”, “ф” мураккаб ридфли муқайяд қофия бўлади. Бундай қофия Огаҳий шеъриятида жуда кам.

Масалан:

Тож жунун даштига кирдим қилибон бошни ялонг

Сарсари оҳим ила тутди жаҳонни тўполонг (191-бет).

4. Қайд боғлаш деган маънони англатади. Равийдан олдин келган “б”, “н”, “з”, “р”, “с”, “ф”, “х”, “ш”, “ғ”, “х” ундош товушлари қайд деб юритилади. Маълумки, қайд олдида ҳамиша қисқа товуш бўлиб, у ҳам қофиядош сўзларда такрорланиб келади. Бундай қофияли сўзлар ҳам жуда кўп эмас. Шоир маснавийларида 10 га яқин ўринларда, ғазалларида 2 ўринда учрайди:

Қасрлари мисли қусури биҳишт,

Файз ила оғишта анга хон хишт (450-бет).

Ушбу байтда “Биҳишт”, “хишт”, сўзлари қофиядош, “т” товуши равий бўлса, “ш” қайд, “и” эса қисқа унлидир.

Одат этмишдур емоқ ул лаъли шаккарханд қанд,

Оллоҳ-оллоҳ, кўрдиким, қилмоқ тановул қанд, қанд (94-бет).

Бу байтда “д” равий, “н” қайд, “а” эса қисқа унли ҳисобланади.

5. Дахил - орага кирувчи, суқулувчи. Қофияда равий билан таъсис ўртасига суқулиб кирувчи ҳаракатли ундош товуш дахил деб юритилади. Огаҳий шеъриятида дахилли қофияга ҳам ми-соллар анча учрайди. Жумладан:

Комини сайраро қилиб ҳосил,

Шоҳиди айшиға бўлиб восил (479-бет).

Юқоридаги байтда “ҳосил”, “восил” сўзлари – қофия. Қофияда-ги «л» равий, «о» чўзиқ унлиси таъсис, “с” эса дахилдир.

Қофиядош сўзларда дахил доимо бирдек мос келавермайди. Масалан:

Кишиким бўлса ишқ аро содиқ,

Анга маъшук бўлғуси ошиқ (462-бет).

Ушбу байтда «содиқ», “ошиқ” сўзлари қофиядош. «Қ» товуши равий бўлса, “и” қисқа унли, “о” унлиси таъсис, “д” билан «ш» ун-доши дахил. Кўринадики, “д” ва «ш» дахиллари бир ундошнинг айнан такрори эмас. Шуниси муҳимки, таъсисли қофиянинг да-хили айнан такрорланса, қофиянинг оҳангдошлиги яна ҳам ку-чаяди.

Юқоридагилар Огаҳий шеъриятида муқайяд қофиянинг бар-ча унсурлари учрашини исботлайди. Шоир равий, таъсис, ридф, қайд, дахил унсурларини қўллаб, қофиянинг гўзал намуналари-ни яратган. Муқайяд қофиялар шеърнинг оҳангдорлигини таъ-минлашда асосий воситалардан ҳисобланади. Огаҳий шеърия-тида муқайяд қофияларнинг кўп учраши шоир бадий маҳорати маҳсули, бундай қофиялар эса ижодкор асарларининг ўқимиш-лилигини яна ҳам оширган.

Муҳаммад Ризо Огаҳий қофия масаласига катта эътибор би-лан қараган. Ҳар бир сўзга юксак муҳаббат ва санъаткорлик би-лан ёндашган. Шу боис ҳам у томонидан ишлатилган қофиялар жозибатор ва мусиқийлик касб этган. Огаҳий шеъриятининг мухлислар қалбини забт этгани, жуда кўпчилигининг қўшиққа айлангани эҳтимол шундандир.

Тоҳир ХЎЖАЕВ,

*Навоий давлат педагогика институти ўзбек адабиёти
кафедраси доценти, филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

НАВОИЙ“НАВОДИР УШ-ШАБОБ”ИДАГИ АЙРИМ БАЙТЛАРНИНГ ҲАЁТИЙ МОҲИЯТИ

Аннотация: Мақолада Алишер Навоийнинг “Наводир уш-шабоб” девонидаги ҳаёт,тириклик,инсон умри,яшаш моҳияти ҳақидаги байтлари таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: “Ҳазойин ул-маоний”, “Наводир уш-шабоб”, шоҳбайтлар, панднома байтлар

Навоий асарлари маъно ва мазмунининг теранлиги, ҳаётийлиги, асрлар ўтса ҳамки, замон руҳига мос келавериши билан кишини ҳайратга солади. Профессор А.Ҳайитметов таъкидлаганидек: “У том маънода ўз даврининг кўз-қулоғи бўлишга интилар, ўз атрофини синчиклаб кўздан кечирар, ҳар овозга синчиклаб қулоқ солар ва кўрган-эшитганларига тиниқ ақли билан ўз муносабатини ҳам билдириб ўтишга ҳаракат қилар эди. У турмушда учрайдиган оддий нарса ва ҳодисаларни усталик билан назмийлаштира билар, улардан катта умумлашма фикр ҳамда хулосалар чиқара олар эди”.¹⁶² Шоирнинг шундай байтлари борки, ҳаёт, тириклик,инсон умри, яшаш моҳияти ҳақидаги катта-катта китоб ёзса бўладиган фикрларни ўзида мужассамлаштиради. Бундай байтлар адабиётшунослар томонидан турлича изоҳланади: “Шоҳ байтлар”, “фикрлар қаймоғи”, “ибратомуз байтлар”, “ҳикматомуз байтлар”, “ҳаққоний байтлар”, “асрлар оша эскирмас мисралар”, “ҳаётий ҳикматлар”, “панднома байтлар”, “фикрлар қайроғи” ва ҳоказо. Улардан чиқадиган хулоса битта: ҳаққоний, ҳамма замонда ҳам ўз қимматини йўқотмайдиган, ҳаёт ва инсон хусусидаги ўта ақлли фикрлар. Мана шундай байтлар Навоийнинг “Ҳамса”-сида, “Маҳбуб ул-қулуб”, шеърий асарларида кўпроқ кузатилади.

Шоирнинг “Наводир уш-шабоб” девонидан олинган 10-15 байт асосида мулоҳазаларимизни билдирамиз.Бу девон шоирнинг йигитлик даври маҳсули сифатида қаралади. Аммо бу қараш нисбийлиги, ўрта ёшлик ва кексалик даври шеърлари ҳам девондан ўрин олгани олимларимиз томонидан аниқланган. “Ҳазойин ул-маоний”нинг барча девонларида бўлгани каби, бу девоннинг ҳам асосий жанри ғазалдир. Уларда илоҳий, дунёвий

¹⁶² Ҳайитметов А. Навоий лирикаси.Тошкент: “O‘zbekiston”, 2015. 116 бет.

ишқ, диний-тасаввуфий, фалсафий, одоб-ахлоқ мавзулари кенг ёритилган. Ана шу мавзулар сингдирилган ғазалларнинг айрим байтларида шоир юқоридаги руҳдаги фикрларни қистириб ўтади. Ҳаётий тажриба ва хулосаларини баён этади.

Маълумки, инсонга яхшилик ҳам, ёмонлик ҳам тилидан келади. У билан кўп фойдали ишлар амалга ошади ёки инсон бошига кулфатлар ёғилади. Шу сабаб халқимиз “Тилга ихтиёрсиз – элга эътиборсиз”, “Қизил тил қора бошнинг душмани”, “Инсоннинг бошига бало тилидан келади”, “Яхши сўз билан илон инидан чиқади”, “Яхши сўз –жон озиғи, ёмон сўз –бош қозиғи”, “Тилидан бол томади”, “Тили заҳар” каби жумлаларни кўп ишлатади. Юсуф Хос Ҳожибнинг “Қутадғу билиг” асарида тил, унинг фойда ва зарарлари ҳақида кўп ёзилган. Навоий асарларида ҳам бу мавзуга алоҳида эътибор қаратилган. “ Наводир уш-шабоб”даги мана бу байт бу борадаги фикрларнинг энг юксак ифодаси:

Кимки кўнглин истамас ғамгин тилини асрадег

*Ким, тилин тийган кишининг кўнглида озор эмас.*¹⁶³

Юқорида таъкидланганидек, барча кўргуликларнинг калити –тил. Одамзод қалбига шодлик,хушкайфият, руҳий кўтаринкилик яхши муомала, ширин гапу қувончли хабар сабаб уйғонади. Аксинча, кўнгил ғаму озорлари ҳам тил боис ҳосил бўлади.

Навоий талқинича, кимки кўнгли ғуссаю нотинчликка тушишини истамаса, тилига эҳтиёт бўлсин. Тилини тийган, бўлар-бўлмас, ёлғон-яшиқ гаплардан йироқ кишининг кўнглига озор етмайди. Бу –ҳақ гап. Ҳамма даврларда ҳам ўз аҳамиятини сақлаб қоладиган фикр. Инсоннинг бошига чексиз ташвиш келтирадиган нарса қаноатсизлик. Бориға шукр қилмай, ўзини ўтга, чўғга уриб, ҳалолу ноҳалол йўл билан бойлик тўплашга уриниш –охири афсус, оқибати надомат. Бу –ҳаётда кўп кузатилган, инсон умри билан ҳамоҳанг кечадиган жараён. Халқимиз бу ҳодисаларга ҳам муносабат билдирган: “Кўзи оч”, “Кўзи тўймас”, “Еб тўймас”, “Юҳ”, “Дарёни симирадиган” ва ҳоказо. Бунга қарши мулоҳазалар ҳам баён қилинади: “Бир парча нон билан қорин тўяди”, “Қотган нону совуқ сув бўлса бас”, “Яримта нон –роҳати жон” ва бошқалар. “ Наводир уш-шабоб”даги мана бу байтмазмуни шу руҳда:

¹⁶³ Алишер Навоий. Наводир уш-шабоб. МАТ. 20 томлик. 4 том. Тошкент: “Фан”, 1989. 168 бет.(Кейинги мисоллар ҳам ушбу девондан олиниб,саҳифаси кўрсатилади)

*Бўлма кун қурсин тилаб афлокдек саргаштаким,
Бир фатири хом ила осон ўтар ҳар кун маош. (187- бет)*

Мумтоз адабиётда “афлокдек саргашта” деган тушунча бор. Бу –фалакнинг айланишига ишора. Тиниб-тинчимас, қорину бойлик илинжида ҳеч нарсадан қайтмайдиган кимсаларнинг ҳолати унга қиёсланмоқда. Шоир фикрича, бу ҳаракат маъқул эмас. Чунки бир кунлик тирикчилик бир хом патир билан ҳам ўтади. “Хом фатир” –қаноат, ҳалол меҳнат билан ўтадиган умр рамзи. Бундай киши учун ҳаёт ташвишлари осон кечади. Мана шу фикрлар мазмуни мазкур мисраларда ўз ифодасини топган:

*Майли дунёки, солур кимсани тинмасликка,
Тинибон кўнгли анинг кимки, кўнгулдин чиқариб. (47- бет)*

Дунё майли, бойлик, мол-давлатга ҳирслик кишини ташвишга солади. Уни тиниб-тинчимасликка ундайди. Шу сабаб у ўзини турли кўйга солади: тўғри-нотўғри, ҳалол-ноҳалол, рост-ёлғон, тоза-нотоза йўлга бошлайди. Бундай бесаранжомликдан қутилишнинг йўли битта: ана шу тамани кўнгилдан чиқариш. Инсон умри даврлар асосида талқин этилади. Умрнинг баҳори, ёзи, куз ва киши бўлади. Даврлар асосидаги қайди ҳам бор: ёшлик, йигитлик, ўрта ёшлик, кексалик. Ҳар бир даврни асословчи, ҳаётдаги маълум нарсаларга қиёсланувчи ўхшатишлари ҳам мавжуд. Навоий кексалик, унинг белгилари ҳақида кўп ёзган. “ Наводир уш-шабоб”да кексалик, умрнинг поёни яқинлашганини кўрсатувчи байт учрайди:

*Тишларимдин ики дандонаки чарх айлади кам,
Рахналар бўлди ажал киргали жон чиққали ҳам. (305- бет)*

Сочнинг оқариши, белнинг букчайиши, кўз хиралигию вужуд титроғи – кексалик аломатлари. Унинг яна бир белгиси – тиш тушиши. Кексаликда тушган тишнинг ўрни қайта тўлмайди. Бу- ҳаёт қонуни. Навоий изоҳича, икки дон тишнинг тушиши – ажал кириши ва жон чиқиши учун очилган йўл.

Ҳаёт бор экан, инсон яшар экан, унинг дўсти ҳам, душмани ҳам бўлади. Шоир айтганидек, мевага пўст бўлур, мағз ҳам, кишига дўст бўлур, душман ҳам. Сенга ким душманлигини билсанг, у билан курашиш, қарши туриш осон. Эҳтиётлик билан ҳаракат қиласан. Аммо яширин душмандан Оллоҳ сақласин.Унинг қачон, қай вақтда зарба бериши ноаниқ. Навоий ҳазратлари ёзганларидек, унинг хавфи кўпроқ:

*Оғзи жон қасди қилур, жонға таваҳҳум йўқ ажаб,
Хавфи кўпроқдур анинг ким, махфий ўлса душмани.(426 -бет)*

Навойи ғазалларида ишқ, ошиқ, маъшуқа ва бошқа мавзуларда ёзса ҳам, ҳаётӣй ҳикматларини у ёки бу шаклда билдириб ўтади. Шоирнинг бу пандлари, хулосалари кўпроқ байтнинг иккинчи мисрасида келтирилади. Биринчи мисрадаги фикрини асослаш, тасдиқлаш учун иккинчи қаторда қатъӣй ҳукм билдиради. Шоир девонида қуйидаги ҳаётӣй ҳақиқатлар учрайди: “Киши фарзанди қачон кимсага фарзанд ўлмиш?” (186- бет), “Илм баҳс айлар замон раҳмат бўлур нозил” (272-бет), “Ҳар неким йўқтур, эрур топмақ муҳол” (277- бет), “Вафо аҳлига ким озор етказса, зиён кўрмаса, фойда ҳам қилмайди” (301-бет), “Бўлди ўз нодонлиғимни англамоқ донолиғим” (315-бет), “Эл нетиб топқай мениким мен ўзумни топманом” (359- бет), “Шод бўлма буд ила, ғам ҳам ема нобуд ила” (391-бет), “Ёрдин яхши эмас айламаги ёр гила” (396-бет), “Мен эдим сенинг кеби, мен янглиғ ўлғунг сен доғи” (427-бет), “Мизбон зоҳид хуш эрмас, бўлса меҳмон ичкучи” (476- бет) ва ҳоказо. Умуман, бу мазмундаги мисралар шоир қарашлари, ҳаётӣй кузатишлари ва тажрибалари маҳсули эканлиги билан ҳамма даврда ҳам эътиборлидир.

Равшан УСАНОВ,

*доцент кафедры культурологии Худжандского
государственного университета
имени академика Б. Гафурова
(Таджикистан)*

Мунира БОЛТАЕВА,

*преподаватель кафедры культурологии Худжандского госу-
дарственного университета имени академика Б. Гафурова
(Таджикистан)*

КОНЦЕПЦИЯ НЕНАСИЛИЯ ПЕРСИДСКО-ТАДЖИКСКИХ МЫСЛИТЕЛЕЙ

Аннотация. Мазкур мақола маллифи ўрта асрлар форс-тожик фалсафӣй қарашлари ривожига эътибор қаратган. Адолат тушунчасида мутафаккирларнинг ижтимоӣй-ахлоқӣй идеали акс эттирилиб, эзгу жамият ҳақидаги орзулари ўз ифодасини топган. Барча форс-тожик файласуфлари инсонлар ахлоқӣй ва ижтимоӣй ҳаётида адолатпарварликни асосий тушунча деб эътироф этишгани ёритилган.

Аннотация. Автор данной статьи обратился к истокам возникновения философских учений средневековых персидско-таджикской мыслителей. В категории справедливости во всей полноте отражен их социально-этический идеал, выражена мечта о добродетельном обществе. Все персидско-таджикские мыслители считали справедливость основой социальной и нравственной жизни людей.

Annotation. The author of the article applies to the source of origin of philosophical trainings of medieval Persian-Tajik notionalists. Their social-ethic ideal is reflected in the category of justice, their dream about virtuous society is also expressed there. All Persian-Tajik notionalists considered justice as the basis of social and moral life of people.

Таянч сез ва иборалар: адолат, тенглик, комилинсон, донолик, зӯрлик, адолатсизлик

Ключевые слова и выражения: справедливость, равенство, совершенный человек, мудрость, насилия, несправедливость

Key words and phrases: justice, equality, perfect man, wisdom, violence, injustice.

Несомненно, справедливость является одним из основных понятий нравственного сознания и важнейшей категорией этических и социальных учений наших мыслителей. В категории справедливости во всей полноте отражен их социально-этический идеал, выражена мечта о добродетельном обществе. Все наши мыслители считали справедливость основой социальной и нравственной жизни людей.

По мнению Ибн Сины, «справедливость – это середина между жестоким произволом и униженностью»¹⁶⁴ и ее смысл заключается в том, «чтобы душа устанавливала срединное положение между противоположными нравами, в частности, в том, что ее привлекает и что отвращает, что вызывает у нее гнев и что побуждает в ней интерес к жизни или, наоборот, не пробуждает»¹⁶⁵.

Как вытекает из определения справедливости, Ибн Сина под влиянием Аристотеля, верно обратил внимание на то, что справедливость выражает не какую-то одну добродетель, а охватывает их все. По мнению, Ибн Сины и других мыслителей, справедливость составляет основу социальной и моральной жизни людей. Возвышенность добродетели справедливости в сравнении с другими добродетелями заключается в том, что она как бы является объединяющей базой для других основных добродетелей, так как такие главные добродетели, как мудрость, мужество

¹⁶⁴ 1. Абуали Ибн Сина. Трактат об этике // Абуали Ибн Сина. Избранное. Т.2 – Душанбе-Ашгабат, 2003, –С.166.

¹⁶⁵ 2. Абуали Ибн Сина. Трактат об этике // Абуали Ибн Сина. Избранное. Т.2. –Душанбе-Ашгабат, 2003, –С.169.

и благочестие, без справедливости теряют свою значимость. Справедливость, как бы цементирует их, создает взаимосвязь между ними.

В интерпретации наших мыслителей справедливость – очень широкая категория, она включает в себя очень много других добродетелей, к числу которых относятся преданность, объективность, сострадание, взаимопомощь, взаимоуважение, награда и наказание, равноправие, твердость, терпимость и т.д. Согласно ал-Фараби, Ибн Сине, Абу Бакру Рази, Низаму ал-Мульку и др., объединение людей в обществе обусловлено, с одной стороны, естественной необходимостью, которая проистекает от симпатии, связывающей людей между собой, а с другой – социальной необходимостью вводить в жизнь понятие справедливости. Исходя из этого, наши мыслители считали, что социальная солидарность должна сглаживать недостатки естественной солидарности. Социальная солидарность обеспечивается справедливостью, которая должна лежать в основе закона и распределения. В целом, по мнению наших мыслителей, справедливость возникла и существует как социальная необходимость. Только жизнь по законам справедливости и справедливость законов могут обеспечить истинную солидарность, взаимопомощь людей. Только справедливость может обеспечить совершенство и счастье людей.

У ал-Фараби, Ибн Сины, ал-Маварди, ал-Газали и др. мыслителей средневековья слово «справедливость» связывается этимологически со словом «равенство» и «равновесие». Однако это равенство не считается ими ни естественным, ни социальным; это лишь равенство перед законами и нормами жизни. Поэтому справедливость немыслима без равенства перед законами, она выражает гармонию и совершенство общежития. Нарушение такого «равенства» приводит к дисгармонии, а последняя всегда и везде отражает несправедливость. В этическом плане равенство, равновесие и гармония, в сущности, ничто иное, как соблюдение меры: «Любые действия обладают функциями срединными и воистину, когда эти действия, выполняющие свою срединную задачу, предпринимались до формирования похвального нрава, то они и приводят к нему, а если они предпринимались после формирования похвального нрава, то они его сохраняют в том же состоянии. Если же их предпринималось больше или меньше, чем следовало, причем до образования доброго нрава, то они

превращают его в скверный, а если после образования такового, то они его уничтожают. Ситуация в этом случае похожа на ситуацию с физическими состояниями, например, со здоровьем. Если есть здоровье, то его нужно беречь, а если его нет, то его необходимо обрести, а способствует его обретению умеренность в еде, труде и других вещах, ведомых искусству врачевания. Если эти вещи будут срединными, то будет обретено и здоровье, если его не было или же оно было подорвано, и сохранилось, если оно имелось»¹⁶⁶.

На наш взгляд, определенный интерес представляет требования наших мыслителей, предъявляемые к справедливому человеку. По их мнению, справедливый человек обязан защищать права и интересы своих сограждан, везде и всегда уважительно относиться к старшим, честно исполнять доверенные ему поручения, выполнять свой долг перед родителями и другими членами семьи, всегда и при всех обстоятельствах быть правдивым, верным данному слову. Справедливый человек должен всегда и везде умело и разумно управлять своими чувствами, страстями и аффектами души.

По мнению большинства таджикских мыслителей средневековья, несправедливость приводит к совершению насилия по отношению к людям. Исходя из этого не следует избегать несправедливости, а во взаимоотношениях с людьми бороться за справедливость. Ведь Ибн Омар говорит: «Пророк – да будет мир над ним! – сказал: «У справедливых будут в раю дворцы из света. Они будут там со своими людьми и с теми, кто был под их рукой»¹⁶⁷.

Средневековые персидско-таджикские мыслители, считая справедливость частицей творца в душе человека, доказывали, что только справедливость может создать и упрочить равновесие, порядок и мир между людьми. Поэтому самым совершенным человеком они считали того, кто отвечал всем требованиям справедливости. Таких людей, например, Ибн Сина называл «представителями Аллаха, его халифами на земле»¹⁶⁸.

¹⁶⁶ Абуали Ибн Сина. Трактат об этике // Абу али Ибн Сина. Избранное. Т.2. – Душанбе- Ашгабат, 2003, –С.168.

¹⁶⁷ Низом ал-Мульк. Сиасет-намэ. Перевод введения в изучение памятника и примечания Б.Н. Заходера.-М.,-А., Изд. АН СССР, 1949. С. 62.

¹⁶⁸ Абуали Ибн Сина. Трактат об этике // Абуали Ибн Сина. Избранное. Т.2. – Душанбе - Ашгабат, 2003, –С.168.

Зилола АМОНОВА,

*Бухоро давлат университети ўзбек адабиёти
кафедраси доценти, филология фанлари номзоди
(Ўзбекистон)*

НАВОИЙ ИЖОДИДА «АЛИФ» ҲАЙРАТЛАРИ

Аннотация. Мақолада Алишер Навоий ижодида қўлланилган араб алифбосидаги “алиф” ҳарфи ва унинг рамзий-ботиний маънолари акс эттирилган. Таҳлиллар давомида Навоийнинг анъанавий тасвир услуби ва новаторлик жиҳатларига эътибор қаратилган. Айниқса, Алишер Навоийнинг Имомиддин Насимий ижодидан илҳомланиш масалалари ҳам инобатга олинган.

Калит сўзлар: Алишер Навоий, Имомиддин Насимий, алиф, ҳуруфийлик, адабий таъсир, бадиий маҳорат

Алиф – араб алифбосининг ибтидо ҳарфи. Мазкур ҳарф адабиётимиз тарихида шаклга асосланган қатор бадиий санъатларни юзага келтирган. Қолаверса, ўз рамзий-ботиний маъноси ила ҳуруфийлик тариқати моҳиятини ифодалашга хизмат қилган. Ҳуруфийлик XIV асрларда Озарбайжон, Туркия давлатларига энг кенг тарқалган бўлиб, асосчиси Фазлуллоҳ Наимийдир. У бадиий ижод билан шуғулланиб, ўз тариқати ғояларини насрий ва назмий асарлари орқали баён этган. Аммо мазкур тариқатнинг анчайин кенг тарқалиши ва ривожланиш сабабларидан бири, кўпгина истеъдодлишоирлар ўзларини шу маслакка мойил кўрдилар. Ўз ижодларида ҳуруфийлик ғояларини тарғиб этдилар. Ана шундай ўз даврининг машҳур шоирларидан бири Имомиддин Насимий эди. Насимий ижодидаги инсонсеварлик, гуманизм, инсон илоҳийлиги билан боғлиқ мотивлар Шарқ адабиёти вакиллари ижодида кенг ёритилди. Насимий ижоди ва матонати улуғ шоир Алишер Навоийни ҳам бефарқ қолдирмаган. Унинг ғоя ва тимсолларига ҳамоҳанг қатор шеърлар яратди. Айниқса, араб ҳарфларининг ботиний маънолари зикр этилган мисралар шоир ижодида салмоқли ўрин эгаллайди. Фикримиз исботи сифатида алиф ҳарфи билан боғлиқ айрим байтлар таҳлилини назардан ўтказасак:

*Бормудур кўнглумда кесган ҳам алиф, ҳам наълу доғ,
Ё бу миръот ичра солғон акси хуснунг онидур?*¹⁶⁹

Маълумки, инсон яратилганда унинг кўнгли Оллоҳ назаргоҳи сифатида энг юксак мавқени эгаллади. Навоий кўнглимда ҳам алиф, ҳам наълу доғ мавжуд, дейиш билан асосий мақсадни

¹⁶⁹ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. I том. – Тошкент, Фан, 1987. – 165-бет.

ифодалайди. Яъни кўнглимда алиф деганда, Оллоҳ назарда тугилади. Чунки ҳуруфийликда Алиф орқали Оллоҳ, унинг воҳид зот эканлигига урғу берилади. Наълу(тақа шаклидаги тамға) доғ (дард, қайғу) деганда эса, шоир сувайдони назарда тутган бўлиши мумкин. Айтишларича юрак ўртасида қора нуқта бўлармиш ва бу доғ сувайдо деб юритилар экан.Сувайдо орқали Оллоҳ гўёки, ўз яратган бандасининг юрагига наъл қўйганлигига ишора-дир. Чунки, инсон юраги ҳар урганда “Оллоҳ” деб зикр этар экан. Навоий кўнглимда алиф деганда, қалбимда Оллоҳ бор дейди, наълу доғ бор деганда эса, Оллоҳ инсонни яратиб, ўз мухрини унинг кўнглига, қалбига чекканлигини назарда тутган. Байтнинг иккинчи мисрасида Олам ҳақида фикр юритилади. Яъни бу олам миръот (кўзгу) бўлиб, Оллоҳ ҳуснининг аксидир, дейди. Демак, биринчи мисрада одам ҳақида, иккинчи мисрада олам ҳақидаги фалсафий мушоҳадалар зикр этилади.Шоир олам ва одамнинг яратилиши тўғрисидаги мулоҳазаларини ҳуруфийлик таълимотига асосланган ҳолда қуйидаги байтида ҳам давом эттиради:

*Ибтидо айлаб алифдин, муҳр айлаб доғдин,
Ишқманшурин чу давронотимаиншоқилиб*¹⁷⁰.

Навоий байтда асосий эътибор ибтидо-бошланиш “алифдан»-Оллоҳдан эканлигига урғу беради. Шоирнинг лирик қаҳрамони даврон менинг отимга ишқ маншурин-фармонини битиб қўйди, яъни ишқ азалдан менинг номимга битилди, у мен билан доимий ҳамроҳ, дейди. Улуғ шоир Алишер Навоийнинг юксак маҳорати шундаки, шеърларида шакл ва мазмун муносабати уйғун ҳолда ифодаланади. Ушбу уйғунликни бир-биридан айро тасаввур қилиш имконсиздир. Жумладан, бир байтда “Алиф”нинг ҳам шаклий кўриниши, ҳам ботиний мазмунига ишора қилади:

*Бармоғиҳайратбилакимлаълихандоничрадур,
Ул «алиф» янглиғдуруркимфилмасал «жон» ичрадур*¹⁷¹.

“Жон” сўзининг арабий ёзилишига эътибор қаратсак, “Жим” ва “нун” ҳарфларининг орасида “алиф” ўрнашиб, “жон” лафзини ҳосил қилмоқда. Бу байтда зикр этилган шаклий муносабат,аммо асосий мақсад моҳият ифодасидадир. Бундаги моҳият “Алиф”-нинг ботиний маъноси орқали англашилади. Яъни Алиф орқали Оллоҳ назарда тугилади. Демак, Жон Алифга-Оллоҳга тегишли.

¹⁷⁰ Алишер Навоий. МАТ. V том. – Тошкент: Фан, 1990. –42 бет

¹⁷¹ Алишер Навоий. Мукаммал асарлар тўплами. I том. – Тошкент, Фан, 1987. – 144-бет.

Лирик қаҳрамон ҳайрат бармоғи билан “лаъли хандон ичра”, “Алиф”нинг филмасал «жон» ичра эканлигидан таажжубга тушади. Шоир кейинги бир ғазалда “Алиф”сиз жон бўлмаслигини таъкидлайди:

*Алифсиз жон киби йўқ ул паридин ўзга мавжуде,
Ҳазинжонимда то ҳижронхадангичиқти жонимдин.*¹⁷²

Навоий Алифсиз жон бўлмаганлигидай, ул паридан ўзга мавжуд йўқ, дея Оллоҳнинг ягоналиги, воҳид зотлигига урғу беради. Тавҳид тушунчасини беришда, ҳам алиф, ҳам “пари” тимсолидан маҳорат билан фойдаланади. Албатта, Оллоҳ тавҳиди ҳақида мулоҳаза борганда, илоҳий ишқ тушунчасига ҳам алоҳида эътибор қаратилади. Шу боис, Навоий “Ҳазин жонимдан чиқти ҳижрон хаданги (ўқи), дея ишқ ҳижрони эътирофларини ҳам байт мазмунига сингдиради. Ошиқ ҳар қандай ҳижрон ҳадангию, азобларига тайёр. Унга мадад берадиган, ҳар қандай, ҳижрон изтиробларига сидқидилдан бардош бериши учун биргина умид бор бу – васл умиди:

*Васл саркаш қаддидин қилдинг таманно, эй кўнгул,
Ул «алиф»ким «яъс» ародур, нахли уммид айладинг*¹⁷³.

Дарҳақиқат, васл – саркаш (бош бермас, ўжар), ошиқнинг унга етишиши анча машаққатли ва айни дамда ёрқин йўлдир. Шоир кўнгилга мурожаат қилиб, васл саркаш қаддини таманно айлади, деб ўз дардқаши бўлган кўнгил билан сирлашади. Шоир иккинчи мисрада, Алифнинг (Оллоҳнинг) тавҳидини таъкидлаш билан «яъс» сўзи аро ҳам алиф мавжудлигига ишора қилади. «Яъс» умидсизлик, қайғу маъноларини ифодалайди. Демак, илоҳий ишқнинг бепоён сарҳадларини қаламга олар экан, ошиқ учун доим ёрқин умид бор. Шунинг учун лирик қаҳрамон кўнгли “нахли уммид айлайди” –умид дарахтига эътиқод қилади.

Улуғ шоир Алифнинг шаклий кўриниши орқали нафақат тасаввуф ғоялар талқинида, балки ошиқона мавзудаги ғазалларида ҳам маҳорат билан фойдаланади. Маълумки, Алиф кўп ҳолларда қоматга ташбеҳ қилинади. Шоир ёрнинг сарвқомат қадди ёдида кўнглум ичра Алиф мавжуд. Кўнглумдаги алиф – Оллоҳнинг ишқи “жоним” сўзи аро ёзилмишдир, дейди:

¹⁷² Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. I том. – Тошкент, Фан, 1987. – 444-бет.

¹⁷³ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. I том. – Тошкент, Фан, 1987. – 291-бет

*Қоматинг ёдида қўнғлум ичра ҳар кесган алиф,
Рост бўлмиш ул алифдекким ёзилган жон аро*¹⁷⁴.

Ишқ ва ошиқлик масаласида кўп ҳолларда ҳижрон айрилиғи тасвирига кенг ўрин бериш анъанага айланган. А. Навоий қуйидаги байтида мактуб детали орқали ишқ ва ошиқлик масаласини ёритади. Тасвирнинг бадий гўзаллигини таъминлашда Алиф асосий восита бўлиб хизмат қилган:

*Жонда қўйдум чирмағон мактубини ҳижрон аро,
Билмонулмактубдурёхудалифдуржонаро*¹⁷⁵.

Ошиқ учун маъшуқа мактуби жонга –ҳаётга тенг. Чунки унда ўз ҳаётиданда устун бўлган ёридан мужда акс этади. Шундай экан, шоир тажохулу ориф санъати имкониятидан келиб чиқиб, билмам бу мактубми ёхуд “жон”даги “алиф”ми, дейди. “Жон”ни жон қилиб турган “алиф” бўлса, ошиқ қалбининг далдаси “ёрнинг мактуби”дир.

Навоий жон,тириклик, ҳаёт ҳақидаги фалсафий мушоҳадаларни мисраларида акс эттирар экан, барчасининг тиргаки “Алиф”, яъни Оллоҳдир, дейди:

*Эй Навоий, чун алиф янглиғ ўқи жонингдадур,
Қатлингга тонг йўқки бир кун боис ўлғай жон доғи*¹⁷⁶.

Умр мазмуни қанчалик теран ва ўзига хос бўлмасин, “тонг йўқки бир кун боис ўлғай жон доғи”. Шундай экан, умр ва ҳаёт гулларини беҳуда совурмаслик, энг муҳим жиҳатдир.

Қатор байтларда алиф ва унинг шаклий кўриниши, шунингдек, “жон”, “яъс” каби сўзларда алиф ҳарфининг келиши билан боғлиқ мулоҳазалар бадий акс эттирилганлигини кўриш мумкин. Айни фикрлар давом эттирилиб, маъшуқа қадди гўзаллиги Алиф билан ташбеҳ қилинганлигини ҳам кўриш мумкин:

*Малоҳат бирла туздунг сарвқадлар қоматин, яъни
Ки мундоқзеббирлаулалифниайладингзебо*¹⁷⁷.

Сарвқадлар қомати малоҳат бирла яратилганлиги билан боғлиқ ташбеҳлар иккинчи мисрада ўзига хос новаторлик билан қайд этилган. Яъни зеб бирла “алиф”ни “зебо” айлаганлигига урғу берилади. Демак, зебо сўзида алифнинг мавжудлиги ҳамда сарвқадлар қоматига зеб бериб, малоҳат бирла яратилганлиги байт мазмунига сингдирилган.

¹⁷⁴ Алишер Навоий. МАТ. II том. – Тошкент, Фан, 1987. – 18- бет.

¹⁷⁵ Алишер Навоий. МАТ. II том. – Тошкент, Фан, 1987. – 23- бет.

¹⁷⁶ Алишер Навоий. МАТ. VI том. – Тошкент, 1990. – 28 бет.

¹⁷⁷ Алишер Навоий. Мукамал асарлар тўплами. I том. – Тошкент, Фан, 1987. – 28-бет.

Навоий ижоди – сирлар хазинаси. Унда турли мавзулар, фалсафий мушоҳадалар, кўнгил дардлари нозик дид билан зикр этилган. Биргина араб алифбосидаги “алиф” мисолида бир қанча мушоҳадалар билан танишдик. Шоир ижодида араб ҳарфларнинг ботиний мазмуни ифодаланган шеърлар алоҳида ўрин эгаллайди.

Бадиа МУҲИТДИНОВА,

*Самарқанд Давлат университети Ўзбек тили ва адабиётини
ўқитиш методикаси кафедраси доценти,
филология фанлари номзоди*

САЙИДАҲМАД ВАСЛИЙ САМАРҚАНДИЙНИНГ СИЁСИЙ ВА ИЖТИМОИЙ МАСАЛАЛАРГА МУНОСАБАТИ

Давлатимиз ўз мустақиллигини эълон қилиб, жамиятимиз ғоявий интилишлари, миллий мафкураси масалаларини қайта ислоҳ қилгунига қадар бўлган вақт, яъни шўролар ҳукмронлиги даврида XIX асрнинг иккинчи ярми – XX аср бошлари ўзбек адабиёти сиёсий тазйиқ туфайли энг кўп талафот кўрди. Бу давр адабиёти намояндаларининг ижодий мероси мафкуравий манфаатларга бўйсундирилиб ўрганилган эди. Ҳатто, шўро даврида ижоди энг кўп тарғиб ва ташвиқ этилган шоир Ҳамза Ҳакимзода Ниёзий адабий мероси ҳам синфийлик мафкурасига мослаб ўрганилган, адабий мероси қисқартирилган, шоирнинг муножотлари, диний руҳдаги асарлари ўқувчи нигоҳидан яширилган эди. Ўз даврининг машҳур истеъдодли шоирлари Ҳазиний, Муҳйи, Туғрал, Адо, Шавкат, Дилкаш, Ҳавойилар каби Васлий Самарқандий ижоди ҳам давр адабиётшунослиги эътиборидан четда турар эди. Бу давр адабиётшунослигида бир ёқлама тенденцияга амал қилинар эди. У ҳам бўлса, шоирлар, ёзувчилар, адиблар ижодидан шўро ҳокимияти ағдариб ташлаган тузумни қоралайдиган, унинг маънавий-маърифий ҳаётини камситадиган, ўша жамиятдаги баъзи нуқсонларни бўрттириб кўрсатадиган асарларни, ғояларни қидириш, шу билан мавжуд сиёсатга мададкор бўлишдан иборат эди. Шуни таъкидлаш жоизки, бу нарсa нафақат ўзбек ва тожик шоирларининг, балки собиқ иттифоқдаги барча халқлар

ижод аҳлининг қисматига айланган эди. XX асрнинг 80-йиллари-га келиб, ўзбек адабиётшунослигида бу масалага нисбатан бир қадар ҳолисона илмий муносабатлар пайдо бўла бошлади.

IX асрнинг охири XX аср бошларида яшаб ижод этган Сайидахмад Васлий Самарқандий ўзининг сермахсул ва баракали ижоди билан адабиётимизнинг маърифатпарварлик ва анъанавий йўналишдаги ўзбек ва форс-тожик адабиёти тараққиётига муносиб ҳисса қўшди.

Адиб ва шоир Васлий ишқий, ижтимоий, ахлоқий, маърифий мавзуларда кўплаб асарлар яратди. Унинг бу асарлари ўз даврида Самарқанд ва Тошкент шаҳарлари матбааларида чоп этилди. У ўз замонасининг машҳур шоирлари, олимлари билан ижодий алоқалар боғлади, улар билан ҳамнафас асарлар яратди, замонанинг долзарб масалаларига муносабат билдирди.

Сайидахмад Васлий «Садои Фарғона»нинг 1914 йилда нашрдан чиққан 86-сонида «Маданият», «Тавзиҳи мақсуд», «Ғоят ал-маром» деб номланган уч мақоласини эълон қилади. Бу мақолаларида муаллиф ислом шариатининг ўз даври ижтимоий ҳаёти ва маданий шароитидаги ўрни ва фойдали жиҳатлари хусусида фикр юритади. У ҳам жадидлар киритган ва ҳаётга жорий этаётган янгиликлар, замонавий ўзгаришлар тарафдори, ҳам чин этиқодли мусулмон сифатида ислом аҳкомларидан воз кечмай, шариатдан юз ўгирмай тараққийга интилган маърифатпарвар олимдир.

«Садои Фарғона»нинг у 1914 йил, 96-сонида (12-декабрь) Васлийнинг юқорида келтирилган «Жарида ва усули жадид»¹⁷⁸ номли мақоласига ёзилган тақризга жавоб мақола эълон қилинган. Бу мақола «Ҳақсиз ҳужум» деб номланади¹⁷⁹. «Ойна» журнаlining 4-сонида ёзилган танқидий мақолага жавобан, Васлий сўзларининг ҳақ эканлигини исботлашга ҳаракат қилинади. «Ойна»даги танқидий мақолага «Хонандалардан бири» деб имзо чекилган. «Садои Фарғона»даги раддия-мақола эса «Мухаррири Самарқанд» имзоси билан чоп этилган. Мақола муаллифи Васлийни ҳақсиз ҳужумдан ҳимоя қилар экан, шундай деб ёзади:

«Биринчи, Ҳазрат Имоми Аъзам раҳматуллоҳи алайҳини таҳқир этган муаллимни ҳануз эшитилмади, дебтур. Хатодур! Мен ўзум Самарқанд ва Ҳўқанд ва бошқа шаҳарларда неча маротаба бе илм муаллим ва муҳаррирлардан эшитгандурман... Ҳат-

¹⁷⁸ Васлий Самарқандий. Жарида ва усули жадид // Садои Фарғона. 1914. – №80.

¹⁷⁹ Васлий Самарқандий. Ҳақсиз ҳужум // Садои Фарғона. 1914. – №96.

токи, бошқаларни ҳам танқид қилгандурлар...». Муҳаррир Васлий фикрларини оқлаб, қатор фактларни келтиради. Чунончи, у «Ойна» журналидаги мақолада номаълум муаллиф Васлийнинг татар муҳаррирлари туркистонликларни мушрук, дедилар ва Туркистон жаридалари буни тасдиқ этди, дея ёзган фикрларини рад этган.

Самарқандлик муҳаррир эса Васлийнинг ҳақлигини исботлар экан, шундай маълумотни келтиради: «Татар матбуотидан аввало «Шўро» мажалласига муҳтарам Ризо қози зиёрати кубур хусусида ёзиб, Туркистонликларни мушрук қилдилар! Туркистон жаридаларидан аввало «Садои Фарғона»ни неча сонлариға «Шўро»ни сўзини тақвия қилиб Ашурали Зоҳирий ва Абдуллобек Мусобек ўғли имзолари ила мақолалар ёзилди. «Садои Туркистон» ва «Ойна» мажалласига ҳам мақолалар ёзилди...».

Номаълум муаллифнинг Васлий жанобларига қилган ҳақсиз хужумининг бирор сатрини ҳам назардан қочирмай муҳаррир танқид қилади. У сўзининг исботи учун аниқ маълумотларни келтиради: 4-«Ойна» 84-саҳифасининг 11-сатриға «Туркистон» жаридалари ҳануз хотун ва қизларнинг қочмаслиги тўғрисида ёзганлари йўқ, дебтур.

Жавоб: «Садои Туркистон» жаридасининг 47, 41-номерлариға ёзганлари барча жаридaxonларга маълумдур... Мақола ёзувчини сўздан маълумдурки, матбуот оламида ва жаридалардан беҳабардур!».

Шу тариқа рад этиб бўлмас фикрлар билан Васлий мулоҳазаларини ҳимоя қилар экан, муҳаррир ўзининг кескин хулосасини баён этади: «Жаноб Муҳаррир Маҳмудхожа Беҳбудий! Қийматбаҳо матбуот саҳифаларини шул тариқа матбуотдан хабарсиз, имзоларини таъйини йўқ, чиркин қалам муҳаррирларни мақолалари ила «Ойна» саҳифаларини қора қилганлариға таассуф қиламиз!...

Туркистонда мавжуд икки «Садо», бир жумла ва бир жаридадан Туркистон маорифпарварларини табиатлари нафрат қилса эди...

Муҳаррири Самарқанд¹⁸⁰.

Мазкур ҳодисадан шу нарса маълум бўладики, Васлий ўз даври матбуотининг фаол муаллифларидан бўлиб, унинг мақолаларини турли даража ва савиядаги муштарийлар бир хил қабул қилмаганлар, бу эса баҳс ва мунозараларнинг келиб чиқишига

¹⁸⁰ Васлий Самарқандий. Ҳақсиз хужум // Садои Фарғона. 1914. – №96.

ҳам сабаб бўлган. Аммо Васлийнинг ҳақгўй қалами иқтидорли муҳаррирлар томонидан ҳимоя қилинган, шоир иззат-обрўи баланд кўтарилган.

Худди шундай баҳс-мунозарали мақолалар «Ойна» журналининг бир йил кейинги сонларидан ҳам ўрин олган. Бу баҳс-мунозаралар театрнинг ҳаром ёки ҳалоллиги хусусида кечади. Васлий «Садои Фарғона»нинг 1914 йил 12-ноябрь¹⁸¹ сонида «Шариати исломия» номли мақоласини эълон қилади. Ушбу мақола услуби ва баён тарзи шоир ички дунёсини, тафаккурида кечаётган жуда мураккаб жараёни, ислом нури порлаб турган қалбидаги изтиробли туйғуларини ёрқинроқ ифода этганлиги билан ажралиб туради. Шоир бу мақоласида миллати Туркистон шаръи шарифга тўлиқ амал қилмоғи лозимлиги, ҳидоят йўлидан оғишмаслиги кераклигини таъкид этади. Аммо муаллифни жамият маданий ҳаётида юз бераётган баъзи воқеалар ташвишга солади. Бинобарин: «...фармони илоҳийнинг ўзи ҳикматдан холи эмасдур ва мулоҳаза, фойда, ва ҳикмат шарт мўҳмал ҳам эмас, балки, қил деди, қилмоқ, қилма деди, қилмаслик шарти бандалиқдур. Эмди, мункиротини шаръиадин бири анвои лубинат ўйунлардурким, асло ўйунни иззат ва қоршон ва эътиборни йўқотиб, вақт ва умрни беҳуда ўтказиб ва заиф башариядин қолдуруб, исрофи молдек бало ва жафоларни мутлақо лозим, шариаи шаръ шарифи нур назаринда мамнуълиги мусулмонлар учун куфрдур. Агар ораларинда олоти нағма ва нағмачилар ва қимор ва хотунлардек яна бошқа макруҳотлар қўшулса, мункар узра мункар ва ҳаром устига ҳаром кўпайиб, ҳаёти ижтимоия бошига мазаррат ёмғури ва ҳасорат қори фалокат осмонидин ёғилур».

Жамият ҳаётида юз бераётган янгиликларга соф ислом уламоси кўзи билан қараган адиб авлод келажаги учун қаттиқ кўрқув исканжасида яна ёзади: «Зероки, ҳар манфаатлик ҳаром ва мункар манфаат кўрсатиб, ҳалол бўлиб ривож топса, фаҳшиёт ҳам мутлақо манфаатсиз эмасдур. Кўрқарамким, бора-бора ани ҳам нафъига қараб равнақ ва ривож бермасалар. Хулоса, нафъ деб, шаръан ҳаром нарсаларни пеша қилмоқ оқибатсиздур. Манофе учун ҳалол касб кўп, ҳар нарсани жиҳати шаръилигини андеша қилмоқ лозим»¹⁸². Ушбу мақоласида Васлий театрни назарда тутмоқда. Театр сахнасида баъзан юз берадиган беҳаё эпизодлар, миллат руҳияти қабул қила олмайдиган ҳолатлар пок табиат му-

¹⁸¹ Васлий Самарқандий. Шариати Исломия // Садои Фарғона. 1914. – №83.

¹⁸² Васлий Самарқандий. Шариати Исломия // Садои Фарғона. 1914. – №83.

даррисни изтиробга солади. Яна бунинг устига, театр воситасида моддий манфаат ҳам кўзланса, миллат келажаги таназзулга юз тутиши мумкин, деб ўйлайди шоир.

Шоирнинг бу мақоласини яна «Ойна» журнали муҳаррирларидан (ҳозирги кун тушунчасида мухбирларидан - Б.М.) бири танқид қилади. Баҳс «Ойна»нинг бир неча сонларида (5,7,14) давом этади. Васлий ўз мулоҳазаларининг ҳақлигини шу тариқа исботлашга ҳаракат қилади: «Шариати исломия» сарлавҳалу мақолаи ожизонам ҳохиши табъим ва фикрим эмас, балки фикҳ ва усули фикҳ масалаларига тадбиқан ёзилмиш эди. Агар жаноб муҳаррир афандим театрға махсус бирор масала фикҳ китобларидин ёзуб, ҳалоллигини исбот қилсалар эди, биз ҳам театр учун рисоалар ёзур эдик. Бу бобда фикҳ китобларига мурожаат лозим эмасму? Бу театр кўп замонлардан бери Миср каби ислом шаҳарларинда ривож топмоқда. Фақат Сиз чиқарган эмас. Токи ўйунлардан гапурганда Сиз мухотаб бўлсангиз, сўзларимиз Сиз учун эмас... Шариатнинг ҳамма аҳкомлари жалби манфиат ва рафъи мазаррат учундур... Эмди: бир сўм, икки сўм бериб, театрға кирганлар нима бадал олурлар? Агар десангизки, ибрат олурлар, ибрат сотилурми? Ҳолбуки, рисолаи театурни олиб ўқусалар, ибрат олурлар... Театурни мубоҳлигини хотунларни ийд кунни доира чолғонуға қиёс қилибсиз. Эмди мажбур асвол қиламизким: қиёсга неча аркон бордур? Шояд жавоб ёзсангиз, мунтазирам. Васлий»¹⁸³.

Ўз жавобия мақоласининг бошида Васлий бу мақола менинг табъим ва фикрларим ҳосиласи эмас, балки ислом қонуншунослиги нуқтаи назаридан ёзилди, деса ҳам, муҳаррирга жавоблари давомида мақолада айтилган фикрлар ва уларнинг жавобия-мақоладаги тасдиғи унинг ниҳоятда самимий ва сидқидилдан ёзилганлигига ишора этади. Назаримизда, Васлий замонасозлик нуқтаи назаридан ҳам жавобия мақоласининг бошида ўзини ҳимоялашга ҳаракат қилади.

«Ойна»нинг 1915 йил 14 январь сонида Васлийнинг жавобиясига жавобан яна аввалги муҳаррирнинг мақоласи эълон қилинган. Муҳаррир ўз мақоласини ғоят одоб ва маданият билан «Муҳтарам афандим», дея бошлайди ва ўзининг қарашларини Васлий эътирозларига қиёслаган ҳолда ҳимоя қилади. Муаллиф Васлий фикрларининг илмий даражасидан қолишмаган ҳолда, юқори дид ва нуктадонлик билан ўз мулоҳазаларини баён этар

¹⁸³ Васлий Самарқандий. Жавоб // Ойна. 1915. – №7. – Б. 156-157.

экан, театрнинг янги давр ва жамият учун зарур маданий унсурлардан бири эканлиги, бу ҳодиса шаръи шариф нуқтаи назаридан ҳам оқланиши мумкин эканлигини илмий далиллар билан исботлашга ҳаракат қилади.

Васлий Самарқандий давр матбуотида эълон қилинган баъзи мақолаларида ўз даврининг ниҳоятда узоқни кўрувчи, оқил ва фозил мутафаккири сифатида кўзга ташланади. Россия Думасида кўрилган бир масала хусусида мақола ёзар экан, миллат қайғуси, авлодни бақувват ва соғлом асраш муаммоси уни хавотирга солади. «Матбуотдан маълум бўлдики, - деб ёзади олим, - Россия подшоҳлик Думасига ҳайвонларни пешонасига болта ё тўқмоқ ила уруб ўлдурмоқ ё милтиқ ила отиб ўлдурмоқни умумий закон бўлмоғини тақдим этмишлар». Шоир изтиробга тушади. Чунки, Қуръони азимуш-шаън ҳукми ила уриб ўлдирилган ҳайвон эти аҳли ислом учун қатъиян ҳаромдур.

Мадрасаларда барча илмларнинг асосини ўрганган олим муқаддас китоб ҳукмини илмий жиҳатдан исботлаб беришга ҳаракат қилади. Васлийнинг таъкидлашича, ҳайвоннинг варида ва шарён деб номланадиган томирлари бўлиб, бу томирлардаги қон, албатта, бўйинни кесиш орқали чиқариб юборилмоғи лозим. Бу томирлардаги қон зижда томирлардан йиғилади, у нажосат ва саммит, яъни заҳарли моддадан иборатдир. Агар бу қон оқизиб юборилмай, аъзоларга қўшилиб кетса, аъзо ҳаром ҳисобланади, бунинг оқибати эса ёмон бўлади.

Васлий қоннинг икки йўл билан аъзоларга етиб боришини тушунтиради. У қоннинг латиф ва касиф томирлар орқали аъзои баданга сингишини, агар унинг табиий тартиби бузилса, баданда касалликлар пайдо бўлишини далиллар билан исботлаб беради. «Аммо, ул қонки, - деб ёзади олим, - ахлати боқия ила қўшулуб, томирлар ичра жараён қилур – нажосатдур. Мадомики, ҳайвоннинг бўюн томирларини кесиб, шу қонни чиқарилмаса, ҳайвон ҳалол бўлмайдур. Ҳайвоннинг забҳ этмоғи ва вожиботи динияи исломиямиздан ўлдуғи аҳли илмға ошкордур. Ҳаромни емоққа таклиф этмоқ аҳли фикр учун инсофдан нораводур»¹⁸⁴.

«Садои Фарғона» газетининг 1914 йил 21 сентябрь (№63) сонидан ўрин олган «Асоси исломият»¹⁸⁵ деб номланган мақола

¹⁸⁴ Васлий Самарқандий. Забҳ масаласи думада // Ойна. 1914. – №24. – Б. 368-369.

¹⁸⁵ Васлий Самарқандий. Асоси исломият // Садои Фарғона. 1914. – №63. – Б. 1-2.

эса олимнинг ғоят доно сиёсатдон ва маърифатпарвар зот сифатидаги қиёфасини яққол намоён қилади. У давлат тили, расмий тил ва оддий халқ тили масаласида фикр юритиб, бу соҳада ҳар бир давлат ва ҳар бир жамият учун фойдали бўлган мулоҳазаларни баён этади, таклифларини ўртага ташлайди. Бу мақола Васлийнинг матбуотда эълон қилган барча мақолаларига нисбатан ҳажман катта, сиёсий жиҳатдан ва миллий-маърифий нуқтаи назардан эътиборга молик асардир.

Шу тариқа Васлий ўзининг ҳозиржавоб қалами билан даврининг сиёсий ва ижтимоий ҳаётидаги барча масалаларга муносабат билдириб мақолалар ёзади, жамият маданий ҳаётида ва маърифий жараёнда фаол иштирок этади.

Хуснигул ЖЎРАЕВА,

*Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили
ва адабиёти университети катта ўқитувчиси,
филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD)
(Ўзбекистон)*

ХУСАЙН БОЙҚАРО ЗАМОНДОШЛАРИ ТАЛҚИНИДА

Аннотация: Хусайн Бойқаро буюк давлат арбоби, харбий тактика ва стратегияни нозик тушунган саркарда, закий шоир сифатида халқимиз тарихида муҳим из қолдирган. Мақолада қўлёзма манбалар, тазкира ва ёдномалардан Хусайн ҳаёти ва фаолиятига доир топилган янги далиллар илмий жиҳатдан таҳлил қилиниб, муайян хулосага келинган.

Калит сўзлар: қўлёзма, тазкира, баёз, девон, Мадрасаи Олия, котиб, хаттот, анана.

Ўн биринчи асрдан бошлаб ҳукмронлик қилган деярли барча туркий шоҳ, амир, султон, бек ва зодагонлар илмий тадқиқот ишлари, бадий ижод, маънавий-маърифий юмушлар билан шуғулланишган; ҳеч бўлмаса, шу соҳага ҳомийлик қилганлар. Муҳаммад Ҳасан Буғраҳон, Султон Маҳмуд Ғазнавий, Султон Санжар, Муҳаммад Хоразмишоҳ, Улуғбек Мирзо, Бобур, Абулғози Баҳодирхон, Убайдуллахон, Феруз, Амирий сингари буюкларимиз фаолиятини бунга мисол қилиб кўрсатиш мумкин. Ана шу

соҳибдавлат ижодкорлар силсиласида нозиктаб шоир, тенгсиз саркарда Султон Ҳусайн Бойқаронинг ўрни ва мавқеи алоҳида ажралиб туради.

Султон Ҳусайн Бойқаро шахсияти, фаолияти ҳақида қимматли маълумот берувчи дастлабки манба Абдураззоқ Самарқандийнинг “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” асаридир. Китобнинг “Дунё ва динга иззат бағишловчи Мирзо Абу-л-Ғозий Султон Ҳусайннинг салтанат тахтига ўтирганлиги зикри”да Ҳусайн Мирзо бахт тахтида мақом тутганлиги, салтанат маснадида ўтириши билан барча учун қабул эшикларини очгани, улуғ зотлар унинг юртига ёпирилиб кела бошлагани баён қилинган. Ҳусайн Бойқаро “раиятни бағоят заҳматда қолдириб келган хорижий маблағлар ва лашкар зари олмасинлар, асло ва қатъан лашкар ва хорижий жиҳатдан дахл қилмасинлар, чунки биз буни тушуниб туриб бағишладик”¹⁸⁶ мазмунидаги фармонни жорий қилгач, мамлакат қозисига гарчи у кишининг жарчилик қилиб шаҳар атрофида айланиши ҳеч маҳал одатга кирмаган бўлса-да, юрт сўрашини ва халқни огоҳ қилишни буюради. Қози жаноблари топшириқни сўзсиз адо этади. Бу ҳолат Ҳусайн Мирзонинг илк фаолияти даврида адолатпешаликни маҳкам тутганлигини кўрсатади.

Тазкирадаги баъзи далиллар Ҳусайний ва буюк мутафаккир Абдурахмон Жомий ўртасидаги маънавий ҳамнафаслик илдизи, устоз-шогирдлик муносабати ниҳоятда мустаҳкам бўлганлигини тасдиқлайди. Абдураззоқ Самарқандийнинг ёзишича, Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор Ҳиротдан рухсатсиз Самарқандга келган шу ерлик амирларини ҳимоя қилиб, Абдурахмон Жомийга “аъло ҳазрат арзига етказсангиз, буларнинг кўч-кўлонларини ҳам бериб юборишга ижозат берсинлар” мазмунида хат ёзади. Жомий султон ўрдугоҳига яқинлашиб, билсалар, подшоҳ айшу ишрат билан банд экан. Жомий ҳазратлари тавозеъ билан қарши олган амирларга Хожа Убайдуллоҳ Аҳрор илтимосини етказгач, бир ғазал ёзиб Ҳусайн Бойқаро ҳузурига киритиб юборади. Ҳусайний жавобия ғазалида Жомийни салтанатининг чироғи, базмгоҳининг файзу таровати, деб улуғлайди. Ҳатто, дўстларининг ҳам жиҳатлигию майнинг шарофатини ҳам Абдурахмон Жомийсиз тасаввур этолмайди. “Матлаи саъдайн ва мажмаи баҳрайн” даги мазкур ғазал Ҳусайний форсий бисотининг янги бир намунаси

¹⁸⁶ Абдураззоқ Самарқандий. Матлаъи садайн ва мажмаи баҳрайн. К. II. 2-қисм. – Тошкент: O‘zbekiston, 2008. – Б. 623.

сифатида ҳам қимматлидир.

Султон Ҳусайн ҳомийлиги остида бадий, илмий ижод билан шуғулланган Зайниддин Маҳмуд Восифий “Бадоеъ ул-вақоеъ” асарида ҳомийсига миннатдорчилигини изҳор қилиб ўтган. Асарнинг иккинчи, учинчи, тўртинчи бобларида Ҳусайн Бойқаронинг ҳаёти ва фаолияти, унинг даврида Ҳирот шаҳрининг шукуҳи, Паҳлавон Муҳаммад ва Ҳусайн Мирзо муносабатлари, Шайбонийхон хужуми чоғида Ҳусайн Бойқаро оиласининг аҳволи, Навоий ва Ҳусайний ўртасидаги жонфидо дўстлик хусусида ҳикоятлар мавжуд. Ёзувчи хотираларидаги “Ҳусайн Бойқаро ва алдоқчи кимёгар”, “Ҳусайн Бойқаро ва жиловдор”, “Ҳусайн Бойқаро ва Паҳлавон Муҳаммад” ҳикоятлари Хуросон подшосининг инсонпарварлигини ўрганишда муҳим аҳамиятга эга. Сабаби “Бадоеъ ул-вақоеъ” даги бу ҳикоятлар воқеий, ҳаётда содир бўлган воқеаларнинг бадий ифодасидир.

Паҳлавон Муҳаммад Ҳусайн Бойқаро зиёфатини ташлаб, Шотир ҳузурига кетгани боис, ҳукмдор ярим кечада бутун давлат арбоблари, ўғилларини йиғдириб, машғалалар ёқтириб, Паҳлавонни шотир либосида издиҳом олдидан масхарабозлардай ўтишига фармон беради. Шу пайтда Навоий саройга отда кириб келади. Воқеадан хабар топгач, Ҳусайн Бойқаро оёғига йиқилиб, шундай дейди:

– Шоҳим! Биз Паҳлавон Муҳаммад билан умр бўйи бир хил либос кийиб юришга қасамёд этганмиз. Хазинабонга буюринг, менга ҳам шотир либосини келтирсин.

Донг қотиб қолган Ҳусайн Бойқаро фармонини бекор қилади, халқ тарқалади. Бутун Хуросонда ном қозонган, кураги ерга тегмаган, айна пайтда, зукко билимдон Паҳлавон Муҳаммад эл орасида шарманда бўлишдан қутулади¹⁸⁷. Мазкур ҳикоят Алишер Навоий билан Ҳусайн Бойқаро ўртасидаги дўстликнинг ҳамиша бардавом бўлганлигини кўрсатади. Шунингдек, Хуросон подшоҳининг эл орасида адолатли ҳукмдор сифатидаги сиймосини тасаввур этишга қўмаклашади.

Ўн бешинчи асрнинг 2-ярми, XVI асрнинг 1-чорагида яшаб ижод этган шоир Сўфий Муҳаммад Ҳусайнийдан кўрган марҳаматини “Дафтари ашъори Сўфий” китобида мамнуният билан қайд этган. Муаллиф “Мадҳи Султон Ҳусайн Бойқаро” ҳамда “Наргис” номли қасидаларида Ҳусайн Бойқаронинг атоқли шоир, давлат

¹⁸⁷ Айний С. Восифий ва хулосаи “Бадоеъ ул-вақоеъ”. – Сталинобод: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1956. – С.62-83.

арбоби, илм-фан ҳомийси сифатидаги сиймосини ёритган¹⁸⁸. Дастлабки қасидада Ҳусайний давлатининг шавкатини унинг маънавиятга, олимлар ва ислом аҳлига ҳомийлиги, меҳрибонлигидан деб таърифлайди. Шунинг учун, Ҳусайн Мирзони Муҳаммад ва Алиларнинг руҳи ҳамиша қўллаб-қувватлайди. “Наргис” қасидасида эса, Султон Ҳусайннинг мамлакатни низом ва адолат билан бошқариши таъкидланади. “Сенинг лутфинг ва адолатинг майидан бир қатра нўш этган киши Санжар ҳашаматини бир арпага олмайди”, – деган шоир қуйидаги хулосага келади:

*Хусрави рўйи замин фахри жаҳон шоҳ Ҳусайн,
Он ки аз хоки раҳаш ёфта афсар Наргис*¹⁸⁹.

(Бу замин шоҳи Ҳусайн жаҳон фахридир,
Унинг оёғи хокидан Наргис ялов топган).

Демак, ҳаёти ва ижодий мероси кам ўрганилган Сўфий Муҳаммад ҳам Ҳусайн Бойқарони илм-фан, маданият ҳомийси, шоиру олимлар пушту паноҳи сифатида мадҳ этган.

Ҳусайний саройида мунтазам ўтказилувчи шеърят базмларида фаол қатнашиб юрган, Ҳирот адабий муҳитида ўзига хос мавқега эга бўлган, ҳатто, шоҳ мулозаматида фарзандлик шарафига етишган Султон Масъуд Мирзо шеъриятида Ҳусайний сиймосининг ўзига хос тасвирининг гувоҳи бўламир.

*Кўп мунунгдек ийд ўткурғунг нишоту айш ила,
Шоҳиё, бўлса Ҳусайнийдек киши қурбон санга.
Демаким, Шоҳий, сухандон эрди Хусрав даҳр аро,
Қайси бир Хусрав сенинг шоҳи сухандонингча бор?*¹⁹⁰

Шоирнинг девонига киритилган “Кимки васлингдин етишмаклик висол ўлғай анга”, “Қайси гулшан гуллари гулбарги хандонингча бор” ғазаллари бевосита Ҳусайний лирикасидан илҳомланиб яратилган. Шунингдек, Ҳусайнийнинг “Эй ажал, озод қил ҳижрон балосидин мени” деб бошланувчи ғазалига Масъуд Мирзо тахмис боғлаган. Кўринадики, Шоҳий Ҳусайн Бойқаро ижодини кузатиб борган, шеъриятидан файз топган санъаткорлардан бири экан.

Заҳриддин Муҳаммад Бобурнинг қаттиқ танқидига учрашига қарамай айрим каталог ва адабиётларда Ҳусайн Бойқаро

¹⁸⁸ Сўфий Муҳаммад. Дафтари ашъори Суфий. – Эрон: Ба кушиши Эражи Афшор. 1384. – С. 40.

¹⁸⁹ Сўфий Муҳаммад. Дафтари ашъори Суфий. – С. 40.

¹⁹⁰ Султон Масъуд Мирзо Шоҳий. Девон. Нашрга тайёрловчи сўзбоши муаллифи А.Абдуғафуров. – Тошкент: Истиқлол, 1991. – Б. 39.

га нисбат бериб келинаётган Камолиддин Ҳусайн Фаноийнинг “Мажолис ул-ушшоқ” (Китобнинг 335-338 бетларида “Мажлиси ҳафтоду севвум”да “Ҳикояти Амир Алишер” келтирилади. Унда муаллиф тилидан “дабиристонда ҳамсабақ эдим” ва “уни подшоҳлик мартабалари билан сарафрозлик қилишини хоҳладим”, деб ёзилган. Бундан асар муаллифи худди Ҳусайн Бойқародек ҳисобланади) асаридаги 75-мажлис “Ҳикояти Ҳусайн Бойқаро” деб аталади. Унда Ҳусайний тадбиркор ва адолатли ҳукмдор сифатида таърифланади; байт, назм, рубоий, қитъа номи билан келадиган 20 та шеърда васф этилади. Ҳусайн Бойқаро вафоти-га бағишланган таърихда қуйидагиларни ўқиймиз: “У нафақат барча давлат арконларига, балки катта-ю кичикка, хосу авомдан бўлган ҳар бир кишига тавозеъ ва ҳурмат-эҳтиромли, шафқатли ва меҳрибон эди”¹⁹¹. “Мажолис ул-ушшоқ” даги мазкур далиллар бошқа манбаларда келтирилган Ҳусайний ҳақидаги маълумотларни тўлдириш жиҳатидан қадрлидир.

Фикрий Салжуқийнинг “Хиёбон” асарида Султон Ҳусайн томонидан қурдирилган “Мадрасаи Олия”, унинг ҳудуди ва қарамоғидаги барча биноларнинг мукаммал тавсифи берилган. “Султон Ҳусайн Мирзонинг “Мадрасаи Олия”си “Гавҳаршод” мадрасасидан каттадир. Унинг жануб ва шимол томонидан улкан иккита равоқ қурилган. Мадрасанинг олд томонидаги тўртта маҳобатли миноралар “даввор” – айланадигандир. Ҳусайн Мирзо ва бир неча шахзода жасади шу мадрасага дафн этилган”¹⁹². Ҳусайн Бойқаро буюртмаси билан ясалган “Санги ҳафт қалам” қабр тоши ҳақидаги маълумот ҳам илк маротаба “Хиёбон” асарида қайд этилган.

¹⁹¹ Ғуломризо Таботабойи Мажд. Мажолис ул-ушшоқ. – Эрон: Заррин, 1998. – С. 37.

¹⁹² Фикрий Салжуқий. Хиёбон. – Кобул: Анжумани Жомий, 2007.

Мутабар ШАРИПОВА,

*кандидат филологических наук, доцент, ГОУ "Худжандский
государственный университет имени академика Б.Гафурова",
заведующий кафедрой таджикского языка и литературы
(Таджикистан)*

РИФМОВАННАЯ ПРОЗА «МУСАДЖАЪ» И СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ «МУНОДЖОТНАМЕ» ХАДЖА АБДУЛЛАХА АНСОРИ

Аннотация: В историю персидско-таджикской литературы и культуры Хаджи Абдуллах Ансори внес бесценный вклад не только высотой полета мысли в области суфизма, он и в развитие метода и стиля классической прозы, - создавал уникальные произведения литературы суфизма.

Литературный стиль, как исторически возникшее явление, представляет собой в «Муноджотнаме» Хаджа Абдуллаха Ансори определенную систему принципов изобразительности и выразительности. Индивидуальная творческая манера писателя способствует реализации внутренних закономерностей стиля, которые вытекают из исторически обусловленных особенностей его художественного мышления. Личная творческая манера Хаджа Абдуллаха Ансори в высокой степени способствует раскрытию.

Ключевые слова: мусаджаъ, рифмованная проза, стиль, муноджот, изобразительно-выразительные средства, литература, язык, суфизм, Хаджа Абдуллах Ансори.

«Рифмованная проза мусаджаъ и ее роль в «Муноджотнаме» Хаджа Абдуллаха Ансори», совершая экскурс в историю становления персидско-таджикской прозы, стиль писателей подразделяет на мурсал (простой, доступный), мусаджаъ (рифмованная проза) и маснуъ (орнаментальный стиль, широко употребляющий изобразительно-выразительные средства языка, арабизмы). Полное исследование данной проблемы является одной из центральных проблем монографии профессора Н. Салимова «Стилистические этапы становления прозы в персидско-таджикской литературе (X-XIII века)».

Рифмованная проза в «Муноджотнаме» приближается к стихотворному тексту; она считается своеобразной музыкальной прозой, основным элементом которой является рифма, созданная в произведениях Хаджа Абдуллаха Ансори, в «Гулистане» Саади, в «Парешони» Конейи, в «Бахористоне» Абдурахмана Джами и в «Муншаоте» Коиммакома.

Опираясь, на концепции исторических и литературных источников, можно заключить, что до эпохи Хаджа Абдуллаха Ансори данная разновидность прозы не имела развития.

Выдающиеся ученые Маликушшуаро Бахор, Бадеуззамон Ф., И. С. Брагинский, Ризозаде Шафак, Хусайнкули Котиби придерживаются мнения, что первым, кто творил в персидско-таджикской литературе на языке рифмованной прозы мусаджаъ, считается Абдуллах Ансори.

В следующем предложении мы видим образцы параллельной рифмовки:

а) «Ҳақ ба оқилӣ чӯем ё ба ошиқӣ кӯем»¹⁹³.

(оқилӣ – ошиқӣ; чӯем – кӯем).

«Искать истину умом иль искать влюбленностью»

(умом – влюбленностью; искать – искать).

б) «Бидон, ки Худои таоло дар зоҳир Каъбае бино карда, ки ӯ аз сангу гил аст ва дар ботин Каъбае сохта, ки аз ҷону дил аст»¹⁹⁴.

(зоҳир - ботин; гил – дил).

«Знай, что Бог во внешнем мире создал Каабу, которая из камня и глины и во внутреннем мире Каабу, что из души и сердца».

(внешний – внутренний; глина – сердце).

в) «Илоҳӣ, агар коснӣ талх аст, аз бўстон аст ва агар Абдуллохро мучрим аст, аз дӯстон аст»¹⁹⁵.

(бўстон – дӯстон).

«Боже, коль цикорий горек, то он из сада и коль Абдуллах повинен, то он из друзей».

(из сада – из друзей).

г) «Илоҳо, эй Холиқи бемададу воҳиди беадад, эй аввали бебидояту эй охири бениҳоят, эй зоҳири бесурату эй ботини бесират, эй бахшандаи беминнат, эй ҳайӣи безиллат, эй мӯътии бефикрат»¹⁹⁶. (Беадад – беадад; бебидоят – бениҳоят; зоҳир – ботин; бесурат – бесират; безиллат – бефикрат – беминнат).

«Боже, о, Творец без подмоги, единица без числа, о, начало без начина, о, конец без конца, о, внешность без облика, о, мир внутренний без содержания, о, прощающий без благодарности, о, живой без тени, о, мутии без размышлений, без раздумий».

д) В данном ниже предложении слова «пастц», «мастц», «су-стц», и «худопарасти» («низменность, низость», «нетрезвость, опьяненность», «слабость, немощность» и «набожность, религи-

¹⁹³ Расоили ҷомеъи орифи қарни V Хоча Абдуллоҳи Ансории Ҳиравӣ, стр.186.

¹⁹⁴ Расоили ҷомеъи орифи қарни V Хоча Абдуллоҳи Ансории Ҳиравӣ, стр.160

¹⁹⁵ Баҳор, Муҳаммадтақӣ. Сабкшиносӣ. - Т.2.-стр.41.

¹⁹⁶ Ансоори, Абдуллох. Муноҷот ва рубоӣёт. - стр, 1.

озность») в определенной степени образуют созвучие и рифму, а вместе они придают предложению ритмичность:

«Дар тифлй пастй, дар чавонй мастй, дар пирий сустй, пас кай худопарастй?»¹⁹⁷.

«В младенчестве низость, в молодости нетрезвость, в старости немощность, так, когда же набожность?».

Изобразительно - выразительные средства языка в «Муноджотнаме» Хаджа Абдуллаха Ансори - определяет литературную ценность произведений писателя специфику его художественного творчества. Одним из основной ориентации в определениях литературной ценности произведения или аспектов его поэтики считается исследовательское внимание к изобразительно-выразительным средствам ее языка.

В процессе метафоризации, Хаджа Абдуллаха Ансори уделил серьезное внимание поэтических понятий способу использования изобразительно-выразительных средств с целью создания особого колорита поэтического слова, усиления его смысловой значимости и глубины выражения суфийских размышлений. Автор широко пользуется метафорическими образами, свидетельствующими о высоте его поэтического мастерства и силе воображения.

Обратим внимание на несколько муноджот, украшенных совершенным искусством метафоризации:

«Илоҳо! Чун Ту тавоной киро тавон аст, дар маънии Ту киро забон аст ва бе меҳри Ту киро сару ҷон аст»¹⁹⁸.

«Боже! Кто могуществом могущественен как Ты, кто в состоянии раскрыть суть Твою, без любви твоей, кто бы знал покоя».

Другим средством, широко использованным в «Муноджотнаме» Хаджа Абдуллаха Ансори, является своеобразное умение использования эпитета. Это средство в масневи автор использует преимущественно при восхвалении качеств Божества и характеристики людей, предметов и явлений. Хаджа Абдуллах Ансори стремился обогатить муноджот красочными и привлекательными эпитетами, которые преимущественно являются плодом его мысли, созданы или совершенствованы им. Например, учитывая то, что человек всегда истязает свою душу, данное обстоятельство он уподобил «истязаемой душе», «больному сердцу».

¹⁹⁷ Расоили ҷомеъи орифи қарни V Хоҷа Абдуллоҳи Ансории Ҳиравӣ, стр.4

¹⁹⁸ Ансори, Абдуллох. Муноҷот ва рубоӣёт. - стр, 15.

«Илоҳо! Як дили пурдард дораму як ҷони пурзаҷр, Худовандо, ин бечораро чи тадбир? Бор Худое, дармондаам на аз ту, лекин дармондам дар ту»¹⁹⁹.

«Боже! Имею сердце, полное боли, душу, полную страданий, Боже, как быть этому бедняку? Боже, проблемы мои не от тебя, и нет пути достичь тебя».

Искусство Ходжа Абдуллоха Ансори в использовании эпитетов, выявляется при создании изящных поэтических вариантов с словосочетаний и оборотов в целях достижения совершенства в выражении авторских замыслов:

«Илоҳо! Мавҷуди нафасҳои ҷавонмардонӣ, ҳозири дилҳои зокиронӣ, аз наздик нишонат медиҳанд, бартар аз онӣ ва аз дурат мепиндоранд, наздиктар аз ҷонӣ»²⁰⁰.

«Боже! Ты есть наличие дыхания благородных, присутствие сердца проповедников, показывают вблизи – ты еще лучше, представляют издали – ты ближе жизни».

«Илоҳо! Дар ҷалоли раҳмонӣ, дар камоли субҳонӣ, на мӯҳтоҷи замонӣ ва на орзуманди маконӣ»²⁰¹.

«Боже! Ты в величии милосердия, в зените славы, независим от времени и не нуждаешься в жилище».

Избегая тавтологии, благодаря эпитетам, он создает замечательные поэтически высокохудожественные, изящные вариации словосочетаний, его совершенство в умении синонимизировать особо важные поэтические понятийные категории. Например, в качестве эпитета к слову «божество» использует несколько синонимических слов, что свидетельствует о высоком полете воображения поэта:

«Илоҳо! Номи ту моро ҷавоз, меҳри ту моро ҷиҳоз, шиноҳти ту моро амон, лутфи ту моро аён»²⁰².

«Боже! Имя твое нам спасение, любовь твоя нам защита, твое познание нам безопасность, милость твоя нам очевидна».

«Илоҳо! Эй сазои караму эй навозандаи олам, на ба ҷуз ту шодист, на бо ёди ту уам, хасмию шафай ва гувоҳию ҳакам»²⁰³.

¹⁹⁹ Ансори, Абдуллох. Муноҷот ва рубоиёт. - стр. 18.

²⁰⁰ Ансори, Абдуллох. Муноҷот ва рубоиёт. - стр. 53.

²⁰¹ Ансори, Абдуллох. Муноҷот ва рубоиёт. - стр. 2.

²⁰² Ансори, Абдуллох. Муноҷот ва рубоиёт. - стр. 13.

²⁰³ Ансори, Абдуллох. Муноҷот ва рубоиёт. - стр. 1.

«Боже! О, достойный щедрости, о, творец вселенной, нет, кроме тебя, радости, нет, кроме мысли о тебе, печали, вражды и заступничества, и свидетеля и судьи».

В историю персидско-таджикской литературы и культуры Хаджи Абдуллах Ансори внес бесценный вклад не только высокой полета мысли в области суфизма, он и в развитие метода и стиля классической прозы, - создавал уникальные произведения литературы суфизма. Особо следует отметить его заслуги в области становления и формирования и изложения тарассул – новой разновидности писем – суфийских писем, или муноджотнаме, о чем свидетельствует наличие его весомых произведений.

Произведения Ансори охватывая отдельные проблемы суфизма, не лишены в то же время и литературно-художественных достоинств. Особо следует отметить музыкальность, ритмичность, оригинальное использование рифмы и изобразительно-выразительных средств языка, создающих особый колорит и его литературного наследия, как значимого художественного достижения, высокую поэтику, которые способствовали выражению скрытых сентенций автора, придавая им высокую художественность. В результате анализа художественных средств изображения в «Муноджотнаме» выясняется, что Хаджа Абдуллах Ансори специфическом жанре в основном обращался к более простым, естественным и доступным для восприятия поэтическим фигурам, таким, как тавсиф (эпитет), ташбих (сравнение), истиора (метафора, аллегория), таджнис (омонимия, игра слов), тазод ва мукобала (антитеза и сопоставление), талмих (реминисценция), такрор (повтор), иштикак (произведение) и другие, сохраняя тем самым простоту изложения, изящность стиля и гармонию художественного слова.

Nazmiya MUXITDINOVA,
Samarqand davlat universiteti dotsenti,
 (O'zbekiston)

NODIRA SHE'RIYATIDA TASAVVUFIIY MA'NOLAR

Annotatsiya. Maqolada Nodirabegim ijodining Qo'qon adabiy muhitida tutgan o'rnini hamda shoira she'rlaridagi tasavvufiy g'oyalar, komil inson timsolining badiiy xususiyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tasavvuf, komil inson, she'riyat, g'oyaviy yo'nalish, badiiy timsol.

O'zbek adabiyotining ming yillik tarixini tasavvuf ta'siridan ayri holda tasavvur qilishning imkoni yo'q. Chunki tasavvufning asl maqsadi axloqqa yo'naltirilgan. Komil inson g'oyasi bu ta'limotning bosh g'oyasidir. Tasavvufni maishiy turmush bilan yaqinlashtirgan naqshbandiya ta'limotiga ko'ra, "naqsh band bar dil band", ya'ni ko'nglingda Alloh taolo zikrini naqsh aylash lozim. Ko'ngil tarbiyasi esa tariqat bilan bo'ladi. "Chinakam musulmon bo'lgan, islomni chuqur anglab, uning ma'rifati, hikmat va falsafasidan bahramand bo'lgan, musulmonlikni Alloh yodida pok yashash deb bilgan kishi hech qachon tariqatni o'ziga yot deb bilmaydi. Musulmonlikni faqat rasm-rusumlar, odatlar va tashqi belgilar yig'indisi deb biluvchi kishi uchun, turgan gap, tariqat mavhum va hatto zararli narsa bo'lib tuyuladi" [3. C. 43]. Shayx Amin Alouddin Naqshbandiy ham o'zining "Naqshbandiya tariqati nedir" nomli kitobida shunday yozadi: "Naqshbandiya tasavvufi o'rtacha va mo'tadildir. U sulukdagi mo'tadilligi, shariatga ergashish, tariqatning osonligi bilan ajralib turadi... Naqshbandiy so'fiyning qalbi Alloh bilan, jismi banda bilan. Bu tariqatdagi nazarni o'ziga tortadigan eng muhim narsa – sokinlik, ya'ni uning riyodan holi bo'lmaydigan baqiriy – chaqiriy, tarannum va tinglashlardan uzoqdaligidir" [5. S. 8].

Nodira asarlarida ana shu madaniy hayot sharoitiga moslashgan insonsevar tariqat g'oyalari, tushunchalari bevosita talqin va targ'ib etilgan fikrlar ko'plab uchraydi. Shoira ijodiyoti haqidagi ko'plab tadqiqotlar yaratilgani ma'lum. Ammo uning diniy – tasavvufiy mushohadalari, asarlaridagi irfoniylar ma'nolar yetarlicha ochib berimagan. Aslida shoira pardali, kinoyali, imo-ishorali she'riyatini to'la anglamoq, uqmoq mushkul ish. Uning Komila taxallusi bilan nashr etilgan forsiy devoni "Hamdi on xoliqi xalaqal arzu samo, Kardam suxan ba nomi xudovand ibtido" [2. S. 7] matla'li hamd bilan boshlanadi. Undan keyin "Ey shamsan livoyat mehrest olamoro, Har shuqqaash navishta debochai fatahno" [2. S. 11] misralari bilan boshlanuvchi na't keladi. Shoira ijodiy merosining avvalgi nashrlari anchayin keng tahlil etilgani bois, biz diqqatimizni eng so'nggi nashrga

qaratdik. E'tiborlisi, zullisonayn shoiraning forsiy devonidan irfoniylar, ma'rifiy fikr va qarashlarini ifoda etgan she'rlar ko'proq o'rin olgan.

Komila devonidagi na'tda payg'ambar alayhissalomning olamlar, xususan, insoniyat uchun ilohiy inoyat ekanligi, ul zotning gavhar vujudlari tufayli olam xazinasi mavjud ekanligi, me'roj tunidagi mo'jizalari, shafotlari mo'jizasi haqida so'z yuritiladi. G'azalga "o" (uning) so'zi radif etilgan:

Kase ki nest sarash xok gashta bar dari o';

Buvad agar hama xurshed xok bar sari o'.

Dar muhiti inoyat Muhammadi arabi,

Ki bud maxzani olam tufayli gavhari o'...

Agar parad ba sari xoni shohiyash magase,

Ba bargi sad rah zanad pushti dast shahpari o'... [2. S. 181]

Devonda shunday g'azallar borki, ularni bir o'qishda na't ekanligini anglash qiyin – oshiqona g'azalga o'xshaydi. Ammo, g'azal mag'zidagi biror bayt uning payg'ambar alayhissalomga bag'ishlanganini oshkor qiladi. Bu Nodira ijodiy uslubiga xos xususiyatdir. Shunday g'azallardan biri "Dar sog'ari sahbo nabuvad mavqi mai tob, Az partavi husni tu dili oina shud ob" [2. S. 21] tarzidagi matla' bilan boshlanadi. G'azalning ikkinchi bayti mamduhning zulfi gajaklariga, uchinchi bayt uyqu elitgan mast qaro ko'zlarga, to'rtinchi bayt qoshlar mehrobiga, beshinchi bayt ma'shuqa xayollari va mayxona eshigi ta'rifi ga bag'ishlangan. Maqta'dan oldingi quyidagi bayt esa bevosita o'quvchi ko'z o'ngiga payg'ambar alayhissalom timsollarini keltiradi:

Shud fikri tu g'avvos ba dar'yo maoni,

Durhoi kalomi tu buvad gavhari noyob.

Mazmuni: Fikring ma'nolar daryosiga g'avvosu, so'zing injulari gavhari noyobdur.

Shoiraning "talab" radifli g'azalining so'nggi baytlarida ham payg'ambar alayhissalom shafotlari, mazog' surmasi hodisalariga ishora etiladi. G'azal pand – o'git ruhida "Ey mayxo'r, masjidda Xud- oning yo'lini tut, Har eshikdan fayz yetsa, tilagingni tila" mazmunidagi matla' bilan boshlanadi. Uning nihoyasida lirik qahramon mamduh eshigi tuprog'idan ko'zlariga to'tiyo tilaydi.

Komila devonida shoira o'zini rind, qalandar deb atagan baytlar, g'azallar mavjud. Ilohiy ishq talqini keltirilgan "omadam" radifli g'azal- da shoira "ishq libosini kiyganman, murod tojini boshimga qo'ygan- man, aylanib turgan charx piyolamdir, men bir rind qalandarman", deb yozadi:

*Kisvati ishq dar baram, toʻqi murod bar saram,
Gardishi charx sogʻaram, rindi qalandar omadam.*

Keyingi baytlar shoira mushohadalarini yanada aniqroq ifodalaydi:

*Fahru fano tariqi man, mehru vafu rafiqi man,
Ishqi buton shafiqi man, volai dilbar omadam.*

*Bas, ki rahi malak zadam, naqshi vuʻudi haq zadam,
Poy ba noʻh falak zadam, bar sari chamber omadam...*

[2. S. 164]

Bu baytlarda shoira sufiya ayol sifatida namoyon boʻladi. U faqr va fano yoʻlida yoʻlchi ekanini bayon etmoqda. Demak, shoira qaysidir tariqatga rasman aloqador boʻlmasa-da, qalban ixlosmand boʻlgan. Balki keyingi baytda ishora etilayotganidek, “Haq vujudini naqsh etib”, naqshbandlarga ixlos qilgandir. Shoira bundan faxr etadi. U faxriya usulida ijod etilgan bir gʻazalida olamlarni kuydirguvchi haqiqiy ishqdan bahramand boʻlganini, shu ishq dardiga muhtalo oshiqlar qatorida ekanini shukrona tarzida bayon etadi:

*Muridi ishq olamsoʻzman ushshoq bazmida,
Navoi nolai naydek baland etti maqomimni. [1. S. 296]*

Ajdodlari haqida soʻzlar ekan, shoira naqshbandiya tariqatiga bagʻoyat ixlosmand boʻlgan bobokaloni Zahiriddin Muhammad Bobur Mirzo nomini tilga oladi:

*Sayodat xonadoni, shohi Bobur nasli pokiman,
Xudoyo, rahmat ayta, barcha ajdodi izomimni. [1. S. 6]*

Bobur Mirzoning buyuk naqshbandiy diniy rahnamo Hazrati Xoja Ahrori Vali (q.s) va ul zoti pok xonadoniga boʻlgan ixlosu muhabbati, bu oilaning Bobur Mirzo hayoti bilan bogʻliq karomatlari haqida shoira, albatta, “Boburnoma” orqali xabardor boʻlgan. Bobur Mirzoning Xoja Ahror Validan keyin Movarounnahrda yirik naqshbandiy tariqatpesha Hazrat Mahdumi Aʼzam Dahbediy (q.s) ga murid va niyozmand boʻlgandan ham (balki, Hasanxoja Nisoriyning “Muzakkiri ahbob”i orqali orqali), pirga Hindistondan turib sovgʻa salomlar yuborganidan ham shoira xabardor boʻlgan boʻlishi mumkin [6. S. 53]. Shoira asarlarida uning biror tariqat piriga ixlos qoʻygani haqida maʼlumot yoki ishora uchramaydi. Uvaysiy oʻzining ikki pir – Xoja Ahrori Vali va Mashrabga ixlosu sadoqatini ochiq bayon etadi. Ammo Nodira sheʼriyatida shayx va pirlarga, akobiri kiromga nisbatan hurmat izhor etilgan bayt va gʻazallar uchramaydi. Shunga qaramay “Saboʻh” radifli gʻazalida shoira pirlarni izzat – ikrom qilish davlatning

obro'yidir, har tong o'ringdan turgach, ularning izzat – hurmatini o'rniga ko'y, mazmunidagi fikrlarni bayon etadi:

Komila ikromi piron obro'yi davlat ast,

Har safar barhyez az qo bahri ikromi sabo'h. [2. S. 70]

Nodirabegim chuqur orifona mazmunli she'rlar bitgani holda, uning qaysi tariqatga ixlosi yoxud intilishi ko'proq ekanini sezish mushkul. Uning lirik qahramoni ichida Do'stni pinhon aylagan qalb sohibasi va bu xazinaning ziyrak qo'riqchisidir:

Fosh etma ulusqa ishq sirrin,

Ko'ngulda ani nihon etib ket.

Shoira she'riyatida qalandarlik ruhi, ya'ni Mashrab she'riyatining ta'siri ham seziladi. Chunonchi, "Mardi xudo" laqabini olgan Hazrat Mashrabning "Ayo do'zax, mani kuydur, xaloyiq kuymasun hargiz" deya jonfidolik qilishlari, bir "oh" bilan yetti tamug'ni kul qilishni istashlari, fig'on chekishlari ruhidagi bayt va g'azallar Nodira ijodida ham mavjud.

Komila devonida "Ey Komila, agar bir subh payti miqdorida dunyoda yashash imkoniyati bo'lsa, bir hazin oh tortib, ikki dunyo ishini qilib ketgin", mazmunidagi mashrabona fig'on "subh" radifli g'azalning maqtaida ifoda etilgan:

Komila kori du olam kun ba yak ohi hazin,

Fursati hasty agar boshad turo, miqdori subh. [2. S. 72]

"Meravad" radifli g'azal maqta'ida esa "dil pardasi yashiringan shunday sirlarim borki, Mening bir ohim yashinidan olamda to'fon turadi", mazmunidagi mashrabona "ohi so'zon" mavjud:

Chun nigoh doram nihon dar pardai dil Komila,

Olam az yak barqi ohi man ba to'fon meravad. [2. S. 100]

Xullas, Nodirabegim ijodiy merosi ikki asrdan ortiq davr mobaynida o'rganilayotgan bo'lsa-da, uni tamoman yangi mafkuraviy nuqtai nazardan chuqur tadqiq etmoq lozimligi ayon bo'ladi. Shoiraning tasavvufiy dunyoqarashi, g'oyaviy yo'nalishi, zamondoshlari bo'lmish piru murshidlar va ahli tariqatga munosabati hayotiy biografiyasi va adabiy merosi misolida tadqiq etilishi o'zbek adabiyotshunosligida o'z yechimini kutayotgan masalalardan biridir.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Нодира-Комила. Девон. Абдулла Қодирий номидаги халқ мероси нашриёти, – Т.: 2001. – Б. 345
2. Нодира-Комила. II китоб. Алишер Навоий номидаги Ўзбекис-тон Миллий кутубхонаси нашриёти, – Т.: 2004. – Б. 208

3. Комилов Н.Тасаввуф. “Movaraunnahr” – “O”zbekiston”, – Т.: 2009. – Б. 290

4. Қаюмов А. Қўқон адабий муҳити (XVIII – XIX асрлар). – Тошкент: ЎзФА нашриёти, 1961. – Б. 361

5. Шайх Муҳаммад, Содиқ Муҳаммад Юсуф. Тасаввуф. - Тошкент: “Моварауннахр”, 2010. – Б. 280

6. Салоҳий Д. Бобур ва Нақшбандия. «Ўзбек тили ва адабиёти» журнали. 2013. №1. – Б. 53.

Ўктамали САТТОРОВ,

*Академик Бобожон Ғафуров номидаги Хўжанд давлат университети доценти, педагогика фанлари номзоди
(Тожикистон)*

РУДАКИЙНИНГ ПАНДНОМАНАВИСЛИК МАҲОРАТИ

РЕЗЮМЕ. Мақолада форс-тожик мумтоз адабиётининг асосчиси Рудакийнинг панднома асарлари бадиияти ва шоир бадиий маҳорат сирлари билан боғлиқ масалалар таҳлилга тортилган.

РЕЗЮМЕ. В статье анализируются вопросы, связанные с искусством пандномы произведения Рудаки, основателя персидско- таджикской классической литературы, и секреты художественного мастерства поэта.

RESUME. The article analyzes the issues related to the art of pandnoma works of Rudaki, the founder of Persian-Tajik classical literature, and the secrets of the poet's artistic mastery.

Таянч сез ва иборалар: анъана, янгилик, маҳорат, адабий таъсир, издошлик, ғазал, рубоий, қасида, қофия, шакл ва мазмун бирлиги, байт, мумтоз адабиёт, ҳикмат, шеърӣй санъатлар.

Ключевые слова и выражения: традиция, новаторство, мастерство, литературное влияние, последовательность, газель, рубаи, касида, рифма, единство формы и содержания, бейт, классическая литература, афоризм, поэтическое искусство,

Key words and phrases: tradition, innovation, skill, literary influence, sequence, gazal, rubai, casida, rhym, research, unity of form and meaning, beit, classical literature, aphorisms, poetic art.

Панду ҳикматлар форс-тожик ва ўзбек мумтоз адабиётида муҳим ўринга эга. Хусусан, форс-тожик мумтоз адабиётининг илк намуналаридан бошлаб, панду ҳикматларга алоҳида эътибор билан қаралганини кузатиш мумкин. Зеро, панд-ҳикматлар инсон тарбиясида муҳим ўрин тутганли учун ҳам унга ижодкор-

ларнинг қайта – қайта мурожаат қилишлари бежиз эмас эди. Панду ҳикмат жуфт сўз бўлиб, тожикча ва арабча сўзлардан ташкил топган. “Панд” сўзи тожикча бўлиб, ўғит, маслаҳат, насиҳат, ўғитли фикр деган маъноларини билдиради. Арабча сўз бўлган - “ҳикмат” эса донолик, доно сўз, мақол, ақл, билим, фалсафий илмлар маъноларини англатади. Панд ва ҳикмат сўзлари яхлит ҳолда доно ўғит акс этган фикр, ақлли насиҳат демакдир. Мумтоз адабиётда панд-ҳикматлар шеърий ва насрий асарлар ичида берилиши билан биргаликда алоҳида асарлар тарзида ҳам яратилган. Бунинг ёрқин мисолини тожик мумтоз адабиётининг асосчиси, буюк шоир ва мутафаккири Абуабдуллоҳ Рудакий ижодида кузатиш мумкин.

Рудакий донишманд ҳикматнавис шоир эди. Унинг ғазал, рубоий, қасида каби мумтоз жанрларда битилган шеърларида панд-ҳикмат масаласига кенг ўрин берилган. Улуғ шоирнинг бизгача фақат айрим парчаларигина етиб келган «Калила ва Димна» достони ҳам бошдан-охир панду насиҳатлардан иборат. Рудакий панд-ҳикматларининг ўзига хос хусусияти шундаки, шоир уларни ўқувчига тақдим этишда бадий либосга ўраб, чиройли ва таъсирли сўзлар ёрдамида ғоятда образли қилиб ифода этади. Шу билан биргаликда, ўз пандларининг ўқувчиларга тушунарли бўлишига алоҳида эътибор беради. Бунда шоир саҳли мумтанеъ усулидан унумли фойдаланади. Илму адаб аҳли ҳам шоир услубини “саҳли мумтанеъ”, яъни “осону мумкин эмас”, деб баҳолаганлар.

Ижодкор асари мазмунан теран, шу билан бирга тушунилиши осон бўлиши учун саҳли мумтанеъ усулига мурожаат қилади. Саҳли мумтанеъ усулида яратилган асар кўриниши оддий бўлсада, аслида уни ярата олиш ниҳоятда мушкулдир. Бунга фақат истеъдодли ва донишманд ижодкорларгина эриша олишган. Рудакий ижодида саҳли мумтанеъ усулида яратилган шеърлар кўпчиликни ташкил этади. Адабиётшунос Эргаш Очилов ўринли қайд этганидек: “Зеро, бир қарашда содда ва тушунарли кўринган бу шеърлар (Рудакий шеърлари – ЎС.) катта ҳаёт ҳақиқати, теран фалсафий фикрни ўзида омухта этган. Шунинг учун ҳам Рудакийга эргашганлар кўп бўлган, лекин ҳеч ким унга ўхшатиб ёзолмаган...”²⁰⁴ Улуғ шоир ҳатто машҳур ҳинд эпик пандномаси «Калила ва Димна»ни тожик тилига шеърий йўлда таржима қи-

²⁰⁴ 1. Очилов Э. Сўз мулкининг соҳибқирони // Барҳаёт сиймолар. – Тошкент: “Ўзбекистон”, 2012, 8-бет.

лар экан, мураккаб услубда ёзилган бўлишига қарамай, унда ҳам саҳли мумтанеъни маҳорат билан қўллайди. Чунончи, «Калила ва Димна» таржимаси бўйича яратган дўстликка доир қуйидаги байтлари ҳам саҳли мумтанеъ усулида яратилгани билан характерли:

*Ҳеч шодй нест андар ин ҷаҳон,
Бартар аз дидори рӯи дўстон.
Ҳеч талхй нест бар дил талхтар,
Аз фироқи дўстони нурҳунар*²⁰⁵

*Жаҳоннинг шодлиги йиғилса бутун,
Дўстлар дийдоридан бўлолмас устун.
Ҳар қанча бўлса ҳам оламда аччиқ,
Аччиқрққдир доно дўстдан айрилиқ*²⁰⁶.
(Шоислом Шомуҳамедов таржимаси)

Рудакий биринчи байтда дўстларнинг дийдорлашув қувончи ва дўстдан ажралиш азобини қиёслар орқали шу қадар маҳорат билан тасвирлайдики, бу ўқувчига ташқи жиҳатдан осондек туюлсада, уни буюк тожик шоири тасвирлагандек ифодалаш ниҳоятда қийиндир. Шоирнинг маҳорати шундаки, у муҳим масалани қисқа, содда, таъсирли ва равон бир тарзда ифодалай олган.

Рудакий маснавий шаклида ёзилган парчада муқояса усулидан фойдаланиб, олға сурган фикрининг чуқурроқ ёритишга эришади. Жаҳон шодлигини дўстлар дийдорига қиёслаб, дунё шодлиги дўстлар дийдорлашувидан устун бўлолмаслигини асослайди. Дарҳақиқат, кишилар ўртасидаги дўстлик ва уларнинг дийдорлашиб туриши жаҳонга шодлик бағишлай олади. Зеро, жаҳоннинг шодлиги, бу – ҳар бир давлатнинг тинчлиги, ривож ва гўзаллиги бўлиб, уларнинг ҳаммаси дўстликка, ўзаро меҳр яратувчи кўзлар учрашувига, яъни дўстлар дийдорлашувига бевосита боғлиқдир. Улуғ шоир содда қилиб айтаётган фикри жараёнида шу нарсаларга ҳам ишора қилаётгани маълум бўлади.

Рудакий иккинчи байтда ҳам қиёслаш орқали дунёнинг барча аччиқлиги доно дўстдан айрилиш каби аччиқ бўлолмаслигини айтиб, бундай жудолик дўст қалбига жуда қаттиқ таъсир қили-

²⁰⁵ 2.Насриддин А. Рўдакӣ (нусхашиносӣ ва нақду барасии ашъори бозманда)-Хучанд: Нашриёти давлатии ба номи ба номи Раҳим Ҷалил, 1999, 321 саҳ. Изох: (Бундан кейин мазкур нашрдан олинган шеърӣ матнларнинг саҳифаси қавс ичида кўрсатилади. – Ў.С.)

²⁰⁶ Абуабдуллоҳ Рудакий, Бобо Тоҳир. Сайланма. – Тошкент: “Шарқ”, 1999, 61-бет. (Бундан кейинги шеърӣ матнлар саҳифаси қавс ичида берилди. –Ў.С.)

шини таъкидлайди. Дарҳақиқат, кўнгилга яқин, доно дўстан ажралиш қалбни жароҳатлайдиган даражада бўлади. Киши дўстини унутолмайди. Уни эслаб эзилади. Шоир биргина муқояса билан жудоликка учраган кишининг оғир руҳий ҳолатга тушини, айрилиқ азобининг машаққатли эканлигини инкор орқали таъсдиқлаб, таъкидлагани маълум бўлади. Саҳли мумтанеъ усулини қўллаш мумтоз адабиётда панд-ҳикматларнинг қуруқ насиҳатдан иборат бўлишига йўл қўймай, уларнинг бадий жиҳатдан ҳам таъсирли, тушунарли ва чуқур мазмунли бўлишини таъминлаган. Шу сабабли шоирлардан саҳли мумтанеъ усулида шеърлар ёзиш талаб ҳам қилинган. Воқеан, XI асрнинг буюк пандноманависи ва олими Амир Унсурулмаолий Кайковус (1020–1099) ўзининг «Қобуснома» асаридаги «Шоирлик расми зикрида» бобида куйидагича ёзади: «Эй фарзанд, агар шоирлик қилмоқчи бўлсанг, ҳаракат қил, токи сўзинг осон ва фойдали бўлсин, ноаниқ ва мушкул сўздан парҳез қилгил ва ўзинг билиб ўзгалар унинг шарҳига муҳтож бўлгудек сўзни айтмагил, нединким, шеър айтган киши халқ учун айтур ва ўзи учун айтмас». (Форс-тожик тилидан Муҳаммад Ризо Огаҳий таржимаси)²⁰⁷.

Рудакий ҳикматлар тасвирида, айниқса, шеърый санъатлардан кенг фойдаланган. Чунки шеърый санъатлар бадий асарга таъсирчанлик, гўзаллик, ифодалилиқ ва равонлик бағишлайди. Шу жиҳатдан Рудакийнинг куйидаги рубойи диққатга молик:

*Гар бар сари нафси худ амирӣ, мардӣ,
Бар кўру кар ар нукта нагирӣ, мардӣ.
Мардӣ набувад фитодаро пой задан,
Гар дасти фитодае бигирӣ, мардӣ (271).*

*Ўз нафсига кимки бўлса шоҳ – мард ўшадир,
Ҳеч ўзгани қилмаса паноҳ – мард ўшадир.
Ким ўтса йиқилганни тепиб, мард у эмас,
Ким бўлса заифга хайрихоҳ – мард ўшадир²⁰⁸.
(Эргаш Очилов таржимаси)*

Рубойи мукамал бадий ижод намунаси сифатида юзага келган. Унда улуғ шоир мардлик тушунчаси нимадан иборат эканлигини бадий жиҳатдан асослаб беради. Рудакийнинг бадий талқинича, мардлик, биринчидан, ўз нафсига ҳукмронлик

²⁰⁷ Кайковус. Қобуснома. – Тошкент: “Ўқитувчи”, 1986, 118- бет.

²⁰⁸ 5.М и н г бир у б о и й. Форс – тожик тилидан Эргаш Очилов таржималари. – Тошкент: “Фан”, 2009, 17- бет.

қилиш; иккинчидан, ҳар қандай кишилардан, хусусан, кўру кар сингари нуқсонлилардан айб қидирмаслик; учинчидан, йиқилганни тегиб ўтмаслик, яъни жафо чекканга янада озор бермаслик; тўртинчидан, йиқилганнинг қўлидан тутиш, яъни муҳтож, ожиз ва азоб-уқубатга дучор бўлганга ёрдам қўлини чўзишдир.

Шоир бу панд ва ҳикматларни бадий санъатлар қобиғига жойлаб, ўқишли ва таъсирли қилиб ифодалаган. Рубоийда, аввало, “шеърнинг асли ҳисобланган” (Шайх Тарозий) қофия ҳамда радиф мукамал берилган. Унда «амирй, нагирй ва бигирй» сўзлари қофия бўлганки, бу сўзлардаги равий ҳарфининг бир хиллиги қофиянинг янада мукамал бўлишини таъминлаган. «Мардй» сўзининг уч марта такрорланиб, радиф бўлиб келиши эса рубоийда айтилмоқчи бўлинган асосий фикрга урғу берилиб, ўқувчи диққатини тортишга хизмат қилган.

Рубоийдаги «гар бар сари», «бар кўру кар ар» сўзларида берилган оҳангдошлик тавзиъ санъатини юзага келтирган. Иккинчи мисра охиридаги «мардй» сўзининг учинчи мисрани бошида келиши тасбе санъатининг кўрсаткичи ҳисобланади. Биринчи ва тўртинчи мисралардаги «гар» ва учинчи ҳамда тўртинчи мисралардаги «фитода» сўзлари тақрир (такрор) санъатини вужудга келтирган. Рубоийда лирик қаҳрамоннинг умумий тарзда билдирган ўғити ҳикмат санъатида айтилган.

Рубоий таржимасида биринчи, учинчи ва тўртинчи мисралар аслига мувофиқ келса-да, иккинчи мисра таржимаси бир оз ўзгартирилиб берилган. У «Ҳеч ўзгани қилмаса паноҳ – мард ўшадир» тарзида эмас, балки, бизнингча, «Агар кўру кардан топмаса гуноҳ – мард ўшадир» тарзида таржима қилинса, аслиятга мос бўларди.

Рудакийнинг бошқа панду ўғитларида ҳам шундай аниқлик, фикрларни таъсирли ифодалаш, шеърлар тилининг содда ва равонлиги ёрқин кўриниб туради. Бунини шоирнинг илм-фаннинг аҳамияти ва уни эгаллашга чорловчи шеърларида ҳам яққол кўриш мумкин. Шу жиҳатдан Рудакийнинг қуйидаги мисралари диққатга сазовор:

*Дониш андар дил чароғи равшан аст,
В-аз ҳама бад бар тани ту ҷавшан аст (321).
Ҳеч ганче нест аз фарҷанг беч,
То тавонӣ рав туву ин ганч неҳ (336).*

*Одамлар қалбининг чароғи билим,
Балодан сақланиш яроғи билим (61).
Илмдан яхшироқ хазина бўлмас,
Қўлингдан келганча тера олсанг бас (64).*

Улуғ шоир биринчи байтнинг биринчи мисрасида билим қалб чароғи эканлигига диққатни тортади. Бу жуда тўғри фикр. Чунки инсон дили билим билан ёримас экан, у ҳақиқат оламини англай олмайди. Воқеан, «Кўзни юмгил, кўзга айлансин кўнгил» (Румий) ҳикмати бежиз айтилмаган. Кўзнинг кўнгилга айланиши учун уни билим билан равшан қилиш тақозо этилади.

Шоирнинг талқинича, билим дил чароғи бўлиши билан бирга, инсон вужудининг қалқони ҳамдир. Чунки билимли киши билими туфайли ўзини ҳар қандай ҳолатдан, хусусан, турли ёвузликлардан ҳимоя қила олади. Рудакий биринчи байтнинг иккинчи мисрасида билимнинг қудратини шу тарзда тўғри кўрсатиб беради.

Шоир иккинчи байтда илмнинг тенгсиз хазина эканлигини шунчаки таъкидлаб қўя қолмасдан, уни қўлдан келганча эгаллашга даъват этади. Чунки, шоирнинг фикрича, илмсиз ҳеч нарсага эришиб бўлмайди. Илм инсонни камолотга кўтариши билан бирга, агар у мукамал тарзда эгалланса, барча соҳаларнинг тараққиёти учун ҳам хизмат қилиши мумкин.

Байтларда фикрлар аниқ, равшан ифодаланишидан ташқари, биринчи байтдаги «дониш андар дил», «бад бар», «тани ту», иккинчи байтдаги «то тавонӣ» бирикмаларида равонликни юзага келтирган тавзиъ санъати қўлланган. Иккинчи байтдаги «ганҷ» сўзларида тақрир, биринчи байтнинг биринчи мисрасида истисора, иккинчи мисрасида муболаға санъатлари маҳорат билан истифода этилган.

Шу қисқача кузатишнинг ўзиёқ Рудакийнинг буюк донишманд шоир сифатида ўз ижодида панду ҳикматлардан юксак маҳорат билан фойдаланганлигини кўрсатади. Шу сабабли улуғ шоир ижодини янада кенгроқ поэтик режада ўрганиш истиқлол даври кишилари, хусусан, ёшлар учун ниҳоятда фойдалидир, деган фикрдамиз.

Шабнам ЮСУФЗОДА,

*Бухоро давлат университети Мактабгача ва бошланғич
таълим факультети Бошланғич таълим методикаси
кафедраси ўқитувчиси
(Ўзбекистон)*

“МУҲОКАМАТ УЛ-ЛУҒАТАЙН”ДА “ДЕВОНИ ФОНИЙ” ШАРҲИ

Аннотация: Тадқиқотда Алишер Навоийнинг “Муҳокаमत ул-луғатайн” асари, унинг адабиётшуносликка доир манба экани хусусида фикр-мулоҳазалар баён этилган. Айниқса, асарда “Девоний Фоний” ҳақида билдирилган фикрлар катта илмий аҳамиятга эгаллиги мисоллар ёрдамида очиб берилган.

Калит сўзлар: “Муҳокаमत-ул-луғатайн”, шарҳ, татаббулар, қаламий нусхалар, қасидалар туркуми, зуллисонан, тожикча таржима, форсий мерос.

Алишер Навоий умрининг охирида ўз мухлисларига туҳфа этган асар – “Муҳокаमत-ул-луғатайн” ўзининг илмий мулоҳазаларга бойлиги, тилшунослик ва адабиётшуносликка доир кўпгина долзарб масалаларни ўз ичида қамраб олгани билан диққатга сазовордир. Унда Навоийнинг тил ва тафаккур, бадий адабиёт ва унинг турли жилolari борасидаги қимматли фикр-мулоҳазалари ўзига хос тарзда ифода топган. Муаллиф форс-тожик ва ўзбек тилларини бир-бири билан солиштирар экан, ҳолисона муҳокама юритади ҳамда далилларга асосланган хулосаларини ўртага ташлайди.

Асарда муаллифнинг ўз ижоди ва соҳир қалами туҳфа этган бадий-илмий яратмаларига муносабати ҳам берилган. Буюк шоир ўзининг “Ғаройиб ус-сиғар”, “Наводир уш-шабоб”, “Бадоеъ ул-васат”, “Фавойид ул-кибар” (“Ҳазойин ул-маоний”), “Ҳамса”, “Насойим ул-муҳаббат”, “Лисон ут-тайр”, “Мезон ул-авзон” каби асарларини фахр ила тилга олади. Улар ҳақида ажойиб ва қимматли маълумотларни келтиради. Сўнгра форс-тожик адабиётининг ўз ижодида тутган ўрни ҳақида чуқур мулоҳаза юритадиган экан, Амир Хусрав Деҳлавий, Ҳофиз Шерозий ва Мавлоно Абдураҳмон Жомий каби буюк сўз санъаткорлари ҳамда уларнинг асарлари зикрини эҳтиром ила келтириб, қуйидагиларни таъкидлайди: “Барчасига кўп қатла ўқупмен, балки кўпни ёд тутупмен ва қасойид ва ғазаллиётларининг ғариб ва латофатин билибмен, балки ғариброқ ва латифроғларига татаббуъ дағи қилибмен”²⁰⁹.

²⁰⁹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. 122-б.

“Муҳокамат-ул-луғатайн”да шоирнинг форс-тожик тилига бўлган муносабати ҳам ўзининг ёрқин ифодасини топган. Ҳазрат Навоийнинг эътирофича, у ўз илк ижодий йўлини форсийда бошлаб, умрининг охиригача ушбу тилга катта эҳтиром ва самимият ила муносабатда бўлди ва унга чин дилдан садоқат сақлади. “Муҳокамат-ул-луғатайн”да ҳазрат Навоийнинг форс-тожик тилида яратган асарлари, айниқса унинг “Девони Фоний” тўплами шарҳига катта ўрин берилган. Юқоридаги иқтибосда кўрганмиздек, Алишер Навоий Хусрав Деҳлавий, Мавлоно Жомий, Хоқоний ва Анварий қасидаларига ҳамда Хожа Салмоннинг қуйида келтириладиган машҳур матласига

Сафои сафвати рўят бирехт оби баҳор,

*Ҳавои ҷаннати қўят бубехт мушки татар*²¹⁰.

қилган татаббулари ҳақида ўзига хос тарзда фикр юритади. Ўша қасидаларнинг тўлиқ номи ва матлаларини келтириб, қисқача бўлса-да, ўз муносабатини билдиради.

Навоий қайдларида номлари зикр этилган машҳур форс-тожик шуароси шахсияти ва ижодига ҳолисона баҳо берар экан, уларнинг адабиёт оламида тутган ўринларини таъкидлайди ва татаббуга туртки бўлган қасидаларини ёдга олиб, улар васфидо ҳолисона фикр юритади. Масалан, Хожа Калимиддин Салмон қасидаси борасида сўзлар экан, шундай ёзади: “Воқеан ише қилибдурки, назм аҳли анинг тааммуқида ҳайрон ва тааммулида саргардондурлар”²¹¹. Сўнгра “Фусули арбаа” қасидалар туркуми ҳақида сўз юритиб, унинг таркиби ва мавзусини қуйидагича белгилайди: “Яна зоҳир шуароси тариқида ҳам тўрт қасидаки, “Фусули арбаа”га мавсумдир ва андин тўрт фасл: ҳарорат ва бурудат ва рутубат ва юбусат кайфияти маълум, хомам рақам қилибдурким, тўрт фасл ҳосияти асаридек рубъи маскунга ёйилибдур”

Ҳазрат Навоий мазкур рисоласида ўзининг ўн форсий қасида-сини тилга олади. Бу қасидалардан олтитаси: “Тухфат ул-афкор”, “Насим ул-хулд”, “Руҳ ул-қудс”, “Айн ул-ҳаёт”, “Минҳож ун-нажот” ва “Қувват ул-қулуб” “Ситтаи зарурия”²¹² номи билан шоирнинг форсий девонидан жой олган. Таниқли адабиётшунос Ҳамид Су-

²¹⁰ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. 124-б.

²¹¹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. 124-б.

²¹² Воҳидов Р.Ж.. “Ситтаи зарурия”да татаббўъ. //Бухоро университети илмий ахборотлари. 1-сон, 2000. -10-18-б.

лаймоннинг ёзишича, “Ситтаи зарурия” Туркияда сақланаётган “Девони Фоний”нинг нусхаларида ҳам кўзга ташланади. Юқорида таъкидлаганимиздек, ўша ўн қасиданинг тўрттаси “Фусули арба” таркибига киритилган. Шундай қилиб, “Ситтаи зарурия” ва “Фусули арба” таркибидаги қасидаларнинг сони ўнтани ташкил қилади.

Адабиётшуносларимизнинг таъкидлашларича, шоирнинг соҳир қалами туҳфа этган яна бир қасида мавжуд. Бу буюк зул-лисонайн шоирнинг Хисрав Деҳлавий “Дарёи аброр”ига қилган иккинчи татаббусидир. Бу борада филология фанлари доктори, профессор Э.Шодиев шундай ёзади: “...шоир “Туҳфат ул-афкор” қасидасини ёзиб тугатгач, ўша кунларнинг ўзидаёқ “Дарёи аброр” ва “Лужжат ул-асрор” қасидаларига жавобан иккинчи қасидани ҳам яратган”²¹³. Айни масалага ойдинлик киритиш мақсадида “Хамсат ул-мутаҳаййирин” асарига мурожаат қиламиз. Асарнинг иккинчи мақолатида шоир ўзининг “Туҳфат ул-афкор” қасидасининг яратилиши тарихи ҳақида ихчам маълумот беради²¹⁴. Мазкур қасида шуҳрат топгандан сўнг Ҳусайн Бойқаро ҳам уни ўқиб, буюк шоирга таҳсинлар айтади. Бундан руҳланган шоирнинг ҳаёлига ўша қасидага яна бир татаббуъ қилиш истаги пайдо бўлади. Бу истак меваси сифатида қуйидаги матлаъ майдонга келади:

*Хирқаи пурбаҳя, к-аҳли фақрро, к-он дар бар аст,
Бар фарози олами маънӣ сипеҳру ахтар аст*²¹⁵.

Энди “Хамсат-ул-мутаҳаййирин”да келтирилган қуйидаги қайдларга эътибор берамиз: “Чун бурунғи матлаъ айтилгонда алар ҳазратига (Абдурахмон Жомийга - Ю.Ш.) йибориб ниёз юзидин арз қилиб, татаббуъ қилурга истижоза қилиб эрдим ва ишорат бўлгондин сўнгра айтилиб эрди. Бу матлаъни дағи Марвдин битиб, шаҳарга алар хизматиға йиборилди. Мунинг дағи таърифида рангин руқъа битиб, ихсонлар кўргузиб йибориб эрдилар”²¹⁶.

²¹³ Шодиев Э., Алишер Навоийнинг форс-тожик тилидаги асарлари. Т.: “Фан”, 1990. -48- б

²¹⁴ Воҳидов Р.Ж., Ўринов Ш.. Бир қасида тарихига доир лавҳалар. //Бухоро университети илмий ахборотлари. 1-сон, 2001. -17-21- б.

²¹⁵ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. -31- б.

²¹⁶ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. -32- б.

Таъкидлаб ўтиш керак, “Хамсат-ул-мутаҳаййирин” асарининг тожикча таржимаси²¹⁷ да юқорида шу асардан келтирган иқтибосимизнинг биринчи жумласидаги “бурунғи” сўзи нотўғри таржима қилинган: “Чун бурунғи матлаъ айтилғонда” (ўзбекча нашр, 31-бет) – “Вақте ки матлаи боло гуфта шуд” (тожикча нашр, 41-бет) тарзида тожик тилига ўгирилган. Ҳолбуки “Вақте ки матлаи аввала гуфта шуд” шаклида таржима қилиниши керак эди. Биргина сўзнинг нотўғри таржима қилиниши калом мантиқини бузган ва натижада, тожик китобхони шуурида чалкаш хулосанинг туғилишига сабаб бўлган. Иқтибосдан аёнлашадики, шоир аввал “Тухфат ул-афкор” қасидасининг матлаъсини ёзиб, Абдурахмон Жомийга юборган, пирдан “ишорат бўлғондин сўнгра” қасидани ёзишга киришган ва уни тугатган. Амир Хусрав қасидасига яна бир бор татаббуъ қилиш истаги туғилгандан сўнг, унинг матласи ёзилиб, яна Жомийга юборилган, Мавлоно Жомий бу иқдомни ҳам маъқуллаган ва унинг “таърифида рангин руқъа битиб”, юборган эди. “Хамсат ул-мутаҳаййирин” да келтирилган ушбу маълумотларнинг мантиқий таҳлили қуйидаги хулосага келишга туртки бўлади: Амир Хусравнинг “Дарёи аброр” қасидасига ёзилган иккинчи татаббуънинг матлаъси ёзилгани аён. Лекин қасида тўлиқ ҳолда ёзилмай қолган, акс ҳолда шоир бу ҳақда албатта тўхталиб ўтар эди. Масалан, “Хамсат ул-мутаҳаййирин” 1494-1495 йилларда ёзилган. Бундан беш йил кейин эса “Муҳокамат ул-луғатайн” асари дунёга келади ва бу асарда шоирнинг ҳамма форсий қасидаларининг зикри келтирилади. Агар иккинчи татаббуънинг фақат матлаъси эмас, балки тўлиқ матни ёзилганда эди, бу борада мазкур асарда зикр этилган бўлур эди.

Юқорида таъкидлаганимиздек, буюк зуллисонайн шоир “устози олий” деб таърифлаган Ҳожа Калимиддин Салмоннинг машҳур қасидаси матласига ҳам татаббуъ қилган эди. Фикримизнинг исботи учун яна “Муҳокамат ул-луғатайн”га мурожаат қиламиз: “Бу матлаъга (Ҳожа Салмон қасидаси матлаъсига - Ю.Ш.) татаббуъ қилғон кўп суҳанварлар ва назмгустарлар чун муқобалада дебдурлар, лат ебдурлар: Бу фақирнинг матлаи будур ки,

²¹⁷ Алишер Навоий. Ҳамсат-ул-мутаҳаййирин. (Таржима, тавзеҳ ва пешгуфтори Абдуқодир Маниёзов) Д.: “Адиб”, 1989. Саҳ. 96.

Байт: Чунон вазид ба бўстон насими фасли баҳор,
К-аз он расид ба ёрон шамими васли нигор”²¹⁸.

“Муҳокамат ул-луғатайн” асарининг яна бир муҳим адабий манба сифатидаги аҳамияти шундаки, у Алишер Навоийнинг форсий мероси миқдори масаласига ҳам ойдинлик киритади. “Муҳокамат ул-луғатайн”да аввал “Ситта зарурият” ва “Фасули арбаа” қасидалар туркумига бирма-бир шарҳ берилган. Сўнгра унинг “Девони Фоний” асари тилга олинган: “Яна форсий ғазалиёт девони Хожа Ҳофиз тавридаким, жамиъ сухан адолар ва назм пийролар назарида мустаҳсан ва матбўъдур, тартиб берибменки, олти мингдин абъёти адади кўпрақдурки, кўпрак ул ҳазрат шеърига татаббуъ воқеъ бўлубтур”²¹⁹.

Таъкидилаш жоизки, “Муҳокамат-ул-луғатайн”да келтирилган маълумотларнинг ўзига хос хусусияти унинг жуда нозик дид билан ёзилгани ва адабий далилларнинг аниқлик билан ҳисобга олинганлигидадир. Шоирнинг форсий тилдаги мероси борасидаги далилларга диққат билан эътибор берсак, уларнинг ҳаммаси “яна” сўзи билан бошланганлигининг гувоҳи бўламиз. Бу ўринда яна сўзи асарларнинг бир-биридан ажратишга хизмат қилган. Жумладан, “Яна “Рух ул-қудс” қасидасин...”, “Яна «Айн ул-ҳаёт” қасидасин...”. “Яна “Минҳож ун-нажот” қасидасин...” ва ҳоказо...”²²⁰. Ушбу сўзларни шоирнинг форсий девони борасида ҳам айтиш мумкин. Бундан ташқари “Муҳокамат ул-луғатайн”да ушбу девоннинг асосини қайси жанр ташкил қилиши ва унинг таркибига яна қандай жанрлар кирганини далилловчп маълумотлар ҳам келтирилган. Ушбу тўплам ғазалиёт девони бўлгани учун ўз-ўзидан аёнки, унинг асосини ғазал жанри намуналари ташкил қилади. “Девони Фоний”нинг Техрон нусхасида 485 ғазал, Париж нусхасида 555 ғазал мавжуд. Яна “Муҳокамат ул-луғатайн”га мурожаат қиламиз: “Ва анда (Навоийнинг “Девони Фоний” асарида - Ю.Ш.) ҳар навъ назм аснофидин, мисли: муқаттаот ва рубоийёт ва маснавий ва тарих ва луғаз ва ул жумладин беш юзга яқин муаммоким, кўпи Ҳазрати Махдуми Нуран муборак назарига етиб-

²¹⁸ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. -125- б.

²¹⁹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. -125- б.

²²⁰ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. -123-124- б.

дур...²²¹. Иқтибосдан ҳам кўриниб турибдики, шоирнинг “Девони Фоний” асари таркибида қасида жанри тилга олинмаган.

Буюк мутафаккир шоир деярли ҳамма жанрларда ижод қилиб, ўзидан катта ва бебаҳо мерос қолдирди. Жумладан, соҳир қалам соҳиби, истеъдодли зуллисонайн шоир икки тилда ҳам кўпгина муаммолар ёзди ва форс-тожик тилида бу жанр назариясига оид “Муфрадот” асарини ҳам адабиёт муҳибларига тўхфа этди. Таниқли адабиётшунос Л.Зоҳидовнинг таъкидлашича ҳазрат Навоийнинг ўзбек тилида ёзган 52 та ва форс-тожик тилида яратган 373 та муаммоси бизгача етиб келган.

“Девони фоний” таркибидаги муаммолар ҳам унинг нусхалаарида турлича миқдорда келтирилган. Таниқли адабиётшунос Ҳамид Сулаймон диссертациясида унинг миқдори 396 та, Париж нусхасида 376 та кўрсатилган Ҳазрат Навоий асари таркибидаги муаммоларни “беш юзга яқин” дейди. Демак, ҳали шоирнинг форс-тожик тилида яратган юздан ортиқ муаммоси топилганича йўқ.

“Муҳокамат-ул-луғатайн” маълумотларига таянган ҳолда буюк зуллисонайн шоирнинг “Девони Фоний” асари нусхаларининг қай бири мукамалроқ ва унинг танқидий матнини тайёрлашда кўпроқ қайси нусхаларга таяниш керак деган саволларга жавоб топиш мумкин.

Элмира ҲАЗРАТҚУЛОВА,

Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
(Ўзбекистон)

«БОБУРНОМА» ВА «ТАРИХИ РАШИДИЙ» ДА ҲАЖВИЁТ

Аннотация: Мазкур мақолада Заҳриддин Муҳаммад Бобур ва Ҳайдар мирзоларнинг ҳажвиётга муносабати, асардаги юмористик кайфиятга бой бадий лавҳалар таҳлилга тортилади. Бобурнинг бадий маҳорати унинг ҳажвга бўлган адабиётшунослик қарашлари билан қиёсланган ҳолда ўрганилади. Ҳайдар мирзо ва Бобур адабий услубидаги муштарак ва индивидуал жиҳатлар тадқиқ этилади.

²²¹ Навоий Алишер. Асарлар. 15 томлик. 14-том. Т.: Ғафур Ғулом НМИУ, 1967. -125- б.

Калит сўзлар: адабий тарихий асарлар, юмор, сатира, адабий муҳит, бадиий маҳорат, адабий услуб

Аннотация: В данной статье анализируется отношение Захириддина Мухаммада Бабур и Хайдара Мирзы к комедии, юмористическое настроение произведения. Художественное мастерство Бобура изучается в сравнении с его литературными взглядами на комедию. Рассматриваются общие и индивидуальные аспекты литературного стиля Хайдара Мирзы и Бабур.

Ключевые слова: литературно-исторические произведения, юмор, сатира, литературная среда, художественное мастерство, литературный стиль.

Annotation: This article analyzes the attitude of Zahiriddin Muhammad Babur and Haydar Mirza to comedy, the humorous mood of the work. Bobur's artistic skill is studied in comparison with his literary views on comedy. The common and individual aspects of the literary style of Haydar Mirza and Babur are explored.

Keywords: literary historical works, humor, satire, literary environment, artistic skill, literary style

Шоир ёки қиссанависнинг ички салоҳиятини белгилаб берувчи ҳажвий унсурлар ёзма адабиётга халқ оғзаки ижодидан ўтган бўлиб, бу ҳолатда турли қочирим киноявий иборалар, матал ва мақолларнинг туркий адабиётга чуқур ўзлашгани сезилади. Халқ оғзаки ижодида сатира илдизларидан бир қанча ҳажвий жанрлар шаклланган²²². Хусусан, аския, латифа, лоф, тегмачоқ каби жанрлар туркий халқларнинг сўзни нозик идрок этишини, латиф мutoйибалардан кундалик ҳаёт тарзида унумли фойдаланганини англатади. Сатира нафақат ҳажвий жанрларнинг, балки халқ мақоллари табиатининг ҳам бир қисмини ташкил этиши ҳақида тадқиқотчилар кузатишлар олиб борганлар. Жумладан, тилшунос Б.Жўраева мақолларнинг окказионал услубий вазибаларидан бири сифатида сатира ва юмор ҳосил қилиш хусусиятини таъкидлайди.²²³ Демак, пурмаъно ҳикматларгача сингиб кетган ҳазил мutoйиба унсурлари халқимизнинг сўзга бўлган нозик дидини ҳам англатиб келади. XV аср муаррихи ва шоири Зайниддин Восифий ўзининг «Бадоеъ ул-вақоеъ» асарида Ҳиротнинг Мирсарбараҳна, Бурҳоний Гунг, Ҳасан Воиз, Саид Ғиёсиддин, Шарфий, Ҳалил Сахҳоб, Муҳаммад Бадахший каби ҳажвчи ижодкорлари борлигини эътироф этади. «Бобурнома» саҳифаларида ҳам муаллифнинг нуқтадон қобилияти йирик воқеа-ҳодисаларнинг мағзини шарҳлашда, маълум бир ҳолатнинг руҳини етказдириб беришида ҳажв ва юмор унсурларидан самарали фойдаланишида намоён бўлади. Бобур маъ-

²²² Ўзбек халқ оғзаки ижоди. Ўқув қўлланма. Омонулла Маъдаев. Тошкент. 2006. 10-бет

²²³ Жўраева Б. Мақолларнинг лисоний мавқеи ва маъновий-услубий қўлланиши: Филол.фанлари номзоди...автореф. – Самарқанд, 2002.16-20

лум воқелик тасвирида юмшоқ кулгини уйғотувчи ва ёки аччиқ танқидий қарашларини ифодаловчи лавҳаларни ўзининг йирик асарига сингдира билган. «Бобурнома»да ҳажв ва юмор доим бир-бирини тўлдириб боради. Лекин шоир ҳеч қачон кишиларнинг жисмоний нуқсонларидан кулмайди, балки ҳажв остига олинган кишиларнинг хислатларини, хулқ-атворини аччиқланган ҳиссиётнинг ҳамласи билан фош этади»²²⁴. Бу борада асарнинг айрим лавҳаларига диққат қаратамиз. 1501-1502 йил воқелари баёнида Бобур чуқур тушкунликка тушган, тарқаб кетган қўшин алами, хиёнаткор беклар жабри унинг шикаста қалби жуда ҳам маъюсланган эди. Ўша дилгир лаҳзаларда унинг Тошкентда тоғаси Маҳмудхон ҳузурида бир муддат бўлгани, лекин хон додасидан ҳам умидворлик бўлмагани боис, унинг салтанат вазифасини ташлаб кетишга бўлган қарори янада чуқурлашди: «бу навъ хорлиқ ва зорлиқ била эл билгунча, оёғим етганча кетсам яхши. Хитойға бормоқни жазм қилиб, бош олиб кетмакка азм қилдим. Кичикликдин бери Хитой сариға ҳавасим бор эди... кичик хон додам ҳам йигирма тўрт-йигирма беш йилдурким, мулоқот қилмайдурлар, мен ҳам уларни кўрган эмасман, мен борсам, ҳам кичик хон додамни кўрсам, ҳам мулоқот қилмоққа восита ва сойиъ бўлсам. Ғаразим бу эрдиким, бу баҳона била бу орадин чиқсам, Мўғулустон ва Турфонға борғонда худ ҳеч монии ва дағдаға қолмас, ўз жиловим ўз илигимда бўлур. Бу хаёлимдин ҳеч киши соҳиби вукуф эмас эди, кишини соҳиби вукуф ҳам қилиб бўлмас эди»²²⁵. Бобурнинг ғамгин кайфияти, бой берилган тахт ва мағлубият алами китобхонга ҳам кўчади. Лекин шу саҳифанинг ўзида Бобур ўқувчи кайфиятини янгилайди: Бобурнинг Хитойга режалаштирган махфий сафари бекор бўлади, Султон Аҳмадхонинг ўзи Тошкентга келаётган эди. уни кутиб олишга чиққан Бобурга кичик тоғаси бошдан оёқ мўғулча сарпо инъом қилгач, уни кийган ҳолда меҳмонлар билан бирга Тошкентга қайтади. Мўғулча кийимнинг тамомила ўзгачалигидан Бобур таажжубини яширмайди: «мафтунлиқ мўғулий бўрк ва сончма тиккан хитойи атлас тўн ва хитойи кўр, бурунғи расмлик тоши чинтоий била чинтоийни сўл сари, яна уч тўрт нима хотун кишининг ёқосига осар анбардон ва харитасидек нималар осибтурлар, сўнг сарида ҳам ушмундоқ уч тўрт нима осубтурлар..».(90б).

²²⁴ Неъматилла Отажонов. «Бобурнома» жаҳон кезади. Тошкент. Ғ. Фулом АС наш. 1984. 76-бет

²²⁵ Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Шарқ. Тошкент. 2002. 90-бет.

Катта тоғаси Маҳмудхон ҳузурига қайтганида уни энг яқинлари ҳам бу либосда танимайдилар: «Хожа Абулмакорим улуғ хон додам била эди, мени тонимойдур, сўрубтурким, булар қайси султондур? Айтқондин сўнг тонибтур». Парчада Бобурнинг носирлик маҳорати орқали ҳолат кулгиси кўтарилган. Аввало ҳолатни юзага келтирган сабаб-моҳиятни шошмасдан пинҳона табассум билан китобхонга баён қилиши, сўнгра лавҳа сўнгида бу юмор ҳолатининг юмшоқ таъсирини ёритиши бобурога сатирик услуб белгиларидан биридир. Ҳиротга Ҳусайн Бойқаронинг ўғиллари таклифи билан келган Бобур бу масканнинг маданий муҳитини кузатар экан, айнан ҳиротлик ижодкорлар даврасига хос бўлган ўткир дид ва нозик идрок, адаб қоидаларини кузатишга, уларни баҳолашга улгурган эди. Бобурнинг айтишича, Ҳиротда меҳмонлар иштирокидаги бир адабий даврада унинг укаси Жаҳонгир мирзо мушоира завқи таъсирида ўз хонандасига куйлашни буюради. Бобур мана шу ҳолатни куйидагича тасвирлайди: «Ҳири эли паст ва нозик ва ҳамвор ўқурлар. Жаҳонгир мирзонинг бир хонандаси бор эди, Миржон отлиқ, Самарқандий эди. Баланд ва дурушт ва ноҳамвор ўқур эди. Жаҳонгир мирзо кайфият маҳалда буюрдиким, ўқуғай, ғариб, баланд ва дурушт ва бемаза ўқуди. Хуросон эли пурзарофат тирилур эл. Мунинг ўқушидин бириси қулоғин тутамудур, яна бири чиройин тутамудур, мирзо жиҳатидин ҳеч ким манъ қилаолмайдур.»²²⁶ ушбу лавҳада Бобур юқорида кўрган мисолимиз каби Бобур аввал кулгига сабаб бўлувчи омилни эслатиб, ўқигувчини тайёрлайди, Ҳирот аҳлининг ўткир дид ва савиясини, ундан кейин бу ижод аҳли талабига мос келмайдиган нўноқ хонанданинг мулзам бўлиши, бунинг оқибатида мезбонларда уйғонган кулгининг ҳажвий имо-ишорада англаниши кабилар носирнинг юмористик кайфиятни улашишда батартиб ифода усулидан муваффақиятли фойдаланганидан далолатдир. Бу ўринда Бобур кузатиши орқали икки адабий-ижодий муҳит салмоғи бир даврада санъат тарози палласида тортиб синаб кўрилгани тингловчи мезбонлар ҳолати воситасида идрок қилинади. Асарнинг бошқа кўплаб қизиқ эпизодларида ҳам Бобур воқеликлар моҳиятига анча юқори ракурсдан нигоҳ ташлайди, ўзининг ночор вазиятини тасвирлашда ҳам, ғолиблик нашидаси сурурини баҳолашда ҳам самимий юмор, танқидий ҳажв уни тарк этмайди. Ўз кечмишини баҳолаш чоғида уйғун келган юмористик кайфият орқали ўқигувчининг зеҳнига тоза-

²²⁶ Муҳаммад Бобур. Бобурнома. Шарқ. Тошкент. 2002. 145-бет.

лик улашади, бу хусусият ҳам унинг ровийлик услубига хос бўлган адабий белгилар сирасига киради. Андижондаги навбатдаги бебош беклар исёнини бостириш чоғида ноилож чекинишга мажбур бўлган Бобурнинг атрофида атиги еттита навкар бор эди.Ортидан қувиб келаётганлар саноғи номаълум бўлгани боис анча вақт ўтгандан сўнг уларнинг йигирма бешта атрофидалигини билиб, Бобур афсусланади: «...қовғинчи йигирма –йигирма беш киши экандур, биз секкиз киши эдук, нечукким мазкур бўлди. Агар ул ваҳмда мунча киши эканини таҳқиқ билсак эди,яхши урушур эдук.. қочғон ёғий кўп бўлса ҳам оз қовғунчи била чеҳра бўла олмас. Нечукким, дебтурлар: «Сафи мағлубро ҳўе басандаст»²²⁷. Муаллиф воқеа марказида мағлуб саркарда ҳолатини чизиш билан бирга уни моҳир тасвирловчи адиб сифатида халқ нақлини самарали қўллаган. Енгилмас афғон жангчиларининг Бобурга мағлуб бўлиб, оғзида ажриқ тишлаб келиш ҳолати, табъи аҳли орасида зарофатли айтишувлар баёни, ўз аскарларининг қоронғуда бир-бирини танитай парол сўзни хато айтиши натижасида қиличбозлик қилиб, вақтни бой берганлари каби асарнинг яна кўплаб юморга бой эпизодлари китобхонни бир зум зериктирмайди.Бобурнинг юморга бўлган муносабати нафақат бадий лавҳаларда шунингдек, ўз адабий-эстетик қарашларини бевосита билдириш орқали ҳам асарда маълум қилинади.Ҳиндистон юришлари чоғида Бобур ўз яқинлари билан навбатдаги мажлисдан хабар берар экан, « Жолада шеър айтур эл хейли бор эди...»²²⁸ дейди. Доимгидек, шоҳ Бобур назм аҳли орасида вақтини хуш ўтказган. Сухбат кайфиятини тасвирлар экан Бобур табъ аҳли томонидан Муҳаммад Солиҳнинг қуйидаги байти ёдга олинганини айтади:

Жое ки ту боши дигареро чи кунад кас,

Маҳбубии ҳар ишваргареро чи кунад кас.

Адабий давра анъанасига мувофиқ ушбу байтга тўғридан-тўғри жавоб айтилиши, шоирларнинг зукколиги синалиши лозим бўлади. Бобур назмга ҳавасманд Мулло Абдулло билан ҳазил тариқида шеърхонлик қилиб, тўсатдан шу байтни айтиб юборганини сўзлайди:

Монанди ту мадҳушу кареро чу кунад кас,

Ҳар говкуну мода хареро чи кунад кас»²²⁹

²²⁷ Ўша манба. Енгилган сафга бир “ҳой” кифоядир. 97-бет.

²²⁸ Ўша манба. 185-бет.

²²⁹ «Санга ўхшаш хушсиз карни нима қилсин киши, ҳар бир ҳўкизга ўхшаган ва

«Бобурнома» да кўплаб воқелар баёни фонида етук адабиётшунос, зукко олим ва нозик дидли шоирнинг қиёфаси бўй кўрсатиши билан бирга унинг самиятга йўғрилган шикаста қалби ҳамда хушёр нуқтадон сиймоси уйғунлашган ҳолда намоён бўлади. Юқоридаги мисралар айтилиши билан сўзнинг заволи ва қадри борасидаги Бобурнинг руҳан тан олган иқрори ва қарори китобхонни ҳам сўзда закийликка, муомалада ҳалимликка чорлайди: «Бу фурсаттаким, «Мубаййин»ни назм қиладур эдим, хотири фотирға хутур этти ва ҳазин кўнгулға мундоқ еттиким, ҳайф бўлғай ул тилдинким мундоқ алфозни дарж қилғай, яна фикрини қабих сўзларға ва дариг бўлғай ул кўнгулдинким, мундоқ маоний зухур этгай...андин бери ҳажв ва ҳазл шеър ва назмидин торик ва тоиб эрдим»²³⁰. Бобурнинг китобхон ҳузурида сўз қўллаш билан боғлиқ масалада ўз-ўзини таҳлил қила олиши ва ўз-ўзига дакки бериш ҳолати нафақат Шарқ ҳукмдорлари орасида, балки дунё адабиёт аҳли орасида ҳам камдан-кам учрайдиган ҳоллардан биридир. Бобур тилнинг фойда ва зарар келтирувчи омилларини яхши англаган ҳолда бадий асар тилининг ҳар қандай бекорчи ҳажвлардан, масхараомуз иборалардан холи бўлишини орзу қилади:

*Не қилайин сенинг била, эй тил,
Жиҳатингдин менинг ичим қондур.
Неча яхши десанг бу ҳазл ила шеър
Бири фаҳшу бири ёлғондур.
Гар десанг куймайин бу журм била.
Жилавингни бу арсадин ёндур*

Жилавингни бу арсадин ёндур мисраси орқали шоирнинг сўзда парҳезга қарор бергани ойдинлашади, яъни «шеърда бўлган иқтидор қудратини бошқа жиддий жанрларга сарфлашни маъқул кўради»²³¹. Бу ҳолатни Бобур кейинги фикри билан янада қувватлайди: «...бу навъ ботил андешадин, бу йўсунлуқ ноллойиқ пешадин кўнгулни тиндуруб, қаламни синдурдум». Лекин Бобурнинг торик ва тоиб ликка қарор қилганини унинг ҳазил ва мутойибага бўлган муносабатини буткул ўзгартирди, бундан воз кечди дегани эмас. Бу хулосалари билан у бадииятда сўзнинг қудрати улуғ донишмандлик билан юзага келиши, ҳар қандай

урғочи эшакни нима қилсин киши»

²³⁰ Ўша манба.

²³¹ Ҳасан Қудратуллаев. Бобурнинг адабий эстетик олами. Маънавият. Т-2018. 47-бет.

кичик эътиборсизлик оқибатида ўтказиб юборилган майда бач-каналлик қалам аҳлининг фазлига путур етказиши ҳақида уқдир-моқчи бўлади. Унинг шоир сифатида ҳазилга бўлган муносабати айрим рубойларида ҳам акс этади:

Ҳар ердаки, гул бўлса тикан бўлса не тонг,

Ҳар қандаки, май дурдидан бўлса не тонг.

Шеъримда агар ҳазл, агар жид кечиринг,

Яхши борида агар ёмон бўлса не тонг.²³²

Муҳаммад Ҳайдар Мирзонинг «Тарихи Рашидий» асарида эса воқеалар фонида муаллиф услубида сатира белгилари деяр-ли сезилмайди. Боиси Ҳайдар мирзо носир сифатида фақатгина мўғул хонлари тарихини ёритиши билан бирга, ўз замонасининг тасаввуф шайхлари ҳаёт тарзи, мавлоно шоирлар ижоди ҳақида батафсил тўхталишга жазм қилган. Ўз-ўзидан бу каби сиймолар таърифида муаллиф услубида қалам аҳлига хос бўлган адабли-лик, эҳтиёткорлик сезилади. Муаррихнинг насли мўғуллар та-рихида саройга яқин анчайин баланд мавқеида бўлса-да, унинг муаллифлик позициясида ҳар қандай аччиқ танқид ва ҳажвни бемалол қўллашдан тийилгани, хатолик ўтган сиймолар тасви-рида дидактик тамойиллар устуворлик қилгани маълум бўлади. Лекин асарнинг баъзи воқеликлар фонида маълум бир характер яратишда, лирик кайфиятни белгилашда ҳажвдан маълум маъно-да баъзи эпизодларда сийрак фойдаланилган ўринлар бор. Мисол учун, Мавлоно Биноийнинг шоирона портретини яратишда унинг феъли сажиясига сингиб кетган мутойиба ҳақида тўхталар экан, ҳаётин мисоллар келтиради. Мавлоно Биноий сийрати нафақат Ҳайдар мирзо талқинида Бобур нигоҳида ҳам, шунингдек, ўша даврнинг муҳим битикларидан саналган «Баъдодий ул вақойи»да ҳам умумлашган ҳолда намоён бўлади. Муаллифларнинг баҳоси-да Биноий ўткир зеҳнли, ҳозиржавоб, сўзамол ҳамда етук форза-бон шоирлиги аниқлашади. Ҳайдар мирзо «Тарихи Рашидий»да Биноийнинг сатирага мойил қиёфасини Навоийга ижодига оид қарашлари билан уйғун ҳолда тасвирлайди. Асарда келтирилган Биноий билан Навоий ўртасида кечган қизғин адабий баҳсларга оид лавҳаларга юзланамиз. Ҳайдар мирзонинг айтишича, Бино-ий Навоий билан ўз қайсарлиги туфайли аразлашгач Ироққа ке-тиб қолади. Вақтлар ўтиб Ҳиротга қайтган Биноийни Навоий ўз ҳузурига суҳбатга чорлайди, бундан мақсад ўртадаги гиналарга барҳам бериш эди. Суҳбат чоғида Навоий Биноийдан ироқликлар

²³² Заҳириддин Муҳаммад Бобур. Девон. Тошкент. Фан. 1994.80-бет.

ҳақида сўрайди. Биноий эса «...ироқийларнинг бир иши манга ҳўб кўриндики, улар асло туркий шеър айтмас экандурлар»²³³ дея жавоб беради. Навоий унинг кесатиқидан хушёр тортса-да, оғирлик билан яна уни ҳалимликка чақириб, бошқа саволни беради: «-Рост сўз айтингки, менинг девонларим орасида қайси матлаъни яхши кўрдингиз?». Биноий бу пайтда яна ўз масхараомуз ҳазилини қўймай, кетма-кет икки матлаъни ёддан келтиради. Бироқ бу матлаълар Навоийнинг ўзиники эмас, бири Мавлоно Лутфий, иккинчиси Мавлоно Соҳиб Дорога тегишли бўлиб, Навоий уларга тазмин боғлаган эди. Ушбу суҳбат пировардида Навоий яна Биноийдан қаттиқ ранжиб хайрлашади. Ҳайдар мирзо Биноий портети чизгиларида ўз эшитганларини айнан келтирган. Бу аччиқ мутойибали лавҳани келтириш орқали Ҳайдар Мирзо Биноий феълидаги қизиққонлик, Навоийдаги хокисорлик, кечиримлилик сифатларини ҳам аниқ тасвирлашга эришган. Бу лавҳа яна шуниси билан аҳамиятлики, «Бобурнома» ва «Бадоеи ул вақое»да тилга олинган Навоий билан Биноий ўртасида кечган сўз ўйинлари, пинҳона ва ошкор тортишувларнинг бирортасини такрорламайди, аксинча, уларни янада тўлдириб келади.

«Тарихи Рашидий» нинг иккинчи дафтарида муаллиф ўзининг мўғул хонларига бир умр хизмат қилиб, аммо пировардида рўшнолик топмаганини изҳор қилар экан, бир кичик ҳажвий ҳикоятни келтиради. Унда айтилишича, Талхак Термизда вафот этишидан олдин хизматидагиларга «менинг қабрим ёнидан ўтаётган йўловчи, руҳимга дуо ўқиса ўзига лаънат бўлсин, агар ўқимай ўтса, отасига лаънат бўлсин», дейди. Кишилар кулиб, бу икки лаънатдан қандай озод бўлиш мумкин дейишганда, ҳеч ким Термизга бормасин ва Талхакнинг қабрига яқин йўламасин, дея жавоб берган²³⁴. Ҳайдар мирзо ҳам мана шу масхараомуз ҳикоят воситасида ўзининг мўғул хонлари олдида шунча хизматлари эвазига беқадр бўлганини, яқинида хизмат қилиб, оқибатда қувғин бўлгани ҳақида аччиқ кинояий хулоса чиқаради. Ҳар икки адибнинг ҳажвиётга бўлган муносабатини ўрганишимиз орқали қуйидаги хулосаларга келинди:

- Икки йирик асарнинг сатирик ва юмористик ҳолатини кузатиш асносида икки адибнинг ҳажвиётида айрича услублар ажралган ҳолда маълум бўлмоқда;

²³³ Мирзо Мухаммад Ҳайдар Аъзий. Тарихи Рашидий. О.Жалилов нашрга тайёрловчи. Ўзбекистон. НМИУ. 2011. 287-бет.

²³⁴ Ўша манба. 160-бет.

-Бобур тасвирлаган кўплаб эпизод ва лавҳаларда юмор унинг бадийи услуби белгиси сифатида юзага чиқади ҳамда кўп ҳолларда юмористик кайфият носирнинг ўз-ўзини тафтиш қилиши билан боғлиқ ҳолда кечади;

-Ҳайдар мирзо битигида юморнинг ўрни айрим ўринлардагина сийрак ҳолда намоён бўлади, бу ҳол унинг услуби бошқа бир адабий жиҳатлар устуворлиги билан боғлиқ;

-Ҳажвиётга қоришган лавҳа ва парчалар «Бобурнома» саҳифаларида талайгина кузатилади, буларда ҳам Бобур нигоҳида ҳажвга олинган шахс ва воқеликлар ўринли мулоҳазалар билан далилланган;

-Шунингдек, Бобур ҳажвининг адабий меъёри ўзи томонидан доимий назорат қилиниши маълум бўлмоқда;

-Ҳайдар мирзо ҳажвиёти юқорида кўрганимиздек, фақатгина Биноий ижодий портрети билан боғлиқ ҳолда билвосита юзага чиқди ва унда муаллиф ўз позициясида холис қолган;

-Бобур мирзо қарашларида унинг адиблик салоҳияти ҳажв ва юморга бўлган муносабати орқали янада ойдинлашади;

-Бобурнинг дадил ҳажв қилиши ва ўринли ҳазилларни қўллай билиши унинг ҳукмдорлик сифатини эмас, айнан ўша адиблик мавқеини белгилайди;

-Ҳайдар мирзо «Тарихи Рашидий»нинг иккинчи дафтарида ўз тушкунлик кечинмаларини фақатгина битта қадимий ҳажвий ҳикоят воситасида англатишга ҳаракат қилган бўлиб, услубида баёнчиликнинг етакчилик қилиши тарихнавислик мақсади билан боғлиқдир.

Мунира ХУДОЁРОВА,

*Навоий давлат педагогика институти
Ўзбек адабиёти кафедраси докторанти
(Ўзбекистон)*

НАВОИЙ ҚИТЪАЛАРИДА ТАЛМЕҲ САНЪАТИ

Аннотация: Мақолада Алишер Навоийнинг “Ҳазойин ул-маоний” девони таркибига киритилган қитъаларда қўлланган талмеҳ санъати ҳақида фикр юритилган. Талмеҳнинг қитъалар мазмун-моҳиятини ёритишдаги ўрнига алоҳида эътибор қаратилган. Қорун, Ҳамза, Юсуф, Исо, Марям каби тимсоллар иштирок этган қитъалар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: жанр, қитъа, талмех, Қорун, Ҳамза, Юсуф, Исо, Марям

Бадиий тасвирнинг бетакрор устаси Алишер Навоий ўз ижодига мансуб турли адабий тур ва жанрларда ўзининг ноёб санъаткорлик маҳоратини кўрсата олган истеъдодли ижодкордир. Шоир ижодида муҳим ўрин тутувчи қитъа жанри ва уларда қўлланган бадиий тасвир воситалари ҳам фикримиз исботи. Алишер Навоий қитъалари таҳлилига бағишланган қатор рисола ва мақолаларда бу жанр бадиияти ҳақидаги хилма-хил фикр-мулоҳазаларга дуч келдик. Жумладан, навоийшунос А.Абдуғафуров шоир қитъа-лари ҳақида: "...қитъада ғазалдан фарқли ўзига хос фазилятлар, ҳажм ва мавзу эркинлиги мавжуд. Қитъада ғазалдаги анъанага кўра "номатлуб" ҳисобланган мавзулар бемалол ишланиши мумкин. Ундалирикага хос анъанавий образлар, ташбеҳ ва иборалар деярли учрамайди", - деган фикрга келади.²³⁵ Адабиётшуносолим Р.Орзибеков эса Навоий қитъаларининг юксак маънодорлиги, фалсафийлиги билангина эмас, бадиий томондан ҳам гўзал ва мукамаллиги билан ажралиб туришини таъкидлаб "...Алишер Навоий лирик ҳиссиётни тўлароқ ва мукамалроқ ифодалашда, қитъалари таъсир кучини оширишда талмех, тажнис, тазод, муболаға санъатларидан, халқ оғзаки ижодиётидан усталик билан фойдаланади"²³⁶, - дея эътироф этади. Олим бадиий тасвир воситалари орасида, энгаввало, талмех санътини тилга олади. Талмех мумтоз ижодкорларимиз энг кўп мурожаат қилган бадиий тасвир воситаларидан бири бўлиши билан бирга ижодкорнинг дин, тасаввуф, тарих ва халқ оғзаки ижодидан қайдаражада хабардорлигини ҳам белгилаб беради.

Бадиий санъатлар моҳият эътиборига кўра уч катта гуруҳга бўлиб ўрганилган. Талмех (ар: чақмоқ чақилиши; бир назар ташламоқ) маънавий санъатлар тоифасига мансуб бўлиб, у "шоирга бир ишора билан чуқур маънони ифодалаш имконини берувчи санъатдир. Истиора, ташбих каби санъатлардан фарқли ўлароқ, ижодкорга тарихий ё афсонавий воқеаларга, масаллар, машҳур асарлар ва қаҳрамонлар образига ишора қилиш ва шу йўл билан ўз фикрини мўъжаз ҳолда кучайтириш учун имконият туғдиради"²³⁷.

²³⁵ Абдуғафуров А. Эркваззуликкуйчилари. Тошкент. Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1979, 75-бет.

²³⁶ Орзибеков Р. Лирикада кичик жанрлар. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1976, 26-бет.

²³⁷ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. Тошкент, "O'zbekiston" нашриёти, 2014, 198-

Алишер Навоийнинг “Хазойин ул-маоний” тўплами таркибидаги девонларидан жой олган қитъаларида талмехнинг гўзал намуналарига дуч келамиз. “Ғаройиб ус-сиғар” девонида “Таваккул сифати-ю бетаваккуллар мазаммати” сарлавҳали 8-қитъада талмех сифатида келтирилган Қорун номи фалсафий-ижтимоий мавзудаги қитъанинг моҳиятини равшанлаштиришда хизмат қилган.

*Таваккулни улким қўйиб хотириға
Тушар шоҳ оллида қуллуғ ҳавоси.
Насиби анинг бир оёқ ош эрур бас,
Агар ганжи Қорун эрур муддаоси.
Биравким, бўлур бир аёқ ош учун қул,
Юзига керакдур қазоннинг қароси.*²³⁸

Таваккул – Парвардигорга дилбасталик ва комил эътимод-ишончдир. Бу тасаввуфда маърифатнинг камолига боғлиқ мақом бўлиб, валийларга насиб қилади. Бу тоифанинг тўла таърифини Навоий “Маҳбуб ул-қулуб” да беради: “Таваккул аҳликим, мақсад водийсиға қадам қўюбдурлар йўл зоди ҳақ хони эҳсонидин билбдурлар. Таваккули дуруст элнинг емаги ҳақ хони инъонидин ва ичмаки анинг шарбатхонаси жолидин ва киймаги анинг хизонайи эҳсон икромидин”.²³⁹ Навоий ана шундай эҳсоннинг олдида туриб қаноатни унутган кимсаларни Қуръони карим орқали адабиётимизга кириб келган Қорун (“Қасас сураси”, “Анабут сураси” да Қорун ҳақида гап боради.) тимсоли воситасида огоҳлантиради.²⁴⁰ Бу тимсол унга берилган давлатнинг Оллоҳ эҳсони эканлигини рад этганлиги ва кибрга берилганлиги учун беҳисоб хазинаси, мол-мулки билан ер ютишига сабаб бўлган ва худди шу жиҳатига кўра адабиётимизда ўзининг қатъий ўрнига эга. Шоир шоҳнинг олдидаори ва ғурурини паймол этган кимсаларнинг мақсадлари Қорун ганжи бўлса-да, насибаси “бир аёқ ош” дан ошмаслигини айтиш билан бирга бундайларга шармандали жазони ҳам лойиқ кўради: “юзига керактур қазоннинг қароси”.

бет.

²³⁸ Alisher Navoiy. To`la asarlar to`plami. 10 jildlik, 1-jild. Xazoyin ul-maoniy. G`aroyib us-sig`ar. Toshkent, G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 709-bet. (Кейинги мисоллар ҳам ушбу манбадан олиниб, девон, асар номи ва саҳифаси кўрсатилади)

²³⁹ Alisher Navoiy. To`la asarlar to`plami. 10 jildlik, 1-jild. Majolis un-nafois. Toshkent, G`afur G`ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2013, 486-bet.

²⁴⁰ Бу ҳақида қаранг: Раҳматуллоҳ қори Обидов. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихидир. 1-китоб, Тошкент, Мовароуннаҳр, 2005.

Навоийнинг қитъаларини “турмуш билан тўқнашувдаги илк таассу-ротлари мевалари”²⁴¹ сифатида баҳолаган олим А.Ҳайитметов уларнинг мавзу жиҳатдан ранг-баранглигидан келиб чиққан бўлса, ажаб эмас. Навоий ўзи қатнашган ёки гувоҳи бўлган воқеа-ҳодисаларни энг аввал қитъада дарж этиб, яратилажак катта адабий жанрларда улардан асос сифатида фойдаланган. “Наводир уш-шабоб” девонининг “Паҳлавон мотами-нинг саргузашти ва манзури сабзхат фироқининг сарнавишти” сарлавҳали 38-қитъаси шоирнинг ота даражасида улўғлаган инсони хотирасига бағишлаб ёзилган “Ҳолоти Паҳлавон Муҳаммад” ёдномасининг яратилишига замин бўлган бўлиши мумкин.

Паҳлавон эрди менинг ёрим-у бир шўҳ анисим.

Бири ўлдию бири итти, ишим бўлди таассуф.

Ровиё, ҳажрларидин манга йўқдур кеча уйқу,

*Қиссаи Ҳамза дегил гоҳиyo гаҳ қиссаи Юсуф.*²⁴²

Навоий фано тариқида ягона, суръат ва сийратда беназир, миллат ва диннинг қуёши таърифлари билан эътироф этган устози, дўсти ва муҳосиби Паҳлавон Муҳаммад билан муносабат ҳақида ёдномада шундай ёзади: “...қирқ йил бир менингдек худрой ва бесарупой ошуфтасори паришон рўзғор киши била муҳосиблиғ қилғайки, хотирға келмаски, андин ғуборе ўлтирмиш бўлғай ва кўнгилга етмаски, ҳаргиз андин кўнгилға озоре етмиш бўлғай. Балки андоқ нисбат қилмиш бўлғайким, кундан-кунга муҳаббат сарриштаси маҳкамроқ ва маваддат қоида ва тариқи муаккад ва мустаҳкамроқ бўлмиш бўлғай”²⁴³ Шундай яқин инсонидан айрилиқдаги уйқусиз кечаларида ровийга мурожаат қилиб, бу ҳолатнинг Ҳамза ва Юсуфнинг қиссаларини тинглаганда ҳам ўзгармаслигини таъкидлайди. Шоирнинг кўп йиллик қадрдонидан жудолик аламининг даражасини талмех сифатида келтирилган Ҳамза ва Юсуф қиссаларига ишорадан ҳам сезса бўлади. Ҳамза-тарихий шахс. Пайғамбаримиз Муҳаммад Расулulloҳнинг ўзларидан икки ёш катта амакилари бўлиб, ислом динини биринчилардан бўлиб қабул қилган ва бу йўлда пайғамбаримизни ҳаммавақт қўллаб-қувватлаган. “Расулulloҳни энг кўп ғамга солган ва энг кўп кўзёши тўктирган” оғир жиноят Уҳуд жангида юз берган эди. Жангда Ҳамза Ваҳшийнинг

²⁴¹ Ҳайитметов А. Навоий лирикаси. Тошкент, “Ўзбекистон” нашриёти, 2015 йил, 62-бет.

²⁴² Наводир уш-шабоб, 693-бет.

²⁴³ Holoti Pahlavon Muhammad, 25-бет.

қиличидан ҳалок бўлади. Қотил кўкрак қисмидан қорнигача ёриб, Ҳамзанинг жигарини суғуриб олади. Энг даҳшатлиси эса Ҳинд томонидан амалга оширилади. “Қаҳрамон Ҳамза, жангларида ажал шамолидек эсиб, рақибларга қирон келтирадиган марди майдон Ҳамзанинг бурни ва қулоқларини, жинсий аъзосини кесиб олади. Уларни майдалаб ипга тизиб, бўйнига мунчоқ, икки қўлига иккита билакузук, оёқларига ҳалҳал қилиб тақиб олади”.²⁴⁴ Расулulloҳ умрларининг охиригача бу қайғули хотирани унута олмаганлар. Қотил Ваҳший мусулмон бўлганини айтиб ҳузурларига келганда, унга қарата: “Иложи борица кўзимга кўринмасликка ҳаракат қил, менга амакимни эслатяпсан”, - дер эканлар.

Мумтоз адабиётимизда анъанавий гўзаллик тимсоли сифатида ўзининг қатъий ўрнига эга Юсуф образи ва у билан боғлиқ қисса кўпчиликка маълум.

Юсуфнинг кўрган тушининг таъбирини билган ўғай акалари ўйнаб келиш баҳонасида ўтлоққа олиб чиқиб, ўлгудай дўппослайдилар. Оталаридан Юсуф учун олган таомларни эса итларга едириб, ўзини Аҳзан қудуғига ташлашади. Ўғилларидан Юсуфни бўри еб кетганлиги ҳақидаги ёлғон хабарни эшитган Яқуб алайҳиссалом ҳушидан кетади. Узоқ вақт беҳуш ётади. Ҳушига келиб кўп йиғлаганидан, кўзлари ожиз бўлиб қолади.²⁴⁵ Бу икки ҳасратли қиссадан Навоий ўз ғаму ҳасратини ифодалашда ўринли фойдаланган.

Маълумки, “Хазойин ул-маоний” девони таркибидаги қитъаларнинг барчаси сарлавҳаланган. Сарлавҳалар мазмуннинг манбаига, қитъанинг ёзилишига туртки бўлган сабабга, айтилаётган ғояни изоҳлаш ва таъкидлашга хизмат қилади. Шундай қитъалар борки, “сарлавҳа билан шеър бир-бирининг айнан такрори эмас, балки уларнинг ҳар бири ўзига хос мустақилликка эга”²⁴⁶ “Бадоеъ ул-васат” девонининг “Покдомон зуафоким этакларидин йурунни эранлар сажжодаси меҳробига тироз қилса сазодур ва ул меҳробда намоз қилса раводур” сарлавҳали қитъа ана шундай қитъалардан бири. Сарлавҳадан покдамон ожизалар-аёлларнинг этакларидан олинган ипдан эранларнинг жойнамозининг меҳробига безак бериб зийнатласа ва бу жойнамозни меҳроб

²⁴⁴ Аҳмад Лутфий. Саодат асри қиссалари. 3-китоб. kitobxon.com.ru

²⁴⁵ Бу ҳақида қаранг: Нуруллоҳ Иброҳим ва бошқалар. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихи. Тошкент, Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018.

²⁴⁶ Исҳоқов Ё. Навоий поэтикаси. Тошкент, “Фан” нашриёти, 1983 йил

ўрнида кўриб, намоз қилса арзийди,-деган фикрни англаймиз. Назмий қисм эса наср билан яхлитлик, бир бутунлиликни таъминлайди:

*Покдамон зуафодин неки зоянда бўлур,
Рухпарвардур-у жонбахш, зиҳи хилқати пок.
Кўрки, Марямға ўғул Исои Рухуллоҳ эрур.
Урса бу ҳолға нопок улус таън не бок?*²⁴⁷

Мумтоз адабиётимизда “руҳпарвар”, “жонбахш” сифатлашлари Исо алайҳис-саломнинг номлари билан бирга тилга олинади. Покдамон аёллардан туғилган ҳар бир гўдак ҳам пайғамбартабиёт. Кейинги байтда Марям ва Исонинг ҳаётларидаги воқеага қилинган ишора орқали шоир ўз фикрига заррача шубҳа қолдирмайди.²⁴⁸ Булардан ташқари, Навоий қитъаларида Хизр, Ҳотам, Жамшид, Искандар каби тарихий, диний ва халқ оғзаки ижоди билан боғлиқ; худхуд, Анқо каби афсонавий тимсоллар воситасида яратилган талмеҳ санъатининг кўплаб намуналарига дуч келамиз. Қитъалар шоирнинг умри давомида яратилган. Бу жанрда ўзига хос услубда намоён бўлган бу санъат бошқа шеърӣ санъатлар қатори навоийшунос олим Ёқубжон Исҳоқовнинг фикрларича, энг олдин қитъаларда ишлатилганлиги ҳақиқатга яқиндир.

Dilorom MUMINOVA,

*Samarqand davlat universiteti filologiya fakulteti o'qituvchisi
(O'zbekiston)*

NOMA JANRINING SHAKLLANISH JARAYONI

Annotatsiya : Ushbu maqolada fors-tojik, o'zbek va ozarbayjon adabiyotida yaratilgan nomalarning o'xshash hamda farqli jihatlari tadqiq qilingan

Kalit so'zlar: noma, bayt, ma'shuqa, ishq, janr, lirik, epik.

Ma'lumki, ozarbayjonlik Avhadiddin Avhadiy (1274-1338)ning

²⁴⁷ Бадоеъ ул-васат, 691-бет.

²⁴⁸ Бу ҳақида қаранг: Нуруллоҳ Иброҳим ва бошқалар. Пайғамбарлар тарихи исломият тарихи. Тошкент: Фафур Фулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, 2018.

«Dahnoma»²⁴⁹ asari noma janrida yozilgan qadimiy asarlardan biridir. Mazkur asar 1306-1307-yillarda yozilgan bo'lib, umumiy 525 baytdan, ya'ni muqaddima va o'nta oshiqona maktubdan tashkil topgan.

«Dahnoma»ga o'xshash nomalar fors-tojik, o'zbek va ozarbayjon adabiyotlarida ham mavjud. Jumladan, Avhadiy hayotligi vaqtida, 1322-yilda (ayrim manbalarda 1331-yil) fors-tojik shoirlaridan Xoja Imomiddin Faqeh Kirmoniy (vafoti 1371-1372) o'zining «Muhabbatnoma» asarini yozgan. Aynan shu davrda – XIV va XV asrlarda, fors-tojik adabiyotida ham, o'zbek adabiyoti tarixida ham nomalar maydonga kelib, keng taraqqiy etgan²⁵⁰. Bu jihatdan shoir Xoja Imomiddin Kirmoniyning «Muhabbatnoma», XIV-XV asrlarda yashagan Shamsiddin Muhammad Kotibiyning «Si noma», o'zbek adabiyoti namoyandalari Xorazmiyning «Muhabbatnoma», Xo'jandiyning «Latofatnoma», Amiriyning «Dahnoma» kabi asarlari diqqatga sazovordir.

Keyingi davrlarda ham noma janri mazmun va janr jihatidan takomillasha bordi. Nomanavislikda ikki uslub – biri Avhadiy va Xorazmiylar uslubi, ya'ni lirik planda yozilgan nomalar (masalan, Xo'jandiyning «Latofatnoma», Sayid Ahmad ibn Mironshohning «Ta-ashshuqnoma») hamda liro-epik xarakterga ega bo'lgan nomalar (Amiriyning «Dahnoma», Xatoiyning «Dahnoma»lari) maydonga keldi.

Ma'lumki, Amiriyning «Dahnoma»si 1429-1430-yillar (hijriy 833-yil)da Shohruhning o'g'li ma'rifatparvar Boysung'ur Mirzoga bag'ishlab yozilgan. Muallif oshiq va ma'shuqa nomalarini bir sujet chizig'ishga kiritib, ikki yoshning ichki kechinmalarini tasvirlaydi. Bundan tashqari asarda lirik va epik tasvir o'zaro qorishib ketib, yangi xarakterdagi noma yuzaga keladi. «Dahnoma»da keltirilgan nomalar ma'lum ma'noda oshiq uchun ham, mahbuba uchun ham sinov vositasiga aylanadi. Bu nomalar orqali ular o'rtaqidagi sadoqat va samimiyat ifodalanadi. Mahbuba oshiqning nomalari orqali uning samimiyatiga ishongach, ko'rishishga rozilik beradi. Xorazmiy «Muhabbatnoma»sidagi nomalar faqat oshiqning ma'shuqaga yozgan she'riy maktublari xarakterini olib, oshiqning kayfiyati va ishq yo'lidagi kuyishlariga ma'shuqa munosabati ko'rsatilmagan bo'lsa, Amiriy «Dahnoma»sida Avhadiyda bo'lgani kabi ma'shuqaning

²⁴⁹ Бегдели Г. Авхадийнинг haiaat ve йарадычылиғи. Баку. 1962; Микаэл Рафили. Азарбайджанская литература (с древнейших времен до начале XIX в.). Баку, 1943. С. 338.

²⁵⁰ Фулом Хусен Бегдели. Авхадий. Баку, 1962. 92 - 104 б.

oshiqqa bo'lgan munosabati hayajon bilan bayon etiladi. Shu jihatdan qaraganda Amiriy o'zining «Dahnoma»sida lirik tasvirda Xorazmiy «Muhabbatnoma»sidan ilhomlansa, epik tasvirni kuchaytirishda Avhadiy an'anasini davom ettirib, o'ziga xos asar yaratgan.

Ozarbayjon shoiri Xatoiyning «Dahnoma»sida ham bu an'ananing davom ettirilganini ko'ramiz. Xatoiy Shoh Ismoil Safaviyning (1486-1524) adabiy taxallusi bo'lib, u bir qancha asarlar (professor Hamid Arasli Xatoiyning hayoti va faoliyatini batafsil yoritib, uning «Dahnoma»sini nashr ettirgan) yozgan. Xatoiyning «Dahnoma»si Hamid Arasli qayd etganidek, ozarbayjon adabiyoti tarixidagi ilk masnaviylardandir. U ozarbayjon tilida yozilgan bo'lib, XVI asr boshlaridagi til xususiyatlarini o'rganishda muhim ahamiyatga ega. Mazkur asarning maydonga kelishida XV asrning ikkinchi yarmida Hirotidagi adabiy harakatning, o'sha davrdagi o'zbek adabiyoti vakillari ijodining ma'lum ta'siri borligini ta'kidlamogchimiz. Chunki unda til va tasvir xususiyatlari jihatidan Amiriy, Navoiy va shu kabi o'zbek shoirlari asarlari ta'sirini eslatuvchi faktlar mavjud. Masalan, Navoiy asarlarida ko'p ishlatiladigan mag'bun, dastgir, rafiq, infiol, malol, giryon-u hazor sina biryon, nag'ma og'oz etmak, kofura qorushdi mashk-u anbar kabi so'z va iboralardan tashqari Alisher Navoiy asarlaridagi baytlarga o'xshash misralar ham ko'zga tashlanadi. Masalan, Alisher Navoiy o'zining «Layli va Majnun» dostonida Navfal haqida shunday yozadi:

Navfal dag'i ishq ko'rgan erdi.

G'am dashti aro yugurgan erdi.

Xatoiy o'zining «Dahnoma»sidagi bog'bon haqida shunday yozadi:

Bir ol dæxi ashig ulmish imish,

Eshgin hunarini bilmish emish.

Xatoiy asarida bunday holning bo'lishi bejiz emas. Chunki u shoh sifatida yurishlar qilgan vaqtda 1510-1511-yillar orasida Hirot, Marv va Balx shaharlari bilan birga Xurosonni ham o'z hududiga qo'shib olgan edi. Ma'lumki, bundan oldin, ya'ni Xatoiy - Ismoil Safaviyning yurishlaridan 10-12 yil ilgari bu joylarda, xususan, Hirotida Alisher Navoiy boshchilik qilgan kuchli adabiy muhit mavjud bo'lgan. Shoh Ismoil Safaviy Hirotga kelganida bu muhitning shuhrati, ovozi hali so'nmagan edi. Shu bilan bir qatorda, 1508-1509-yillar (hijriy 914-yil) da hirotlik kotib mashhur o'zbek shoirlari Xorazmiy, Xo'jandiy, Lutfiy, Navoiy, Amiriy, Haydar Xorazmiy va boshqalarning doston, noma va munozaralarini go'zal nastaliq xati bilan bir bayoz qilib ko'chirgan²⁵¹.

²⁵¹ Britaniya muzeyida A 7914 inventar

Xulosa qilib aytganda she'riy maktub – noma janri avvalo lirik xarakterga ega bo'lsa, keyinchalik unda epizm kuchayib, ishqiy-romantik doston darajasiga, aniq sujet chizig'i, obrazlar sistemasi va ularning o'zaro munosabati mavjud bo'lgan asar darajasiga ko'tariladi. Nomalarning mukammallashuvida ozarbayjon va o'zbek adabiyoti vakillarining xizmati katta. Vaholanki, adabiy aloqalar ozarbayjon va o'zbek adabiyoti o'rtasidagi ijodiy hamkorlik tarixini yanada yoritadi va uning yangi-yangi sahifalarini ochadi.

Муқаддас САИДАКБАРОВА,
Қўқон давлат педагогика институти
ўзбек адабиёти кафедраси ўқитувчиси
(Ўзбекистон)

НАВОИЙНИНГ ИЖТИМОЙ АДОЛАТ ҲАҚИДАГИ ҚАРАШЛАРИ

Аннотация. Мақолада улуғ шоир ва мутафаккир Алишер Навоийнинг турли жанрдаги асарларида шахс ва жамият муносабатлари, адолатли тузум ҳамда демократик тамойиллар ифодаси акс этганлиги ҳақида сўз боради.

Калит сўзлар. Вақфия, адл ва одиллик, “шоҳнинг энг яқин кишиси”, адолат ғояси, шахс эрки, ижтимоий адолат, маънавий мерос, миллий давлатчилик, “кучли давлатдан кучли жамият сари”.

Башарият онгли ҳаёт кечиришга қадам қўйганидан буён адолат ғоясини ўзининг фаровон турмуш ҳақидаги азалий орзу-умидлари, истаклари ифодаси ва айна пайтда ўзи яшаётган замоннинг энг долзарб масаласи сифатида улуғлаган ва тараннум этган. Адолат ҳақидаги орзу-интилишлар, қарашлар халқ оғзаки ижоди намуналари – эртаклар, қўшиқлар, дostonларда ва ёзма адабиётда давр тафаккури даражасида бадиий ифодасини топган. Бугунги кунда фуқаролик жамияти қуриш йўлида собитқадам бораётган Ўзбекистонда адолат ижтимоий ҳаётнинг энг долзарб масалаларидан бири қаторида янада муҳим аҳамият касб этмоқда. Алишер Навоий ўзининг “Вақфия” асарида қуйидаги машҳур рубоийсини келтирган:

То ҳирсу ҳавас хирмани барбод ўлмас,
То нафсу ҳаво қасри барафтод ўлмас.
То зулму ситам жониға бедод ўлмас,
Эл шод ўлмас, мамлакат обод ўлмас.

Хусайн Бойқаро деярли қирқ йил давомида Хуросон тахтида барқарор ўтиришига, мамлакатни нисбатан адолатли бошқаришига, тарихда қоладиган ободончилик ишларини адо этишига, шубҳасиз, Алишер Навоийнинг одилликка оид кўплаб маслаҳатлари, йўл-йўриқлари, амалий ҳаракатлари сабаб бўлган, дейиш мумкин.

“Тарихи мулуки Ажам” асарида ҳам юзлаб ҳукмдорларнинг тарихига тўхталар экан, уларнинг бош сифати ва фазилатини адолат мезони билан ўлчайди. Кимки тарихда яхши ном қолдирган бўлса, бу адолатли сиёсат олиб боргани туфайли эришганини мисоллар билан асослайди. Масалан, Нўширавон ҳақидаги маълумотда унинг овга чиққан пайтида туз олиш эсидан чиққанини гапириб, навкарлардан бирини яқинроқ қишлоққа жўнатар экан, тузни сотиб олишни буюради. Хайрон бўлган атрофидаги одамларга Нўширавон шундай изоҳ беради: “Мен подшоҳ бўлатуриб, тузни текинга олсам, кўл остимдагилар одамларнинг қимматли нарсаларини ҳам тортиб олишдан уялмай қоладилар”.

Алишер Навоий умр бўйи адл ва одилликни ўз асарларида тараннум этди. Достонларида ҳам одил ҳукмдор ва мансабдорларни золим шоҳ ҳамда амалдорларга қарама қарши қўйиб тасвирлади. Чин ҳоқони, Меҳинбону, Искандар сингари достон қаҳрамонлари ўз мамлакатлари ободонлиги ва адолат барқарорлиги учун курашсалар, Хисрав, Заҳҳок сингари золим шоҳлар ўз манфаати йўлида мамлакатни хароба ва вайронага айлантатиришдан, аҳолини пароканда қилишдан ҳам тоймайдилар. Баҳром сингари ғофил, худбин ва маишатпараст кимсалар эса халқ ҳаётидан, мамлакат аҳволидан беҳабарликлари учун охир-оқибатда ўзлари ҳам ҳалокат чоҳига қулайдилар.

Навоий ўзининг амалий фаолиятида ҳам ҳамиша адолат ғоясига содиқ қолган. Алишер Навоийга “Муқарраб-ус султон” яъни “шоҳнинг энг яқин кишиси” унвони берилган бўлиб, агар Хусайн Бойқаро халқ зарарига ёки мамлакат фаровонлигига қарши бирор фармон эълон қилса, шоир унга тўққиз мартагача эътироз билдириб, уни бу йўлдан қайтаришга ҳақли бўлган.

Шоир ўз даври ҳукмдорларига одиллик ва элпарварлик хусусида панд-насихат қилишдан, танбеҳ беришдан, танқид қилишдан чарчамаган. Бу мавзу Навоийни жуда ёшлик пайтлариданок ўйлантириб келганини замондошларининг хотираларидан ҳам пайқаб олишимиз мумкин. Ўрта асрларнинг машҳур муаррихи Хондамирнинг нақл этишича, Султон Абусаид Мирзо замонида

шоҳ ҳузурига сув можароси билан арз қилиб келган деҳқонга шоир шоҳдан адл тилагунча ўз суви билан қўлини ювиб, қўлтиғига урмоғи кераклигини айтади. Шунингдек, ёшлик палласида яратилган лирик асарларида золим ва мунофиқ ҳукмдорлар ҳақида кескин хулоса ва ҳукмларга дуч келсак, Ҳусайн Бойқаро тахт тепасига келиб, ўзи ҳам сиёсий арбоб даражасига қўтарилган пайтларда бирмунча юмшоқ муносабат ва панд-насихат оҳангларини илғаб олишимиз мумкин. Бунинг сабаби ўз-ўзидан тушунарли, албатта. Аммо шунга қарамасдан, ёрқин истеъдод соҳиби бўлган Навоий ҳукмдор ким бўлишидан қатъий назар, ўз фикр-мулоҳазаларини баён этишга, баъзан шоҳ ва унинг сиёсатига қарши боришга йўл ҳам, куч ҳам топа олади. Бундай йўл ва усулни қўллашда улуғ шоир ва мутафаккирга тарихга мурожаат қилиш, ўтмишда яшаб ўтган ҳукмдорлар ҳақидаги ривоят, афсона, реал воқеликдан келиб чиқадиган ҳикоятлар қўл келади. Уларнинг яхши ном қолдиришлари ҳам, келажак авлод олдида бадном бўлишлари ҳам адолат мезонларига қай даражада амал қилганликлари билан боғлиқ бўлганлигини уқтиришга ҳаракат қилади. Адолат, эл осойишталиги, юрт ободлиги муаммолари бўйича мулоҳазаларини баён этишда шеърят ҳам яқиндан ёрдамга келади. Лирик асарларида ҳам турли образлар, бадий воситалар, поэтик усуллар ёрдамида ўқувчи диққатини ана шу масалаларга қаратади:

*Ғадоларға гаҳе лутф эт, шаҳо, бу шукр учунким,
Сени лутф айлабон шоҳ айлади, бизни гадо айлаб.
“Бадоеъ-ул васат” девони. 59-ғазал.*

Юқорида айтганимиздек, бу сатрларда лирик қаҳрамоннинг ҳукмдорни инсофга чақирувчи панд-насихат оҳангги яққол сезилиб турибди. Бу ўринда шоҳ образи ҳам, гадо образи ҳам реал маънода, бинобарин, шоирнинг замондошлари маъносида лирик талқин этилаётганини пайқаш қийин эмас. Қуйидаги байтда шоҳ образи ижтимоий адолат масаласини таъкидлаш учун қўлланилади:

*Шаҳ лутфи гарчи бўлса қўп қобил, топар нашъу намо,
Беважҳдур, бу нуктага ҳар кимсаки диққат тутар.
“Бадоеъ-ул васат” девони. 37-қитъа.*

“Тарихи мулуки Ажам”да сосоний ҳукмдорлардан Баҳром бинни Баҳромнинг феъл-атворидаги ноқисликлар алал оқибат одамларни ундан бездирганлиги ҳақида қуйидагича ҳикоя қилинади: “Такаллуфи қўп эрди ва такаббури ва таҳайюри беҳад.

Оз саҳвға кўп итоб қилур эрди, жузвий гунаҳга номақдур сиёсат кўргузур эрди. Халойиқ анинг бадхўйлуғидин ожиз бўлуб, муъбадлар ва ҳақимларға истиғоса кўргузуб, истионат қилдилар. Алар тааммул қилиб мунга қарор бердиларким, тонгла сабоҳдин ҳеч киши анга ёвумағайлар. Тонгласи жамиъ улус бу ишни қилдилар. Ҳар кишини тилади, топмади. Эл ожиз бўлганидек, ул дағи ожиз ва мутаҳаййир қолди. Муъбадлар келиб, насиҳатлар қилдиларким, подшоҳ улус ва эл била подшоҳдур. Эл бўлмаса, салтанат мумкин эмас.”

Адолат ғояси, Шарқ адабиётининг етакчи ғояларидан бири бўлиб келган. Бизгача етиб келган форс, араб ва бошқа мамлакатларнинг оғзаки ва ёзма ижод намуналарида бу мавзу ва ғоя чуқур ишланган. Шунинг ҳам таъкидлаш керакки, одил ҳукмдор ва адолатли тузум ҳақидаги қарашларни эпик жанрларда маълум воқеа-ҳодиса асосида, муайян сюжетга амал қилган ҳолда ёритиш мумкин. Масалан, “Тарихи мулуки Ажам” асаридаги Заҳҳок тарихига бағишланган қисмида Кова ҳақидаги воқеалар тафсилоти, “Хамса”даги “Золи зар” (“Тилла кампир”) ҳикоятларини эсга олиш мумкин. Аммо бу мавзунинг лирик асарда баён этиш учун сўз санъаткоридан ўзига хос усул, хилма-хил бадиий воситалардан моҳирлик билан фойдаланиш талаб этилади. Шоирнинг қуйидаги байтига эътибор берамиз:

*Тузубон адл кўнгул мулкени обод этдинг,
Мулк маъмур ўлур, адлга шоҳ берса ривож.
“Бадоеъ-ул васат” девони.*

(92-ғазал)

Ушбу мисолда лирик қаҳрамон – ситамзада ошиқ. У ўз маъшуқасининг адолатли эканлигига – ҳижрон азобидан, ёр ҳажрида ва висол умидида азоб чекаётганлигидан нола қилаётган ошиғига шафқат кўргизганлигидан бениҳоя шод. Муаллифнинг таҳсинга лойиқ маҳорати шундаки, маъшуқа ва шоҳни ёнма-ён қўйиб, уларга хос умумий хусусиятни – адл ва қарам кўрсатишга қодир эканлигини кўрсатиб бераётир. Шахсий кечинма ижтимоий масала билан параллел ҳолда келмоқда: маъшуқа қарамидан ошиқ кўнгли шод, шоҳ одиллигидан эса мамлакат обод!

“Тарихи мулуки Ажам” асарининг каёнийларга бағишланган иккинчи қисмида Луҳрасп бинни Авранд ҳақидаги ҳикоят келтирилган. Маълум бўлишича, у султонлар сулоласидан бўлмаган. Кайхисравнинг ўғли бўлмаганлиги учун заруратан уни тахтга ўтказадилар. Шунинг учун ҳам кўпчилик унинг ҳукмдорлигини тан олгиси келмайди. Аммо у одамлар кўнглига йўл топиб, эл

меҳрини қозонади ва ўзидан олдинги ҳукмдорлар қўлга кирита олмаган кўп нарсаларга эришади: “Аммо чун оталари салтанат қилмайдур эрдилар ва Кайхисравнинг ўғли йўқ жиҳатдин мулкни анга берганда, элга қатиғ келди. Чун ул бу ишни англади, эл била андоқ бориштиким, барча ани тиладилар. Мулк очмоғининг жиҳати ул бўлди.

Аксинча бўлса-чи:

*Оҳким кўнглум бузулди топмайин жонон вуқуф,
Мулк вайрон бўлди ҳосил қилмойин султон вуқуф.
“Бадоеъ-ул васат”. 305-ғазал.*

Шоирнинг мазкур лирик хулосаларида ҳам, аввало, катта ҳаётий тажриба, қолаверса, тарихий сабоқлар таъсири мавжуд. “Тарихи мулуки Ажам” асаридаги Баҳром бинни Яздигурд (Баҳром Гўр)га бағишланган қисмида унинг лоқайдлик ва эътиборсизлиги туфайли эл пароканда, юрт вайрон бўла бошлаганлиги ҳақида қуйидагилар келтирилади. “...айш ва нашотқа майл қилди. Ва ул бобда муболагани ҳаддин ошурди. Ва чоғирки, мудовамати мужиби ғафлат ва бепарволикдур, ани мулк ишидин фориг қилди. Ҳар ойинаким, ҳар киши ҳар неким кўнгли тиласа қила бошлади, то мулкка равнақ ва сипоҳқа насақ қолмади.”

Хулоса қилиб айтганда, Алишер Навоийнинг “Маҳбуб-ул қулуб” каби насрий, “Тарихи мулуки Ажам” сингари тарихий асарлари, эпик ва лирик мероси унинг ҳаёт йўли хулосалари, умр тажриба сабоқлари, ижодий меросининг асосий бадиий-эстетик, ғоявий-фалсафий йўналишларининг умумлашмалари маҳсулидир. Муаллифнинг ҳаётий тажрибалари, кенг дунёқараши акс этган шахс эрки, ижтимоий адолат ғояси мазкур асарларнинг маънавий меросимиз ва миллий давлатчилигимиз тарихида тутган муҳим аҳамияти ҳақидаги тушунчаларимизни бойитади. Айни пайтда бундан “кучли давлатдан кучли жамият сари” тамойили асосида мамлакатимизда барпо этилаётган фуқаролик жамияти қуриш йўлида унумли фойдаланиш мумкин.

Мунира ШАРИПОВА,
Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университети
катта ўқитувчиси
(Ўзбекистон)

НАСР ВА НАЗМ УЙҒУНЛИГИ

Аннотация. Мақолада Шайбоний «Девон»идаги баъзи ғазаллар учун муқаддима сифатида ёзилган насрий матнлар таҳлилга тортилади. Сажъ усулида битилган матнларда шоирнинг атрофдаги нарсаларга диққат-эътибори, табиат ғўзалликларига муҳаббати, ҳасби ҳол, дидактик-таълимий каби масалалар акс этганлиги тадқиқ этилади. «Девон»да мансур парчаларнинг учраши ўша давр адабиётида фақат Шайбоний ижодига хос ҳодиса эканлигига аҳамият қаратилади.

Аннотация. В статье анализируются прозаические тексты, написанные в качестве предисловия к некоторым газелям в «Диван»е Шайбани. Исследовано, что тексты, написанные в стиле саж, отражают внимание поэта к окружающему его миру, его любовь к красоте природы, а также дидактические и образовательные проблемы. В «Диван»е важно отметить, что появление отрывков прозаические тексты в литературе того периода было уникальным для творчества Шайбани.

Annotation: The article analyzes the prose texts written as a preface to some gazelles in Shaybani's «Divan». It is investigated that the texts written in the saj style reflect the poet's attention to the world around him, his love for the beauties of nature, as well as didactic and educational problems. In «Divan» it is important to note that the appearance of excerpts from prose texts in the literature of that period was unique for Shaybani's work.

Калит сўзлар: Девон, сажъ, насрий матн, ўзига хослик, ғазал, наср, назм, табиат тасвири, уйғунлик

Ключевые слова: Диван, саж, прозаический текст, оригинальность, газель, проза, поэзия, описание природы, гармония

Key words: Divan, saj, prosaic text, originality, gazelle, prose, poetry, description of nature, harmony

Адабиётимиз хазинасидаги девонлар одатда шоирларнинг лирик турдаги асарларидан таркиб топган. Шоҳ ва шоир Муҳаммад Шайбоний (1451–1510) ижодиётининг ўзига хос ва муҳим хусусиятларидан бири – «Девон»ига ўрни-ўрни билан сажъ санъати қўлланган ёки унинг айрим унсурлари кўзга ташландиган насрий матнлар ҳам киритилганидир. Тарихан қадимги туркий халқлар оғзаки ижодига бориб тақаладиган ва асарларга оҳангдорлик, равонлик бахш этиб, тасвирнинг бадий жозибасини оширадиган сажъ санъатига туркиғўй шоир Шайбоний ҳам эътибор қаратган. «Сажъ» сўзининг луғавий маъноси «сайраш» бўлиб, адабий атамашуносликда гап ёки гап бўлақларининг вазний уйғунлигига, ўхшашу мувофиқлигига айтилади. «Сажъ»

деб аталган бадий восита уни олимлар пайқаб, ном қўйишдан неча минг йил илгари халқ тилида калом ҳусни сифатида инсоннинг гўзалликка интилиши натижасида вужудга келган»²⁵². Шайбоний «Девон»ида 2–5 сатрдан тортиб 27–30 сатрга қадар сажъланган сўзлардан ҳосил қилинган насрий матнлар мавжуд. Шу ўринда қайд этиш керакки, мазкур парчалар тўлиқ сажъ асосига қурилмаган. «Девон»нинг 46б, 47а, 49а, 50аб, 51а, 122аб, 151б, 152а, 153б, 154аб, 166б, 167аб, 168а саҳифаларида келган насрий матнларнинг умумий ҳажми 106 сатрни ташкил этади. Мансур парчаларнинг айримларига «Мурассаънома», «Таъвили Шохбахтхон» каби махсус сарлавҳалар қўйилган («мурассаъ» сўзи зийнатланган маъносини, «таъвил» сўзлаш, баён қилиш маъносини англатади). Шунингдек, насрий матнлар таркибида 7 та алоҳида байт ҳам келтирилган. Бу байтларнинг баъзилари ўз ижодига мансуб бўлса, баъзилари бошқа шоирларнинг қаламига оид намуналардир. Масалан, «Таъвили Шохбахтхон» сарлавҳаси остида берилган «Девон»даги сўнгги насрий матнда Аҳмад Ясавийнинг «фавоиди атрок орасида машхур» (Навоий) муридларидан Ҳаким ота Сулаймон қаламига мансуб:

*Ошиқ керак телбатек, телбани ким йиғаро,
Эрикмишда, дўстларим, игрип асрлон сиғаро,*

–(167аб – 168а)²⁵³

сатрларни иқтибос сифатида келтиради. Шу матннинг сўнгида Навоий –«Мажолис ун-нафоис» асарида «донишманд ва истилоҳ билур киши эрди» деб таъриф битган мавлоно Ҳусайн Хоразмийнинг ушбу байтини эсга олади:

*Кишига айтмадим ҳаргиз қўнгул сиррин, вале ҳар дам
Кўзум ёши қилур пайдо менинг рози ниҳонимни.*

Филология фанлари доктори, профессор Ҳ.Болтабоев ўзбек мумтоз адабиёти тарихида ҳикматларга тўла донишмандона насрнинг ўрни шеърятдан кам эмаслигини турли манбаларга таяниб ҳар томонлама асослаб берган²⁵⁴. Шайбоний «Девон»идаги наср намуналарида ҳам олим қайд этган ва туркий насрга хос бўлган – табиат лавҳалари, инсон руҳияти, биографик унсурлар, ҳасби ҳол, дидактик-таълимий каби масалалар қаламга олинган.

²⁵² Алийбек Рустамий. Адиблар одобидан адаблар. –Т.: Маънавият. 2003. –Б.35.

²⁵³ Шайбоний қўлёзма «Девон»и фотонусхаси (бу ерда рақам «Девон» варағини, ҳарф эса унинг бетини билдиради. «Девон»дан олинган кейинги мисоллар ҳам шу тарзда кўрсатилади).

²⁵⁴ Болтабоев Ҳ. Мумтоз сўз қадри. Китобда: Ўзбек мумтоз насри булоқлари.–Т.: Адолат. 2004. –Б.16-23.

Насрий матнларда шоир турли муносабат билан бадиҳа тарзида тўқилган баъзи шеърларининг тарихини қайд этади, ўзи томонидан олиб борилган муайян ҳарбий-сиёсий ишларни баён қилади, айрим тарихий воқеаларни тўлароқ бўлмаса ҳам шарҳлайди, кундалик ҳаётий лавҳаларни, шахсий турмушига оид кечинмаларни, жонли манзараларни, табиат тасвирини содда ва равон ифодалайди. Хусусан, «Шоҳбахтхон (халлада мулкаҳу) айтур» деб ёзади: *«Самарқандни гул вақтида қабадук, боғларни гашт қилдук. Боғлари барча асбоблик, ҳар тарафи алқоблик, ҳар ёни латофатлик ва ичлари мушку анбар бўйлик. Ул гулистонларнинг тафарружгоҳинда бориб турдук. Кўрармен, дилбар ағзидин ғунчалар боғланиб турур. Маҳбубнинг лаъли лабиндин ачилган гуллар ёқутранг бўлуб турур ва яна ёрнинг олин кўриб, лоланинг ичинда доғ боғланиб турур ва санавбарлар анинг қаддининг мислинда андак ҳаводин оҳиста тебранур ва тақи тахта ул-анҳор ва жаннат ул-ашжортек бу боғларнинг қушлари ҳар санавбар сарвлари бўстонида кўнуб, ҳар турлук нағмалар бирла ишқбозлик қилур. Фақир – булбулнинг ранги сарғайиб, гул васфидин димоғи қуриб, ишқи ушшоқ навосинда ҳар турлук нолон қилурмен. Фақир буларнинг бу ҳолларин кўрдум, ўзумдин кеттим. Санам зулфитек паришон бўлдум. Ишқим ўтиға бошимдин шамътек ёниб, мижмардек ичимдин куюб, бу ғазални айттим»* (466–47а).

Табиат лавҳалари ва ўзининг руҳиятига мос мазкур матндан сўнг тасвирга уйғун ҳолат-кечинмаларни шеърий мисраларда акс эттирган қуйидаги матлаъли ғазал берилади:

Кўнгул қони била биткан ўшул лола юзунгдидур,

Кўзум ёши суйин ичкан ўшул сарви бўзунгдидур (47а).

Бошқа бир ўринда Самарқанд тахтини қўлга киритганини, Бобурнинг опаси Хонзодабегимга уйланганини, ўзининг айна чоғдаги масрур кайфиятини шеърий йўл билан баён қилишдан олдин изоҳ тариқасида ихчам насрий матн киритади: *«Самарқандни алғанда бача Кўксаройда тўй қилиб, волидамни тахта мундуруб, ул мажлисда зебо санамларни келтуруб, ўғлум Муҳаммад Темур Баҳодирни сандалида ўлтуруб бу ғазални айттим»*. Шоир айтган ғазал шундай мисралар билан бошланади:

Эй, менга саждагаҳи ул қошларинг меҳробидур,

Бу кўнгул қушин тутарға шул кўзунг сайёдидур (49а).

Шайбоний кейинги ўринларда ҳам бадеҳатан айтган айрим шеърларининг қачон, нима муносабат билан ва қандай шароитда яратганини, уларнинг ёзилишига туртки бўлган воқеа-ҳоди-

саларнинг тафсилотини шарҳлаб боради ва алоҳида байт ёки ғазал билан матнни якунлайди: *«Ва тақи шахрнинг шайхулислом, қозию муфти(си) айттиларким: «Сиз Чингизивор Темур наслидек бу тўйға кирармусиз?» – деб сўрдилар, эрса бу ғазални айттимки, «жим» радифиға келиб турур, матлағи бу турур:*

Худонинг сунъина қилдим тафарруж,

Ўшандин ўзгадин қилдим таҳарруж» (50а).

Бу каби изоҳлар гарчи воқеа-ҳодиса ва ҳолат-кечинмалар ба-тафсил таъриф-тавсиф қилинмаса-да, турли маълумотлар келтирилиши ва бир ўқилишда осон тушунилиши билан диққатга сазовордир.

Воқеа-ҳодисотлар баёни давомида шоир бир қанча шеърларининг сабаби таълифига аниқликлар киритган. У ҳукмдор ва қўмондон сифатида қўшин интизомини сақлашга, ҳар қандай шароитда ҳам сергакликни бой бермасликка интилган. Шу боис лашкарлари орасида тез-тез бўлиб, уларга турли мавзуларда панд-насиҳатлар қилиб турган. Муҳаммад Солиҳнинг «Шайбонийнома» достонида таъкидланишича, Шайбонийхон одамларни ўз нутқига қарата оладиган ва ишонтира биладиган мурас-саъхон, яъни уста нотиқ бўлган. Наср ва назмни аралаштириб нутқ сўзлаганда «дардмандона овози»дан мутаассир бўлган ки-шилар ҳатто кўзларига ёш ҳам олганлар. Шайбоний «Девон»ида ўз панд-насиҳатларини, фикр-мулоҳазаларини айтишига сабаб бўлган воқеаларни ҳам эсга олади. Масалан, 1501 йилдаги Са-марқанд қамали вақтида қўшини ичида рўй берган бир ҳолат ҳақида ёзади: *«Самарқандни қабаб турғанда, сафар ойининг бо-шида, бу маҳалда лашкар ичида шурб бисёр бўлди, деб айттилар, эрса сўл қўлнинг намозгузор йигитларини юбориб шароб хумла-рини буздурдум. Ул кеча ятоқ йигитлари бирла ўлтурғанда, бу ғазални айттим».* Шоир айтган ғазалнинг матлағи қуйидагича:

Ўнг била сўл бирлигидин иш битар,

Ичкилар муҳкамидин душман нетар (50а).

Беш байтли ғазалдан сўнг шоир яна насрга қайтиб, йигитла-рига ибодат қилишлари, ўзларига ҳам, оилалари ва одамларга ҳам адолат билан муносабатда бўлишлари зарурлиги тўғрисида маслаҳатлар беради. Дидактик-таълимий руҳдаги насрий парча-дан шу нарсa маълум бўладики, Шайбоний қўшинидаги йигит-ларга май ичишни тақиқлаган ва улар билан шаръий масалалар-да суҳбатлар олиб борган.

Юқоридагилардан кўринадики, Шайбоний халқ оғзаки ижоди ва ёзма адабиёт тажрибаларидан самарали фойдаланиб, бадий сўз санъатларидан бири бўлган сажъ йўлида насрий матнлар яратган ва уларни «Девон»ига киритган. «Девон»да сажъ унсурлари кўзга ташланадиган насрий парчаларнинг мавжудлиги ўзбек адабиёти тарихида биринчи маротаба учраётган ҳодиса. Зеро, насрий асарлар таркибида турли жанрларга оид назм намуналари берилиши эса кўп кузатиладиган адабий усул. «Девон»даги насрий матнлар пейзаж ва тасвирни ифодалаши, муайян бир сюжет ҳамда Шайбонийнинг ўзи бевосита гувоҳи бўлган воқеа-ҳодисалар тарихи, ҳасби ҳол мавжудлиги билан диққатга моликдир. Шу ўринда Шайбонийнинг насрдаги ижоди фақат «Девон»даги матнлардан иборат эмаслигини, «Туркий тил қонун-қоидалари» ва «Фикҳга оид рисола»си ҳам насрий йўлда ёзилганлигини қайд этиб ўтиш лозим.

Эъзозхон ҚОБИЛОВА,

Қўқон давлат педагогика институти катта ўқитувчиси,

Намуна ТУРСУНОВА,

*Қўқон давлат педагогика институти мустақил тадқиқотчиси
(Ўзбекистон)*

МУҚИМИЙ ВА АМИРИЙ

Аннотация. Мазкур мақолада Муқимий ижодига Амирийнинг таъсири масаласи ўрганилган.

Калит сўзлар: услуб, адабий анъана, ўзаро таъсир, ўзига хослик, маҳорат.

Шарқда устоз-шоғирдлик анъанаси ниҳоятда кенг тарқалган. Устозларга муносиб бўлиш, улар мақомига етишиш – шоғирдлар учун катта бахт ҳисобланган. Муқимий ижодида Амирий йўлида, услубида, оҳангида яратилган қатор ғазал ва байтлар ҳам мавжудки, уларнинг шоирнинг ўзининг буюк салафидан таъсирлангани ва илҳомланганига ёрқин мисол бўлиб хизмат қила олади. Айтайлик, Амирий ғазалларида ўзига нисбата “ишқ иқлими Амири”, “муҳаббат мулки Амири”, маҳбубага нисабатан эса “хусн иқлимининг амири” каби таъриф тавсифлар кўп учрайди. Бун-

дан таъсирларган Муқимий ҳам қуйидаги байтида маъшуқани ҳусн мулкининг амири сифатида васф этади:

*Ҳусн мулкани амиридурсан охир булғажаб,
Бенаво афтодаларға лутф ила эҳсон қани?*²⁵⁵

“Сен ҳусн мулкининг амирисан, лекин қилиб юрган ишинг қизиқ – биз каби нотаवону бечораларга лутфу эҳсонинг қаёқда қолди”.

Амирийнинг “рашк” радифли гўзал ғазали бор. Муқимийнинг рашк ҳақидаги ғазалидаги баъзи байтларда салафи билан ҳамоҳанг фикрларни кўраимиз. Хусусан, маъшуқанинг рақибга илтифот кўрсатгани ошиқнинг кўксини куйдиргани ҳақида тасвирларда буни яққол кўраимиз. Чунончи, Амирий ёзади:

*Ғайр ила тун бода ичтинг – жонима ўт урди рашк,
Пайкаримни шамъдек сар то қадам куйдурди рашк.*

*Ғайр ила бординг – мани зору низор ўлтурғуси
Бу балоларким, ғамингдин бошима келтурди рашк.*²⁵⁶

Муқимий:

*Ҳажр ила тинмай кўзимдин кўрмасам ашким келур,
Ғайр ила кўрсам мабодо худ-бахуд рашким келур*²⁵⁷.

Амирий байтларида ўқиймиз: “Кечаси рақиб билан май ичганингни кўриб, жонимни рашк ўти чулғаб олиб, шам каби бошдан-оёғимгача куйдирди. Рақиб билан бирга кетганингни кўриб эса ғамингдан рашк бошимга келтирган балолар мени хору зор қилиб ўлдиради”.

Муқимий мисраларида ҳам рақиб асосий образ, рашкнинг манбаи ва нишони сифатида майдонга чиқади: “Дийдорингни кўролмай, ҳижронда кўзимдан мутгасил ёшлар оқади. Сени бирор бегона билан бирга кўрсам, ўзидан-ўзи рашким келади”.

Замондош шоиримиз Эркин Воҳидовнинг “Рашким” номли ғазали матласи ҳам буюк салафлари фикрларига ҳамоҳанг жаранглайди:

*Сени ётлар туғул ҳатто –
Қилурман рашк ўзимдан ҳам,*

²⁵⁵ Муқимий. Боғ аро. –Тошкент: Академнашр, 2010, 151- бет

²⁵⁶ Амирий. Девон I. Ўзбекча шеърлар (Нашрга тайёрловчилар А.Мадаминов, Э.Очилов, З.Қобилова, О.Давлатов). – Тошкент: Tamaddun, 2017, 179 –бет.

²⁵⁷ Муқимий. Боғ аро. –Тошкент: Академнашр, 2010, 32- бет.

*Узоқроқ термулиб қолсам
Бўлурман ғаш кўзимдан ҳам*²⁵⁸.

Амирий девони Муқимий учун бамисоли ёндафтар мақомида бўлган. Бўш қолди дегунча уни варақлаган. Шунинг учун у энг кўп таъсирланган, энг кўп илҳомланган, энг кўп эргашган шоир шубҳасиз бу Амирий эди. Ҳар икки шоир шеърларининг қиёсий таҳлили халаф шоир ижодида салаф шоир ижодига хос қатор тимсолу ташбеҳлар янги қирраси билан намоён бўлганини кўриш мумкин. Бу алоҳида тадқиқот мавзуи бўлиб, бу ерда биз бу таъсирнинг айрим жиҳатларини кўриб чиқдик.

²⁵⁸ В о ҳ и д о в Э. Сайланма. Икки жилдлик. 1-жилд. Муҳаббатнома (Шеърлар, дostonлар). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986, 283-бет.